TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 164 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

IV

TARTU 1965

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 164 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

IV

TARTU 1965

Redaktsioonikolleegium:
L. Eringson (vast. toimetaja), M. Lõhmus ja S. Vahtre

Редакционная коллегия:
Л. Эрингсон (ответств. редактор), М. Лыхмус и С. Вахтре.

KODANLIKE PARTEIDE POLIITILINE PETTEMANÖÖVER EESTI ASUTAVA KOGU VALIMISTEL

K. Siilivask

NSV Liidu ajaloo kateeder

1919. a. jaanuar tähendas sõjalises mõttes murranguperioodi kodu- ja interventsioonisõja käigus Eestis. Välisinterventide toetusel saavutas kodanlik armee ülekaalu ja tõrjus Punaarmee osad Eesti piiridest välja. Kodanlus ja intervendid kehtestasid töörahva üle verise valge terrori, mille ohvriks langes üle 2000 proletaarlase. 1919. a. 16. veebruaril puhkes töörahva ülestõus kodanliku Ajutise Valitsuse vastu Saaremaal, mille julm mahasurumine kujunes üheks kõige verisemaks leheküljeks Eesti kodusõja ajaloos.

Massiline valge terror oli kodanlusele paratamatuks vajaduseks eesti töörahva mahasurumisel kodusõjas, et hävitada füüsiliselt kõige aktiivsemad ja poliitiliselt ohtlikumad vastased ning hirmutada vähemkindlaid töörahva kihte. Kuid kodu- ja interventsioonisõda kestis. Eesti Töörahva Kommuuni valitsus tegutses edasi ja organiseeris sõjalisi jõude Eesti vabastamiseks. Antanti imperialistid aga, olles muutnud Eesti interventsiooniplatsdarmiks Nõukogude Venemaa vastu, nõudsid eesti kodanluselt sõja energilist jätkamist, sõjategevuse ülekandmist VNFSV territooriumile.

Jätkuva interventsioonisõja tingimustes tuli eesti kodanlusel otsida võimalusi oma võimu kindlustamiseks, kuna ainult terrorimeetodile toetumine oleks ta viinud peatse poliitilise krahhini. Rahva rahulolematus hakkas uuesti kasvama, valmistades pinda ajutiselt mahasurutud revolutsioonilise liikumise uuele tõusule. Isegi verre uputatud Saaremaal jätkus ärev käärimine. Kodanlikule valitsusele saabus sealt signaale, et «... punased ähvardavad varsti koguda ja uuesti peale hakata».[1] Kõige rohkem kartsid Saaremaa kodanlikud võimud aega, millal jää laguneb ja liiklus

[1] ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), fond 30, n. 1, sü. 2, l. 21.

mandri ja saarte vahel katkeb. Seepärast nõudis kohalik Kaitseliidu ülem Saaremaale 150-mehelist regulaararmee üksust, et uut ülestõusu vältida.

Töörahvahulkade rahulolematus suurenes ka mandril. Nii pidi üks tööerakonna liidreid A. Veiler tööerakonna kongressil 1. märtsil 1919. a. tunnistama: «Suurema kokkulangemise ärahoidmiseks on... parandus-uuendused viibimata tarvis käsile võtta. Kui poliitiline elu praeguses sihis edasi areneb, siis jõuame varsti sinna, et meil üksi Saaremaal kodusõja väerind ei teki, vaid ka Tartumaal ja mujal»[2].

Ajutise Valitsuse ja sõjaväevõimude poolt teostatav ohjeldamatu terror aga ei lakanud. Ta hakkas tabama isegi väikekodanlike ringkondade esindajaid. Eriti ulatuslikke mõrvu ja omavoliakte teostasid Soome valgekaartlased. Kartes rahva viha, asusid väikekodanlikud parteid, eriti sotsid, hädakella lööma. «Sotsiaaldemokraat» pidi veel 1919. a. märtsi keskpaiku kirjutama, et Ajutise Valitsuse senise poliitilise kursi jätkamine loob lopsaka pinna rahutustele:

«Rahva rahulolematus kasvab nagu laviin, aga valitsus jätkab oma kurssi nagu poleks teisiti mõeldavgi...

Kuidas hinnata näituseks sarnast kõlvatust, et Eestis Soome nuuskurite salgad lausa avalikult inimeste peale jahti peavad, oma äranägemise järele areteerimisi toime panevad (nagu meie partei keskkomitee liikme sm. Reiningi kinnivõtmise loost näeme) ja tsaarivalitsusaegset sandarmite instituuti uuesti käima seavad»[3].

Isegi peaminister Päts oma salajases telegrammis Helsingisse oli sunnitud tunnistama: «Soome väed hakkavad ennast nagu võidetud maal üleval pidama, tuleb juba riisumisi ette, rahvas ägab nende tooruse ja vägivalla all, sellepärast tulebki neid nii suurel arvul siit ära lasta»[4].

Eesti kodanlus ei saanud rahva pahameeletormi arvestamata jätta eriti selle tõttu, et lahingud rindel Punaarmee ja tema eesti väeosadega kestsid. Lääne imperialistide ulatuslik sõjaline interventsioon maavägede saatmise ja Eesti okupeerimise näol jäi ära. Võitluses Punaarmee ja oma töörahva vastu järelikult sellele toetuda ei saanud. Valitsedes aga ainult valge terrori ja varjamatu kodanliku diktatuuri meetoditega, oli võimatu sundida rahvast sõdima Punaarmee vastu.

Eesti kodanluse ette kerkis möödapääsmatu ülesanne: laiendada oma diktatuuri klassibaasi ja tõmmata väikekodanlikke masse ning töörahvahulki maksku mis maksab oma ideoloogilise ja poliitilise mõju orbiiti. Selleks aga tuli asuda varjamatu kodanliku diktatuuri ümberriietamisele demokraatlikesse hilpudesse.

[2] «Vaba Maa» nr. 50, 3. 03. 1919.
[3] «Sotsiaaldemokraat» nr. 62, 16. 03. 1919.
[4] ENSV ORKA, f. 495, sü. 127, l. 49.

Nuudi- ja võllapoliitikat tuli ulatuslikumalt täiendada prääniku-poliitikaga — lubaduste ja väiksemate järeleandmiste poliitikaga. Tuli teostada osav poliitiline manööver eesti töörahvahulkade petmiseks.

Sellise poliitilise manöövri teostasidki eesti kodanlus ja tema poliitilised parteid 1919. a. märtsis kodanliku Asutava Kogu valimiskampaania käigus. Eesti töörahvas ei olnud veel kogenud «oma» Asutava Kogu rahvavastast kontrrevolutsioonilist iseloomu, nagu see oli toimunud Vene Asutava Koguga 1918. aasta algul, mil see kokku tuli ja poliitiliselt pankroteerus. Eesti töörahvas ei olnud veel «oma» Asutavat Kogu näinud ja seepärast säilis tema poliitiliselt mahajäänumates kihtides teatud usk Asutavasse Kogusse, kellelt loodeti majanduslike ja poliitiliste nõudmiste rahuldamist. Kodanlik parlamentarism oma rahvusliku riigi raamides, mida eesti töörahvas omal nahal ei olnud kogenud ja mida kodanlus ja sotsid lubasid kehtestada Asutava Kogu kaudu, sisaldas endas veel võimalusi eesti töörahva petmiseks. Kodanlikud demagoogilised loosungid — iseseisev Eesti Vabariik, täielik demokraatia ja mõisamaade konfiskeerimine — pidid tegema eesti töörahva Asutava Kogu kokkutulekust eluliselt huvitatuks. Pealegi pidi see kodanlike parteide ja sotside suuresuuliste lubaduste kohaselt lõpetama kehtiva reaktsiooni ja massilise terrori.

Maanõukogu ja valimiste peakomitee otsuse kohaselt 8. veebruarist 1919. a. kuulutati valimised välja 5.—7. aprillile. Kodanlikud ja väikekodanlikud parteid kutsusid seoses valimiskampaaniaga kokku erakorralised parteikongressid, et nendel välja töötada valimisprogrammid ja taktika eesti töörahva petmiseks.

Valimistest võtsid osa kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid. Valimisi iseloomustas parteide rohkus ja kirevus. Iseseisvate valimisnimekirjadega esines 10 parteid: Hiiumaa kodanikkude partei (valimisnimekiri nr. 1), Eesti sotsiaaldemokraadid (nr. 2), Eesti tööerakond (nr. 3), Saksa erakond Eestimaal (nr. 4), Maaliit (nr. 5), kristlik rahvaerakond (nr. 6), rahvaerakond (nr. 7), Eesti sotsialistid-revolutsionäärid (nr. 8), Vene kodanikkude kogu (nr. 9), ja Eesti meremeeste liit (nr. 10)[5].

Meremeeste liit ja hiidlaste «partei» olid puhtlokaalse või professionaalse iseloomuga kodanlikud rühmitused ega etendanud valimiste käigus mingit olulist osa. Vene ja saksa rahvusparteid kujutasid endist vastavate rahvuste natsionalistlikke marureaktsioonilisi rühmitusi, kes püüdsid hääli oma rahvusest kodanike hulgas.

Enam-vähem selgelt kodanliku valimisprogrammiga esinesid valimistel Tõnissoni rahvaerakond, Pätsi kulaklik Maaliit ja nn. kristlik rahvaerakond. Viimane oli eesti pastorite partei ja tekkis valimiste käigus püüdes saada usklike hääli usu kaitsmise sildi

[5] ENSV ORKA, f. 15, n. 1, sü. 670, l. 33.

all «sotsialistide» vastu. Oma reaktsiooniliselt olemuselt ja ilmelt lähenes ta Maaliidule, mispärast ta valimiste käigus ristiti Taevaliiduks. Oma kodanlikku olemust püüdsid ka need parteid varjata kodanlik-demokraatlike loosungite ja rahva huvide kaitsmise sildiga.

Kolm parteid — sotsid, esseerid ja tööerakond — esinesid valimistel «sotsialistlike» parteidena. Tegelikult olid kaks esimest väikekodanlikud, kodanluse huvisid teenivad parteid. Tööerakond aga oli kodanlike haritlaste, spekulantide ja jõukate väikekodanlaste partei. Olles oma olemuselt ja koosseisult põhiliselt kodanlik, mängis ta demagoogiliselt «sotsialismi» loosungiga, trumbates demagoogia osas kohati üle isegi sotse. Selline valimistaktika ei olnud juhuslik. Töörahvahulkades olid elavad ja populaarsed Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ideed ja nendest kas või osagi näiline omaksvõtmine kergendas vähemteadlike masside petmist.

Kodanlik Asutav Kogu sai võimalikuks tänu interventide ja eesti kodanluse sõjalistele võitudele ning kasvas välja valgest terrorist. Valimised ise toimusid verise kodanliku diktatuuri ja sõjaseaduse tingimustes, kus «demokraatlikud vabadused» olid vaid vabaduseks kodanlikele parteidele eesti töörahva petmiseks. Ajutise Valitsuse poolt väljaantud määrus valimiste läbiviimise kohta nägi ette võimude laialdase järelevalve valimiskoosolekute üle. Miilitsavõimudel oli õigus iga koosolekut kohe lõpetada, kui seal hakatakse õhutama «kuritegevusele» või ilmneb «sõjaväe vastu» sihitud ässitust [6].

Eestimaa Kommunistlik Partei ei saanud valimistest avalikult osa võtta. Tema tegevus oli keelatud. Iga kommunistlike lendlehtede levitajat ähvardas mahalaskmine või areteerimine. Isegi esseeride partei tegevusvabadust piirati, kuna see partei ainukesena kritiseeris teravamalt kodanlikku terrorit ja nõudis «... täielikku amnestiat, kaagikohtute otsekohest ärakaotamist, otsekohest rahu tegemist Nõukogude Venemaaga...»[7]. Seepärast takistasid võimud esseeride partei tegevust. Nii laskis vabariigi prokurör Teemant teha Viljandis enne valimiskoosolekut läbiotsimise esseer H. Kruusi juures ja konfiskeerida tema kihutuskirjanduse, kuna Kruus oli siin üheks Teemandi vastaskandidaadiks [8].

Eestimaa Kommunistlik Partei asus Asutava Kogu valimiste boikoteerimise seisukohale, sest kodanliku Asutava Kogu ülesandeks oli kodanliku võimu kindlustamine. Reas lendlehtedes, mida levitati vaatamata metsikule terrorile nende levitajate suhtes, selgitasid eesti kommunistid Asutava Kogu reaktsioonilist olemust ja valimiste boikoteerimise vajadust. EKP Keskkomitee 26. veebruari lendlehes «Eesti töörahva poegadele valges väes» räägiti,

[6] «Riigi Teataja», 1919, nr. 13, II osa.
[7] Kingissepp, V., Iseseisvuse ikke all, Tallinn 1953, lk. 80.
[8] Kingissepp, V., Iseseisvuse ikke all, lk. 80.

et nn. sõda iseseisvuse eest ei toimu töörahva vabaduse eest, vaid töörahva orjastamiseks. Asutava Kogu ülesandeks aga on ainult kodanliku diktatuuri kontrrevolutsioonilise interventsioonisõja varjamine. Seepärast kutsuti töörahva poegi valges väes pöörama relvi oma tõeliste vastaste — mõisnike, kodanluse ja sotside vastu[9].

Eriti selgesti formuleeriti Asutava Kogu valimiste boikoteerimise põhjused valimiste eel avaldatud «Ristilöödud töörahva nimekirjas». Selle sissejuhatavas osas näidati, et Asutav Kogu annab võimu kodanlusele, mitte rahvale ja seda juba ainuüksi selle tõttu, et valimised toimuvad hullema terrori olukorras kui 3. ja 4. riigiduuma valimised tsaariajal. Samuti osutati sellele, et kogu maailmas, Saksamaal, Ungaris ja mujal, valitseb revolutsioonilise liikumise tõus ja sellepärast ei tule toetada Asutavat Kogu, vaid võidelda nõukogude võimu kehtestamise eest.

Kuid kommunistide poolt tehtav selgitustöö toimus äärmiselt rasketes tingimustes, eriti maal. «Ristilöödud töörahva nimekirja» suudeti trükkida ainult 21 000 eksemplari, samal ajal kui kodanlus levitas ajalehti oma valega iga päev mitmekümne tuhandes eksemplaris. Ainukese legaalse selgitustööorganina said kommunistid kasutada 28. veebruaril 1919. aastal ilmuma hakanud Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu häälekandjat «Töö Hääl», mis ilmus kord nädalas. Kuid sellegi kaudu tuli rääkida nn. aisopose keeles, sest ajakirjanduse kohta kehtis sõjatsensuur. Märtsi lõpul avaldas «Töö Hääl» rea artikleid, nagu «Asutav kogu kodanliku korra kindlustaja», «Missugune saab asutav kogu» jne. Nendes näidati, et Asutav Kogu tuleb kodanlik, kellelt töörahval pole midagi oodata. Töölisi kutsuti üles «eitama parlamentlikke võitlusviise» ja öeldi: «Kodanlus valigu ise oma asutavat kogu, meie sellest osa ei võta»[10].

Kuid sedagi luges Ajutine Valitsus ohtlikuks. 31. märtsil, enne «Töö Hääle» valimiseelse numbri ilmumist, areteeriti tema toimetaja ja konfiskeeriti trükikojas juba valmistrükitud eksemplarid[11]. Järgmine «Töö Hääle» number võis ilmuda alles pärast valimiste lõppu — 17. aprillil!

Eesti töölisklassi ja kommunistide suu oli suletud. Nad võisid kasutada ainult illegaalseid teid. Kodanlikele ja väikekodanlikele parteidele kindlustati niiviisi äärmiselt soodsad tingimused töörahvahulkade pimestamiseks.

Valimistel kujunesid peakonkurentideks häälte püüdmisel neli parteid: Maaliit, rahvaerakond, tööerakond ja sotsid. Viimase kolme partei üheks suurimaks poliitiliseks pettemanöövriks oli senise Ajutise Valitsuse verise tegevuse kritiseerimine ja hukkamõistmine, mille eest vastutus veeretati Maaliidule, sest viimase

[9] EKP KK lendleht, 26. 02. 1919.
[10] «Töö Hääl» nr. 5, 26. 03. 1919.
[11] «Töö Hääl» nr. 6, 17. 04. 1919.

liider K. Päts oli Ajutises Valitsuses pea- ja sõjaministriks. Maaliidust tehti üldine patuoinas. Ta kuulutati demokraatiavastaseks, kaagikohtute sisseseadjaks, soome lihunike kutsujaks, ebaseaduslike mahalaskmiste organiseerijaks jne. Samal ajal vaikiti sellest, et Ajutisest Valitsusest olid kuni 1919. a. veebruarini osa võtnud ka sotsid ja et sinna jäid ka pärast seda veel edasi töö- ja rahvaerakonna esindajad. Seda silmakirjalikku demagoogiat oli vaja selleks, et teisi kodanlikke parteisid puhtaks pesta, nende ja Asutava Kogu vastu rahva hulgas usaldust äratada. Asutav Kogu pidi vana «demokraatiavastase» valitsuse likvideerima ja looma uue, demokraatliku valitsuse.

Eriti agarad demagoogid olid sotsid. Nii kirjutas «Sotsiaaldemokraat»: «Eesti Vabariik peab olema töötava rahva vabariik, aga mitte jõukate angeldajate ja kurnajate paradiis».[12]

Sotsid nõudsid, et Asutav Kogu likvideeriks mõisnike suurmaavalduse, seaks sisse täieliku töökaitse ja sotsiaalkindlustusseadusandluse, kehtestaks «demokraatliku» põhiseaduse jne.

Lubaduste andmise ja demagoogia osas ei jäänud sotsidest maha ka «sotsialistlik» tööerakond. Märtsi algul tööerakonna poolt vastuvõetud programmis nõuti demokraatia kehtestamist Eestis, täielikku ühingute ja streigivabadust töölisklassile ja isegi «tööstusettevõtete järkjärgulist natsionaliseerimist» [13].

Nende petlike «nõudmiste» ja lubadustega püüdsid sotsid ja tööerakond petta nii maa ja linna väikekodanlikke elemente kui ka linna- ja maaproletariaati.

Valimiskampaania tulipunktiks, selleks söödaks, millega püüti laiu töötava talurahva hulki, kujunes maaküsimus. Selle lahendamisest olid huvitatud laiad kehv- ja kesktalurahva hulgad. Just maaküsimuse lahendamisega Asutava Kogu kaudu lootsid kodanlikud ja väikekodanlikud parteid lõhkuda eesti töölisklassi ja töötava talurahva revolutsioonilist liitu ja luua laiemat sotsiaalset baasi kodanlikule diktatuurile. Nii kirjutas tööerakonna häälekandja «Vaba Maa» artiklis «Mõisad jagame täiesti»: «Terve ilma ajalugu näitab, k e l l e k ä e s o n maa, selle käes o n k a p o l i i t i l i n e v õ i m riigis. Tahame, et meie riik oleks demokraatline Eesti vabariik, siis peame maa demokraatia (rahva) kätte andma» [14] (minu sõrendused — K. S.).

Sotside maaprogramm nõudis kogu maa riigi omandiks kuulutamist ja mõisa-, kiriku- ning rüütelkondade maade tasuta võõrandamist. Nende maa lubati võtta riigi kätte ja anda päritavaks kasutamiseks (põlisele rendile) mõisatöölistele, sulastele jne. Mõisa kandimeeste maad lubati anda neile põliseks kasutamiseks ja tarviduse korral anda juurdelõikeid [15]. Ka tööerakond esines

[12] «Sotsiaaldemokraat» nr. 62, 16. 03. 1919.
[13] «Vaba Maa» nr. 58, 8. 03. 1919.
[14] «Vaba Maa» nr. 62, 15. 03. 1919.
[15] «Sotsiaaldemokraat» nr. 54, 6. 03. 1919.

üldiselt samasuguse maaprogrammiga, lubades anda maa nende kätte, kes teda harivad. Nad lubasid isegi «tarviduse korral» võõrandada talumaid taludest, millel on üle 50 tessatini haritavat maad. Kuid erinevalt sotsidest ei eitanud nad tasu maksmist võõrandatava maa eest. Tasu lubati maksta sel määral «nagu see riiklistes huvides tarvilik» [16]. Niisugune klausel võeti sisse selle tõttu, et olles oma põhiolemuselt kodanlik partei, ei tahtnud tööerakond teostada «ebaseaduslikku» maa võõrandamist ja teiseks selleks, et rahustada lääne imperialiste, kes ei olnud põhimõtteliselt saksa mõisnike suurmaavalduse likvideerimise vastu, kuid kes ei lubanud selle võõrandamist tasuta. Nii teatas üks tööerakonna liidreist J. Seljamaa tööerakonna kongressil, et välismaal kokku puutudes Inglise ja Prantsuse riigitegelastega, tal jäi mulje, et balti rüütlimõisate võõrandamise vastu ei oldaks, kui see toimub «seaduslikul» teel, sest sellega kaoks siin Saksamaa poliitiline tugi balti aadli näol [17].

Isegi puhtkodanliku koosseisuga natsionalistlikud parteid — Maaliit ja rahvaerakond — lubasid mõisamaadest teatud osa võõrandada, kuid kindla tasu eest ja tingimusel, et mõisnikele jäetaks alles mõisasüdamed. Maaliit lubas mõisamaade arvel luua 40 000 «õitsvat talu».

Kodanlikud ja väikekodanlikud parteid püüdsid maatöörahvale «selgeks» teha, et revolutsioonilisel teel maad saada on võimatu, et seda võib anda ainult Asutav Kogu «seaduslikul teel», sest siis ei hakka liitriigid vahele segama ega mõisamaade võõrandamist keelama.

Eesti rahva ajaloolisedki kogemused näisid tõestavat, et revolutsiooni teel midagi ei saavutata: oli ju rahvas korduvalt, ent ikka tulemusteta püüdnud maaküsimust revolutsioonilisel teel lahendada: «Esiteks, 1905.—1906. aastal. Aga see oli karistussalgad rahvahulkadele kaela toonud. Teist korda — 1917. aastal. Kuid Oktoobrirevolutsiooni võitusid tuli Saksa vägi hävitama. Kolmandat korda — 1918. aasta novembris ja detsembris mannermaal ning 1919. aasta veebruaris — saartel, kuid seekord oli karistussalkade möllamine veel hullem olnud kui kõikide eelmiste kordade ja aastasadade jooksul kokku. Mis siis imet, et nüüd loodeti «seaduslikul» ja «demokraatlikul» teel, mida maailma sandarmid öeldi tunnustavat, ometigi jagu saada sellest sitkest selgroost (saksa aadlist — K. S.)! Ja — mindi valimistele» [18].

Just nüüd ilmnesid kogu ulatuses Eesti Töörahva Kommuuni Nõukogu poolt agraarküsimuses tehtud vead. Sotside ja tööerakonna agraarprogramm oli üles ehitatud just mõisate konfiskeerimise ja tükeldamise loosungile. Kommuunide sisseseadmise poliitika tekitas maatöörahva mahajäänud kihtides arvamise, nagu ei

[16] «Vaba Maa» nr. 58, 8. 03. 1919 ja nr. 52, 4. 03. 1919.
[17] «Vaba Maa» nr. 52, 4. 03. 1919.
[18] Kingissepp, V., Iseseisvuse ikke all, lk. 73 jj.

oleks eesti kommunistid tahtnud maad rahvale anda, ja nüüd lootsid nad seda saada Asutavalt Kogult. Eesti kommunistide viga seisis eeskätt selles, et nad nüüd, pärast Venemaa Kommunistliku Partei VIII kongressi Asutava Kogu valimiste käigus ei suutnud ümber orienteeruda. Kommuunide sisseseadmise loosung oleks tulnud kohe asendada mõisamaade kohese ning igasuguse tasuta konfiskeerimise ja talurahvale isiklikuks kasutamiseks väljajagamise loosungiga.

Eesti kommunistide vead agraarküsimuses kergendasid väikekodanlike ja kodanlike parteide tegevust töörahva petmisel ja nende võitu Asutava Kogu valimistel.

Arvestades eesti töörahva vaenulikku suhtumist sõtta Nõukogude Venemaaga ning taotledes sõdurite hääli, tõstsid sotsid demagoogilistel eesmärkidel üles nõudmise asuda rahuläbirääkimistele sõja lõpetamiseks. Nii kirjutas «Sotsiaaldemokraat»: «Meie valitsus peab kõik tegema, mis iganes võimalik, et sõda lõpetada» [19]. Kuid rahu nõuti mitte otseste rahuläbirääkimiste teel Nõukogude Venemaaga, vaid «liitriikide vaheltsobitusel» [20]. Ka tööerakond ja rahvaerakond toetasid silmakirjaks seda nõudmist.

Vastates «Sotsiaaldemokraadi» rahunõudmistele «Töö Hääles» kirjutas V. Kingissepp, et tee rahule Pariisi, s. o. Wilsoni ja teiste imperialistide kaudu ei vii sihile. Seepärast, kui sotsid ja valitsus tahavad tõsiselt rahu ega kasuta seda nõudmist vaid valimismanöövrina, tuleb neil otseselt pöörduda Moskva poole. Vastasel korral ei saa nende rahujutte võtta tõsiselt [21]. Tegelikult see nii oligi. Ka pärast Asutava Kogu valimisi, kus sotsid ja tööerakondlased said enamuse, jätkati sõda Nõukogude Venemaaga.

Pannes krooni pähe oma valimiseelsele demagoogiale kirjutas «Sotsiaaldemokraat»: «Mis on nimekiri nr. 2?

See arv on saatuslik kodanlusele ning Balti aadlile. Ta riisub mõisnikkudelt maa ja kodanluselt marodöörimise võimaluse...

See on rusikas maaliidu silmakulmule ning põlvehoop hallidele parunitele...

See on kohtumõistmise ja vastutusele võtmise nummer; selle numbri all õiendab proletariaat oma arvet Eesti kodanluse ning Balti aadeliga» [22].

Asutav Kogu pidi valitsuseelsete tõotuste kohaselt andma eesti rahvale pääsemise Maaliidu hirmuvalitsemisest, tõelise demokraatia, iseseisvuse, rahu ja maa! Selliste lubadustega tehti eesti töörahvast eluliselt huvitatuks kodanliku Asutava Kogu valimistest. Nagu näitavad valimiste tulemused, õnnestuski kodanlusel ja tema truudel teenritel — sotsidel — petta suurt osa rahvast ja viia ta valimistele.

---

[19] «Sotsiaaldemokraat» nr. 53, 12. 03. 1919.
[20] «Sotsiaaldemokraat» nr. 61, 15. 03. 1919.
[21] «Töö Hääl» nr. 4, 20. 03. 1919.
[22] «Sotsiaaldemokraat» nr. 76, 2. 04. 1919.

Valimistest, mis toimusid kodanlike vägede võitude olukorras, võttis osa üle 457 000 inimese.

Valimiste tulemused kujunesid järgmisteks: [23]

Partei nimetus	Saadud häälte arv	Saadud kohtade arv Asutavas Kogus
sotsiaaldemokraadid	152 341	41
tööerakond	114 879	30
rahvaerakond	94 892	25
Maaliit	29 989	8
sots.-revolutsionäärid	26 536	7
kristl. rahvaerakond	20 157	5
saksa partei	11 462	3
vene partei	5 765	1
hiidlased	1 090	—
meremeeste liit	795	—
Kokku	457 906	120

Valimistel saavutasid seega võidu need parteid, kes kritiseerisid senise maaliitliku valitsuse tegevust, eelkõige sotsid, tööerakond ja rahvaerakond. Ligi kaks kolmandikku kõigist häältest (293 756) said parteid, kes valimistel esinesid «sotsialistlike» parteidena — sotsid, tööerakond ja eesti esseerid. Just nendel parteidel õnnestus lubadustega petta suurt osa linna- ja maatöörahva kihtidest. Nende poolt hääletas ka tunduv osa väikekodanlusest.

Kõik teised enam-vähem selgelt nähtava kodanliku iseloomuga parteid said kokku 163 632 häält, s. o. veidi üle $^1/_3$ antud häältest. Suur osa neist häältest aga langes rahvaerakonnale (peaaegu 95 000), kes oli samuti Ajutise Valitsuse ja Maaliiduga «demokraatia» loosungi all opositsiooni mänginud.

Valimistel sai otsustavalt lüüa hallparunlik Maaliit. See tähendas sisuliselt Maaliidu poolt juhitud valge terrori ja veriste diktatuurimeetodite hukkamõistu eesti rahva kõige laiemate kihtide poolt. Teistel kodanlikel parteidel, eriti sotsidel oli õnnestunud oma veriseid käsi varjata ja kogu süü ajada Maaliidu kaela. Maaliidu täielik lüüasaamine paljastas aga ka ühtlasi kodanluse ja sotside valepropaganda sellest, nagu oleks alates 1918. a. novembrist Eestis kehtinud «demokraatlik kord». Nüüd tuli avalikuks, et partei, kellel rahva hulgas oli vaid väike protsent poolehoidjaid oli juhtinud valitsuse kogu senist tegevust! Tööerakond ja sotsid, pasundades ajakirjanduses oma ajaloolisest valimisvõidust ja Maaliidu «poliitilisest surmast», vaikisid samal ajal surnuks selle,

[23] ENSV ORKA, f. 15, n. 1, sü. 670, l. 33.

et töörahvas tegelikult mõistis hukka kogu senise valitsuse tegevuse, mida olid aidanud teostada ka sotsid ja tööerakondlased!

Kodanlikuks parteiks, vaatamata sotsialistlikele fraasidele, tuleb lugeda ka tööerakonda. Seega kodanlikud parteid said $^2/_3$ antud häältest, nende truud teenrid — väikekodanlikud sotside ja esseeride parteid — aga veidi üle $^1/_3$ antud häältest. Nii andsid Asutava Kogu valimised võidu eesti kodanlusele.

Eestimaa Kommunistliku Partei valimisboikott ebaõnnestus. Seda toetas vaid eesrindlik osa eesti tööstusproletariaadist, eelkõige Tallinna proletariaat. Valimiste kohta Tallinnas oli «Sotsiaaldemokraat» sunnitud märkima, et siin oli osavõtt valimistest loid [24]. Ta teatas ka, et «Ristilöödud töörahva nimekiri» saanud Tallinnas kolm korda vähem hääli kui saksa erakond [25]. Viimane sai siin 3981 häält. Sellest kaudsest teatest järeldub, et vaatamata kodanlikule terrorile hääletas üle tuhande Tallinna töölise otseselt kodanliku Asutava Kogu vastu. Kuid eesti töörahva enamik maal ja teistes linnades, kus kommunistide selgitustöö oli nõrgem, võttis siiski valimistest osa. Nii «Asutava kogu valimised tegid kindlaks ja protokolleerisid kui väga tööliskiassi kahjuks klassivahekorrad kujunenud olid» [26].

Analüüsides valimiste tulemusi märkis EKP Keskkomitee lendleht 18. aprillist 1919. a., et kodanluse võit oli tingitud eelkõige valgete sõjalistest võitudest ja teiseks, massilise terrori rakendamisest töörahva vastu, mis tegi võimalikuks kodanliku vale ja demagoogia lokkamise. Osutati, et ebateadlikud töörahva kihid läksid valima, kartes, et Punaarmee enam ei võida, ja lootes pahempoolse enamusega Asutavalt Kogult oma majandusliku ja poliitilise olukorra parandamist. Asutava Kogu kokkutulek 23. aprillil 1919 oli tõendiks, et «... töörahva revolutsioon valgeväe tagalas on ajutiselt lüüa saanud» [27].

Kuulanud ära oma esimestel istungitel endise Ajutise Valitsuse tegevusaruande, kiitis Asutav Kogu tema senise tegevuse heaks. Ainult sotsid jäid selle küsimuse hääletamisel e r a p o o l e t u k s [28]. Sotsid ei katsunudki nüüd «õiendada arveid» maaliitliku valitsusega, nagu nad seda valimiste käigus olid lubanud teha. Just nende ettepanekul aga võeti vastu tänutelegramm Lääne imperialistlikele valitsustele, nende hulgas ka Soome valitsusele, eesti kodanlusele osutatud abi eest.

9. mail moodustati Asutava Kogu enamuserakondade poolt uus kodanlik valitsus eesotsas tööerakonna liidri Strandmanniga. Uue valitsuse koosseisu kuulus 4 sotsi, 3 tööerakondlast ja 2 rahvaerakondlast. See «sotsialistide» valitsus esines 13. mail Asutavas

[24] «Sotsiaaldemokraat» nr. 80, 8. 04. 1919.
[25] «Sotsiaaldemokraat» nr. 83, 11. 04. 1919.
[26] Kingissepp, V., Iseseisvuse ikke all, lk. 81.
[27] EKP KK lendleht, 18. 04. 1919.
[28] Asutava Kogu protokollid, 1. istungjärk, veerg 240.

Kogus deklaratsiooniga, milles teatati, et uus valitsus taotleb välispoliitika osas rahu, kuid ei lõpeta sõda «... lahus nendest riikidest, kes meid nii moraaliliselt kui aineliselt seni toetanud on» [29]. Sisepoliitikas lubati rajada uue valitsuse tegevus «... õigusliste korra peale, kus ei tohi aset leida ajaloolised ülekohtud ja eesõiguste jätkamine, ei ka mingisugune omavoli» [30]. See deklaratsioon tähendas sisuliselt seda, et välispoliitikas eesti kodanlus, olles Eesti ala muutnud interventsioonisõja platsdarmiks, jätkab koos lääne imperialistidega sõda, sisepoliitikas aga asub «õigusliku» kodanliku diktatuuri teostamisele. Lubadused kehtestada «täiesti demokraatlik kord» ja luua «iseseisev vabariik» pidid varjama kodanliku diktatuuri olemasolu ja peetava sõja interventsioonilist iseloomu.

1919. a. aprilliks õnnestus eesti kodanlusel välisinterventide abiga maha suruda revolutsiooniline liikumine nõukogude võimu eest valgete vägede tagalas ja petta eesti töörahva tunduvat osa kodanliku natsionalismi mürgiga ning sotside demagoogiaga. Otsese ülestõusu teostamine valgete vägede tagalas oli esialgu muutunud mittereaalseks. Eestimaa Kommunistliku Partei ja klassiteadliku proletariaadi ette tõusis nüüd ülesanne: vabastada eesti rahva töötavad ja ekspluateeritavad kihid kodanliku vale pette-võrkudest ja lüüa Eesti välja üldisest interventsioonisõja rõngast Nõukogude Venemaa vastu. See ülesanne muutus seda enam pakiliseks, et interventsioon Eestis ja Loode-Venemaal astus sellal uude ajajärku, millal sõjategevus kanti Eestist Läti ja Venemaa territooriumile ja tekkis vahetu oht revolutsiooni hällile Petrogradile.

ОБМАННЫЙ МАНЕВР БУРЖУАЗНЫХ ПАРТИЙ НА ВЫБОРАХ В ЭСТОНСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ ВЕСНОЙ 1919 г.

К. Сийливаск

Резюме

В январе-феврале 1919 г. при поддержке интервентов буржуазия добилась в Эстонии военного превосходства, которое сопровождалось массовым белым террором. Однако политическая власть буржуазии все же была неустойчивой, что особенно ясно показало восстание трудящихся на Сааремаа в тылу у белых

[29] «Vaba Maa» nr. 98, 15. 05. 1919.
[30] Sealsamas.

войск 16—21 февраля 1919 г. Для продолжения интервенции и для укрепления своей власти буржуазные партии стали теперь интенсивно искать путей для распространения своего влияния и расширения социальной базы.

Проявлением буржуазной лжедемократии было объявление выборов в Эстонское учредительное собрание 5—7 апреля 1919 г.

Из десяти буржуазных и мелкобуржуазных партий, принимавших участие в предвыборной кампании, самыми влиятельными были кулацкий Земледельческий союз, Эстонская народная партия, Эстонская трудовая партия и Эстонская социал-демократическая партия. Из них последняя, а также социалисты-революционеры, выступали в выборной кампании как партии «социалистические», чтобы заполучить голоса трудящихся.

Коммунистическая партия Эстонии (КПЭ) была запрещена и должна была действовать в глубоком подполье. Она призывала трудовой народ бойкотировать выборы, но не могла из-за своего тяжелого нелегального положения в достаточной мере разоблачить демагогию буржуазных и мелкобуржуазных партий, и бойкот не дал результатов.

Буржуазные партии, используя положение, при котором КПЭ не могла эффективно действовать, смогли развить ничем не ограниченную социальную демагогию. Для этого использовались буржуазно-демократические и даже — в целях обмана масс — отдельные социалистические лозунги, такие, как «Независимая республика Эстония», «Замена террора демократией», «Конфискация и раздел имений», «Постепенная национализация промышленности» и т. п. При этом большинство буржуазных партий применяло тактику осуждения политики террора Эстонского временного правительства, во главе которого стоял лидер земледельческого союза Константин Пятс. Эту партию и постарались сделать всеобщим козлом отпущения. Объявили, что она ввела военные суды, призвала на помощь белофиннов, организовала незаконные расстрелы и т. д. Учредительное собрание должно было ликвидировать все «незаконности» и установить настоящую демократию. Обещали даже прекратить интервенционную войну и заключить мир с Советской Россией. Вопрос о земле стал основным во всей предвыборной кампании. Социал-демократы и трудовики обещали полную конфискацию и раздел имений, вследствие чего получили много голосов сельского трудового населения. Эти партии воспользовались также демагогически ошибками КПЭ в аграрном вопросе, которая встала на путь создания коммун в имениях.

В ходе предвыборной кампании буржуазным и мелкобуржуазным партиям удалось обмануть народные массы, и в выборах приняли участие около 457 000 избирателей. Две трети всех голосов были поданы за «социалистические» партии. Социал-демократы получили 152 341 голос, трудовики 114 879 и социали-

сты-революционеры 26 536 голосов. Партии, выступавшие с открытой буржуазной выборной платформой, получили лишь одну треть поданных голосов. Это показывает, что идеи социализма были очень популярны среди трудовых масс. Но обещания, данные мелкобуржуазными партиями в предвыборной кампании, не были выполнены. Созданное 9 мая под руководством трудовой партии «социалистическое» правительство фактически продолжало буржуазную противонародную политику, а также интервенционную войну против Советского Союза.

Выборы в Эстонское учредительное собрание привели к временному укреплению буржуазной диктатуры в Эстонии и показали, что эстонский трудовой народ потерпел поражение в гражданской войне. Теперь Коммунистическая партия Эстонии поставила себе главной задачей борьбу за прекращение интервенционной войны против Советской России. Эта борьба закончилась заключением Тартуского мирного договора 2 II 1920 г.

DAS POLITISCHE TÄUSCHUNGSMANÖVER DER BÜRGERLICHEN PARTEIEN AUF DEN WAHLEN ZUR ESTNISCHEN KONSTITUIERENDEN VERSAMMLUNG IM FRÜHLING 1919

K. Siilivask

Zusammenfassung

Mit Hilfe der Interventen errang das Bürgertum in Estland im Januar-Februar 1919 das militarische Übergewicht. Das führte zu verstärktem weißem Terror. Dessenungeachtet blieb die politische Macht des Bürgertums unsicher, was besonders ausdrücklich der Aufstand der Werktätigen auf der Insel Saaremaa, im Hinterland der weißen Streitkräfte, vom 16.—21. Februar 1919 bewies. Um die Intervention weiterzuführen und ihre Macht zu festigen, suchten die bürgerlichen Parteien jetzt intensiv nach neuen Möglichkeiten, um ihren Einfluß und ihre soziale Basis zu erweitern.

Als Ausdruck der bürgerlichen Scheindemokratie wurden die Wahlen zur Estnischen Konstituierenden Versammlung auf den 5.—7. April 1919 festgelegt. Unter den 10 bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien, die sich an der Wahlkampagne beteiligten, waren die einflußreichsten der Landbund der Großbauerntums, die Estnische Volkspartei, die Estnische Arbeitspartei und die Estnische Sozialdemokratische Partei. Die zwei letztgenannten, sowie die Partei der Sozial-Revolutionäre traten in der Wahlkampagne als «sozialistische» Parteien auf, um sich die Stimmen der Arbeiter zu sichern.

Die Kommunistische Partei Estlands (KPE) war verboten und sah sich gezwungen, in tiefster Illegalität zu arbeiten. Sie rief die

Arbeiterklasse auf, die Wahlen mit Boykott zu belegen, konnte aber wegen ihrer schweren illegalen Lage die Demagogie der bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien nicht genügend entlarven und der Boykott ergab keine positiven Ergebnisse. Die bürgerlichen Parteien nutzten den Umstand aus, daß die Kommunistische Partei Estlands außerstande war, sich wirksam zu betätigen, und entwickelten eine grenzenlose Demagogie. Es wurden bürgerlich-demokratische und heuchlerisch auch einige sozialistische Wahlsprüche, wie «Errichtung einer unabhängigen Estnischen Republik», «Demokratie statt Terror», «Enteignung und Aufteilung der Gutsländereien» aufgestellt. Dabei verurteilten die meisten Parteien aus taktischen Gründen die Terrorpolitik der Estnischen Provisorischen Regierung, an deren Spitze der Parteiführer des Landbundes Konstantin Päts stand. Diese Partei wurde zum allgemeinen Sündenbock gemacht. Man warf ihr vor, daß sie Militärgerichte eingerichtet, finnische Weißgardisten herbestellt, widerrechtliche Hinrichtungen organisiert und anderes getan hatte. Die Konstituierende Versammlung sollte alles Ungesetzliche abschaffen und eine wahre Demokratie ins Leben rufen. Einige Parteien versprachen sogar, mit dem Interventionskrieg Schluß zu machen und einen Friedensvertag mit Sowjetrußland zu schließen. Im Brennpunkt der Wahlkampagne stand die Agrarfrage. Die Sozialdemokraten und die Arbeitspartei versprachen, das Land der Gutsbesitzer zu konfiszieren und aufzuteilen. Das brachte ihnen viele Stimmen der Landbevölkerung ein. Auch die Fehler der KPE in der Agrarfrage wurden demagogisch ausgenutzt. Diese Partei hatte sich an die Schaffung der Kommunen auf den Gütern herangewagt.

Im Laufe der Wahlkampagne gelang es den bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien, das Volk irrezuführen und die Zahl der Wähler betrug etwa 457 000. Zwei Drittel der abgegebenen Stimmen fielen den Sozialisten zu. Die Sozialdemokraten erhielten 152 341, die Arbeitspartei 114 879 und Sozial-Revolutionäre 26 534 Stimmen. Diejenigen Parteien, die öffentlich mit einem bürgerlichen Wahlprogramm auftraten, erhielten nur ein Drittel der Stimmen. Das aber beweist, daß die sozialistischen Ideen unter den Massen der Arbeiter äußerst populär waren. Jedoch die während der Wahlkampagne gegebenen Versprechen wurden von den bürgerlichen Parteien nicht erfüllt. Die am 9. Mai unter der Führung der Arbeitspartei ins Leben gerufene neue «sozialistische» Regierung setzte in Wirklichkeit die frühere volksfeindliche Politik sowie den Interventionskrieg gegen Sowjetrußland fort.

Die Wahlen zeugten von einer zeitweiligen Festigung der bürgerlichen Diktatur, sie bewiesen, daß die estnischen Arbeiter im Bürgerkrieg eine Niederlage erlitten hatten.

Jetzt stellte die Kommunistische Partei Estlands sich als Hauptaufgabe den Kampf für die Beendigung der Intervention gegen Sowjetrußland. Dieser Kampf endete mit der Unterzeichnung des Tartuer Friedensvertrages am 2. Februar 1920.

KUJUTAVA KUNSTI OSA RAHVA KOMMUNISTLIKUL KASVATAMISEL EESTI NSV-s [1]

J. Kangilaski

NSV Liidu ajaloo kateeder

NLKP XXII kongress tähistas uue etapi algust NSV Liidu ja kogu maailma rahvaste ajaloos, sest ta määras kindlaks kommunistliku ülesehitustöö ülesanded ja põhitegurid. Kommunismi võidu peab kindlustama tema materiaalne tehniline baas, kuid selle loomisega paralleelselt ja käsikäes kujuneb uut tüüpi, kommunismiajastu inimene.

«Uue inimese kujunemine toimub kommunismi ehitamisest aktiivse osavõtu, majanduslikus ja ühiskondlikus elus kommunistlike põhimõtete arenemise protsessis, partei, riigi ja ühiskondlike organisatsioonide kogu kasvatustöö süsteemi mõjul, milles tähtsat osa etendavad trükisõna, raadio, kino ja televisioon», [2] öeldakse partei programmis. Me näeme, et kommunismiajastu inimene ei arene isevoolu teed, vaid sihipärase kasvatustöö, kommunistliku kasvatuse tulemusena. See hõlmab teadusliku maailmavaate kujundamist, töökasvatust, kommunistliku moraali võiduleviimist, proletaarse internatsionalismi ja nõukogude patriotismi arendamist, kapitalismi iganditest jagusaamist ja kodanliku ideoloogia purustamist. Kommunistliku kasvatuse eesmärgiks on inimisiksuse igakülgne ja harmooniline arendamine. Tuleb «... kasvatada uut inimest, kelles harmooniliselt ühinevad vaimne rikkus, moraalne puhtus ja kehaline täiuslikkus.» [3] Kommunistlikus ühiskonnas peab teostuma see, mis oli kõigi aegade eesrindlike inimeste unistuseks — harmooniliselt arenenud inimese loomine.

Üheks vahendiks uue inimese kujundamisel on kunst. NLKP programmis öeldakse: «Partei hoolitseb väsimatult kirjanduse, kunsti ja kultuuri õitsengu eest, selle eest, et luua kõik tingimused iga inimese isiklike võimete kõige täielikumaks esiletõusuks, et kõik töötajad saaksid esteetilise kasvatuse, et kujundada rahvas

[1] Artikkel valmis 1963. aastal.
[2] NLKP programm, Tallinn 1961, lk. 108.
[3] Sealsamas, lk. 111.

head kunstimaitset ja kultuurilisi harjumusi. Kunstiline element hingestab tööd veelgi rohkem, kaunistab elu ja õilistab inimest.»[4] Ja edasi: «Nõukogude kirjandus ja kunst, mis on tulvil optimismi ja elujaatavaid kommunistlikke ideid, etendavad suurt ideelis-kasvatuslikku osa, arendavad nõukogude inimeses uue maailma ehitaja omadusi.»[5]

Vältimatult tekib küsimus — kuidas on kunst neid suuri ülesandeid täita suutnud? On loomulik, et sellele vastamisest oleneb suurel määral kunstikasvatusliku töö parandamine. Nimetatud küsimus sisaldab endas paljusid aspekte, milledest kõige olulisem on põhimõtteline probleem — milline on kunsti kasvatuslik iseloom, kuidas kunst konkreetselt võtab osa kommunistlikust kasvatusest, milliseid funktsioone ta täidab tänapäeva ühiskonnas. Käesolevas artiklis me seda laia ja samal ajal diskutiivset küsimust käsitleda ei saa, märgime ainult, et meile tundub marksistlike teadlaste seisukohtadest kõige tõepärasem E. Iljenkovi, V. Šestakovi jt.[6] oma, kes peavad kunsti kasvatusliku osa olemuseks kunsti osavõttu esteetilisest kasvatustööst, kunsti esteetilist olemust. Säärane seisukoht ei vähenda mingil määral kunsti kui poliitilise, eetilise jne. kasvatustöö vahendi tähtsust, vastupidi, lähtudes kunsti esteetilisest olemusest mõistame me paremini, miks ja kuidas kunst neid ülesandeid täita suudab. Igasugune hea kunstiteos etendab oma osa kommunistlikus kasvatustöös, aidates sellele kaasa mitmes lõigus.

Käesolevas artiklis, mis moodustab lühikese osa pikemast uurimusest, püüame puudutada meie põhiprobleemi paari teist aspekti, mis seni on vähe või pole üldse tähelepanu leidnud. Need oleksid kunstipropaganda Eesti NSV-s ja eriti selle tulemused — Nõukogude Eesti töötajate kujutava kunsti alased vaated ja tõekspidamised. On selge, et viimastes peegeldub mõningal määral kunsti kui kommunistliku kasvatuse vahendi osa Eesti NSV-s.

Ainuüksi heade, kõrgeväärtuslike kunstiteoste olemasolu ei tee neid veel kasvatusvahenditeks. Kunstiteosed peavad jõudma inimesteni, publikuni. Tundub, et [illegible] kõiki teid, mida mööda kunst rahvani jõuab, [illegible] näidata, millist osa etendab igaüks neist kunstipropa[illegible]s, seejuures piirduma ainult kõige tähtsamate kunsti[illegible]

Kujutava kunsti propaga[illegible]NSV-s [illegible] kulgenud isevoolu teed, vaid seda [illegible] ja Eesti NSV valitsus. Lähtudes [illegible] ühiskonnas, suunati kujutava kunsti propagandaga tegelemist asutusi rahva paremale teenindamisele.

---

[4] NLKP programm, lk. 120.

[5] Sealsamas, lk. 121.

[6] Э. Ильенков, О «специфике» искусства, «Искусство и коммунистическое воспитание», М. 1960, lk. 32—42, В. П. Шестаков, Проблемы эстетического воспитания, М. 1962.

Viimasel ajal on meie vabariigi kunstikasvatusele kõige suuremat mõju avaldanud kaks organisatsioonilist sündmust: 1961. a. talvel toimunud esteetilise kasvatuse konverents TRÜ aulas ja sellele järgnenud Kultuuriministeeriumi, Haridusministeeriumi ja Riikliku Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitee kolleegiumide ühine istung, kus võeti vastu ulatuslik otsus ja anti välja ühine käskkiri.[7]

Käskkirjas konstateeritakse, et rahva esteetilises kasvatuses on saavutatud mõningat edu. Positiivsena märgitakse kunstimuuseumide tööd, eriti rändnäitusi, lektooriume, õpilasringe jne.; Tartu Riiklikus Ülikoolis hakati ette valmistama joonistusõpetajaid.[8]

Edasi tuuakse esile tõsiseid puudusi esteetilises kasvatustöös meie vabariigis, sealhulgas ka kujutava kunsti kasvatuse osas. Teravalt kritiseeritakse kirjastusi ja üldhariduslikke koole.[9] Järgnevalt tehakse rida konkreetseid ettepanekuid olukorra parandamiseks.

Kõik see annab tunnistust EKP ja ENSV valitsuse püsivast hoolitsusest rahva esteetilise kasvatuse parandamise eest.

Kunstipropaganda ülevaadet tuleks alustada ENSV Kunstnike Liidust, kelle esimeseks ülesandeks on loomingulise töö organiseerimine, kuid kes samaaegselt on suurimaid kunstipropagandiste ENSV-s.

ENSV Kunstnike Liidu poolt organiseeritud kunstinäituste tegelikuks korraldajaks on ENSV Kunstifond (kuni 1959. a. NSVL Kunstifondi Eesti osakond). Järgnevate aastate kohta ongi andmed saadud ENSV Kunstifondi kunstinäituste arveraamatust.

AASTA	TALLINNAS	TARTUS	MUJAL	RÄNDNÄITUSI	KOKKU
1946	5	3	3		11
1947	6		1		7
1948	8	4	4		16
1949	9			5	14
1950	5	1		2	8
1951	5	1			6
1952	3	1	2	3	9
1953	3			10	13
1954	4			9	13
1955	2			5 (+ reproduktsioone 12 kohas)	7 +12
1956	7	1	1	8 (reproduktsioonid)	9 + 8
1957	6	2	2	21 „	10+21
1958	5	2		18	25
1959	7	1	1	17	26
1960	6	3		14	23
1961	8	3		24	35
1962	16	4		33	53

Märkus: Tabelisse pole kantud tarbekunsti näitusi.

[7] Eesti NSV kultuuriministri, Eesti NSV haridusministri ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitee esimehe käskkiri nr. 88/43/69, Tallinn, 7. III 1961. a. (Esteetilise kasvatustöö parandamisest rahva hulgas).

[8] Sealsamas, lk. 5.

[9] Sealsamas.

Nagu tabelist näeme, toimus kohe peale sõda arvukalt kunstinäitusi (võrdluseks olgu mainitud, et kodanliku korra ajal toimus Tallinnas ainult paar-kolm kunstinäitust aastas). Teatud mõõnaperioodiks olid aastad 1950—1953. Selleks oli väga mitmesuguseid põhjusi, milledest kaalukaim näib olevat esteetilise kasvatuse alahindamine isikukultuse perioodil, samuti teatud pidurdav toime, mis oli isikukultusel eesti kunstnike loomingulisele aktiivsusele. Uus tõus algas juba 1953. a., kuid muutub eriti hoogsaks alates 1958. a. 1962. a. rekordiline saavutus — 16 näitust Tallinnas on lausa hämmastav, kuid näitab samal ajal, kui suured on tegelikult reservid.

Kui vaadelda kunstinäituste geograafilist paiknemist ENSV territooriumil, siis näeme, et sõjajärgsel perioodil on nende poolt haaratud ikka rohkem ja rohkem asustatud punkte. Kui varem oli kujutava kunstiga võimalik tutvuda ainult tallinlastel, tartlastel ja erandjuhtumeil mõne maakonnalinna elanikel, siis nüüd tungib kujutav kunst kõigisse linnadesse ja koguni maale — kolhoosikeskustesse ja rahvamajadesse. Selleks kasutatakse 1949. a. alates rändnäitusi. Näitusekomplekte on iga aasta tavaliselt paar-kolm. Rändnäitusi on viimastel aastatel korraldatud enam mitte üksnes spetsiaalsetes näituseruumides, vaid kunstiteoseid on viidud rahvale veelgi lähemale — tööstusettevõtetesse, koolidesse, kinode vestibüülidesse jm. Näiteks Tallinnas on toimunud kunstinäitused kinodes «Rahu» ja «Sõprus», Tartus kinos «Ekraan». Rändnäitustega kaasneb aga alati kunstiteoste kahjustumise oht. Kujutava kunsti teoste unikaalsus asetab kunstipropaganda teele tõsised tõkked. Üheks viisiks nende takistuste ületamiseks on originaalteoste asendamine reproduktsioonidega, mida ka ENSV-s praktiseeriti aastatel 1955—1958. Hiljem on reproduktsioonidest põhiliselt loobutud ja see on ka täiesti õige samm. Reproduktsioon ei suuda kunagi asendada originaali. Ta võib edasi anda pildi süžee, aga mitte sisu. Seetõttu võib reproduktsioonide kasutamine anda kasvatustöös koguni kahjulikke tulemusi — publikule jäävad tundmatuks kujutava kunsti spetsiifilised väljendusvahendid ja ta võib kaotada võime näha originaali eeliseid võrreldes reproduktsioonidega.[10] Reproduktsioone tuleb mõningal määral paratamatult kasutada välismaa ja vene kunsti klassika populariseerimisel, kuid eesti ja nõukogude kunsti puhul tuleb neid vältida.

Temaatiliselt lähenedes tegelebki ENSV Kunstnike Liit eelkõige tänapäeva eesti kunsti ja nõukogude vennasrahvaste kunsti tutvustamisega, kunstnike igaaastase loomingulise töö aruannete esitamisega. Seetõttu lasub just Kunstnike Liidul vastutus hoida rahvast kursis kunstnike jooksva loomingulise tööga ja kunsti aktuaalseimate küsimustega. Viimastel aastatel ongi seda ülesannet väga hästi täidetud.

---

[10] vt. pikemalt Н. А. Дмитриева, Вопросы эстетического воспитания. Москва 1956, lk. 150 ja lk. 164—174.

Peale näituste korraldamise kasutavad Kunstnike Liit ja selle üksikliikmed veel väga mitmesuguseid kujutava kunsti propaganda viise. Väga levinud vormideks on kohtumised publikuga, rahva kutsumine ateljeedesse, esinemised sõnavõttude ja loengutega aruteludel, ajakirjanduses, raadios, kultuuriülikoolides jm. Kunstniku kohtumine rahvaga on väga efektiivne kunstipropaganda võte, mis aitab kaasa kunsti rahvale lähendamisele ja kunsti mõistmise süvenemisele. Teisest küljest on muidugi kasusaajaks ka kunstnik — ta õpib paremini tundma rahva soove ja suudab neid ka oma loomingus täita. Sageli kasvavad kohtumised aruteludeks, isegi diskussioonideks. 1962. aastal kohtusid kunstnikud publikuga rohkem kui 70 korral.[11]

Väga suurt kunstipropagandat teevad Tallinna ja Tartu kunstimuuseumid.

Tallinna Riiklikku Kunstimuuseumi on koondatud Nõukogude Eesti põhilised kunstivarad.[12] Vaatleksime lühidalt TRKM tegevust sõjajärgseil aastatel.

Muuseumi fondide kasvu iseloomustavad järgmised andmed:

Muuseumis oli	1. I 1947. a.	1. I 1960. a.:
maale	2237 üksust	3374 üksust
graafikat	4317 „	7669 „
skulptuure	442 „	3098 „
tarbekunsti	2527 „	2514 „
Kokku:	9559 üksust	16673 üksust [13]

1946. aastal saadi algust teha ka ekspositsioonidega.

1947. aastal hakati kujundama muuseumi püsivat ekspositsiooni «Eesti kujutav kunst». See ekspositsioon annab ülevaate eesti kunsti parimatest saavutustest alates XIX sajandi algusest kuni tänapäevani.[14] Ekspositsioonis on ruumide nappuse tõttu ainult umbes 3% muuseumi kunstivaradest. «Ekspositsioon ... võtab enda alla kõik 14 näituseruumi. Seetõttu ei ole võimalik välja panna alalist ekspositsiooni vene ja nõukogude ning lääne-euroopa kunstiteostest.» [15]

Püsivas ekspositsioonis toimuvad, hoolimata nimetusest, sageli väiksemad ümberkorraldused. Sellega saadakse tuua fondidest rahva ette mõnevõrra rohkem kunstiväärtusi. Pidevalt on eksponeeritud ainult eesti kunsti ajaloo seisukohalt kõige olulisemad teosed.

[11] ENSV Kunstnike Liidu sekretariaadi dokumentide andmeil.
[12] Eesti NSV muuseumid, koost. I. Rosenberg, Tallinn 1961, lk. 80.
[13] Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi Arhiiv (TRKM), nim. 1, sü. 64, l. 208 ja 1959. aasta aruande ärakiri.
[14] Eesti NSV muuseumid, lk. 91.
[15] Sealsamas.

Peale püsiva ekspositsiooni võib muuseumi poolt korraldatavad näitused jagada kolme rühma: originaalteoste näitused muuseumis, originaalteoste näitused väljaspool muuseumi ja reproduktsioonide näitused väljaspool muuseumi.

Vaatleme muuseumi tööd kolmel — 1952., 1958. ja 1962. aastal.

Muuseum korraldas neil aastatel näitusi järgmiselt (ENSV piirides):

	1952	1958	1962
Originaalide näitusi muuseumis (peale põhiekspositsiooni)	9	8	12
Originaalide näitusi väljaspool muuseumi	3	30	38
Reproduktsioonide näitusi (väljaspool muuseumi)	2	33	34
Kokku:	12+2 [16]	38+33 [17]	50+34 [18]

(Reproduktsiooninäituste arv on näituste summast eraldi arvestatud, kuna reproduktsioone ei saa lugeda kujutavaks kunstiks, vaid ainult kunstiajaloo õppevahendiks).

Nagu näeme, on näitusi korraldatud üha sagedamini.

Nii nagu Kunstnike Liidu näitusealase töö vaatlemisel, torkab ka Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi töö analüüsimisel silma tendents propageerida kunsti mitte ainult tallinlastele, vaid võimalust mööda kogu ENSV töötajatele. Selle väga vajaliku ülesande lahendamiseks loodi 1958. aastal spetsiaalne rändnäituste fond.[19] Põlevkivibasseini töötajate paremaks teenindamiseks loodi Kohtla-Järvel muuseumi filiaal. Tallinna Riiklikul Kunstimuuseumil on veel teinegi filiaal, nimelt Haapsalus. 1962. aastal toimus 38 originaalteoste näitust väljaspool muuseumi (ENSV piirides), neist Tallinna ettevõtetes ja asutustes 16, Kohtla-Järvel 7 ja rajoonides 15 näitust.[20]

Muuseumis korraldatud näituste temaatika on väga avar, siin on esindatud eesti uuem ja vanem kunst, nõukogude vennasrahvaste ja välismaa kunst.

Originaalteoste vahendusel tutvustatakse rahvale eeskätt eesti ja nõukogude kunsti, osalt ka välismaa kunsti. Vanema välismaa ja vene kunsti populariseerimisel tuleb paratamatult leppida reproduktsioonide ja fotokoopiatega. (Eesti kunsti nende abil ei tutvustata). Eriti aktiivselt on maailma kunstipärandit tutvustatud viimase 5 aasta jooksul.

---

[16] TRKM, nim. 1, sü. 144, l. 2—3.
[17] TRKM, toimik nr. 1 (1958. a. kohta), l. 68.
[18] TRKM, 1962. aasta aruande ärakiri.
[19] Eesti NSV muuseumid, lk. 92.
[20] TRKM, 1962. aasta aruande ärakiri.

Järjest suuremat edu on muuseum saavutanud ka kunstipropaganda teiste vormide alal. Aasta-aastalt on laienenud loenguline töö. 1952. a. peeti muuseumi töötajate poolt 44 loengut, 1958. a. 158 loengut (neist rajoonides 79), 1961. a. 240 loengut (104 rajoonides).[21] Viimastel aastatel on kujunenud tavaks, et iga rändnäitusega sõidab kaasa muuseumi töötaja, kes siis kohapeal esineb loengutega ja tutvustab ka näitust.

Suureks abiks näitusekülastajatele nii statsionaaris kui ka rändnäitustel on ekskursioonijuhi seletused, samuti kunstnike elu ja loomingut tutvustavad tekstid näituseruumides.

Alates 1955. aastast töötavad muuseumi juures õpilasringid, kus noori õpetatakse mõistma ja armastama kujutavat kunsti. Muuseum annab pidevalt välja katalooge ja autorilehti.[22]

Kokkuvõttes võib öelda, et Tallinna Riiklik Kunstimuuseum teeb praegu väga suurt tööd kunsti populariseerimisel ENSV töötajate hulgas. Muuseumi töö edasiseks arendamiseks, eriti rajoonide veelgi paremaks teenindamiseks oleks tarvis suurendada muuseumi personali. Rändnäituste korraldamine on väga suurt töökulu nõudev ja muuseumi paarikümneliikmeline kollektiiv on juba praegu küllalt koormatud. Statsionaarse töö arendamisele paneb piirid sobivate ekspositsiooniruumide nappus.

Teiseks kunstimuuseumiks ENSV-s on Tartu Riiklik Kunstimuuseum. Ta asutati 1940. a. ja sai Suures Isamaasõjas väga raskesti kannatada. Peale sõda avati muuseum 2. V 1946. a. Ruumide nappuse tõttu püsivat ekspositsiooni ei kujundatud (seda pole tehtud tänaseni), vaid piirduti kiiresti vahelduvate väikeste näitustega.

	Muuseumis originaalide näitusi	Väljaspool muuseumi originaalide näitusi	Reproduktsioonide näitusi
1947	4	—	—
1952	10	—	25
1958	9	4	38
1960	11	6	41
1962	14	11	30[23]

Näeme, et ka Tartu Riiklikus Kunstimuuseumis on ekspositsiooniline töö läinud tõusuteed. Ka siin on hakatud järjest rohkem tähelepanu pöörama töötajate kunstilisele teenindamisele väljaspool statsionaari. 1951. a. saadeti Tartu käitistesse I rändnäitus. Alates 1950. aastast on tavaks korraldada hoone alumisel korrusel lühi-

[21] TRKM, nim. 1, sü. 144, l. 2—3; 1958. aasta aruande ärakiri, 1961. aasta aruande ärakiri.

[22] ENSV muuseumid, lk. 93.

[23] Tartu Kunstimuuseumi aastaaruannete põhjal, Tartu Riikliku Kunstimuuseumi Arhiiv (TKM), sü. 46, l. 22; sü. 54, l. 15; sü. 66, l. 90; sü. 673, l. 55 ja 1962. aasta aruande ärakiri.

ajalisi näitusi. Tartu Riikliku Kunstimuuseumi tööd takistab äärmine ruumide nappus.

Näituste temaatika on väga avar, hõlmates eesti, vene, nõukogude ja välismaa kunsti.

Tartu kunstinäitus on iga-aastane üritus alates 1955. aastast ja pakub tartlastele väga suurt huvi. Muuseumi teised töölõigud on analoogilised Tallinna RKM-i omadele. Loengulise tööga alustati juba 1945. aastal ja see on pidevalt suurenenud.

1947. a. peeti 15 loengut, 1950. a. — 77 (väljaspool muuseumi 66), 1959. a. — 139 loengut (väljaspool muuseumi 109), 1962. a. — 210 loengut, neist rajoonis 129 loengut.[24]

Erakordset huvi tekitasid tartlaste hulgas loengute tsüklid muuseumi lektooriumis alates 1955. aastast.

Alates 1955. aastast tegutsevad muuseumi juures kunstiajaloo ringid erinevate vanuseastmete õpilastele.[25] Tartu muuseumi töötajad viivad läbi vestlusi, juhivad ekskursioone ja koostavad selgitavaid seinatekste.

Alates 1. VIII 1960. a. töötab muuseumi juures kujutava kunsti õppimise mittestatsionaarne kursus (Moskva analoogilise ürituse eeskujul). Siin aitavad kaasa kunstnikud-konsultandid, kes juhendavad kursustest osavõtjaid.[26]

Tartu Riiklik Kunstimuuseum korraldab kohtumisi kunstnikega, kunstinäituste arutelusid ja muuseumikülastajate konverentse. Suurt tööd teeb Tartu muuseum šeflusalustes koolides Jõgeval, Puhjas ja Pukas. Õpilastele peetakse loengutsükleid ja korraldatakse süstemaatiliselt näitusi. 1962. aastal korraldati šeflusalustes koolides 41 kunstikasvatuslikku üritust.[27]

Kuni 1960. aastani oli muuseumi väljaannetena ilmunud 18 kataloogi ja 20 autorilehte,[28] pidevalt avaldatakse kunstipropagandalisi artikleid, informatsiooni ajakirjanduses jm.

Tallinna ja Tartu kunstimuuseumidele lisandub suhteliselt väikese, kuid omapärase täiendusena Tartu Riikliku Ülikooli Klassikalise Muinasteaduse Muuseum. Muuseumi kogud koosnevad põhiliselt antiikkunsti silmapaistvamate skulptorite tööde koopiatest ja aitavad seega täita lünka, mis meie vabariigis on välismaa kunsti propaganda osas. Kipskoopiad (praegu umbes 400) on loomulikus suuruses ja annavad küllalt hästi edasi antiikplastika iseloomu. Eksositsioon on korraldatud kronoloogilises järjestuses. Muuseumi külastavatele ekskursioonidele antakse seletusi teaduslikult ettevalmistatud teksti põhjal.[29]

---

[24] TKM aastaaruannete ärakirjade põhjal, vastavalt sü. 46, l. 24, sü. 50, l. 41, sü. 68, l. 27 ja 1962. aastaaruande ärakiri.

[25] Eesti NSV muuseumid, lk. 155.

[26] TKM, sü. 672, l. 78.

[27] TKM, 1962. aasta aruande ärakiri.

[28] Eesti NSV muuseumid, lk. 156.

[29] Eesti NSV muuseumid, lk. 195.

Tähelepanuväärset kunstipropagandat on teinud ka Tallinna Riikliku Kunstiinstituudi ja Tartu Kujutava Kunsti kooli kollektiivid. Tulevased kunstnikud on korraldanud oma tööde näitusi, aga samuti kohtumisõhtuid ja arutelusid mitmetes tehastes, koolides ning rahvamajades.

Kui hinnata kokkuvõtvalt Eesti NSV Kunstnike Liidu ja kunstimuuseumide tööd kunsti tutvustamise alal sõjajärgseil aastail, siis tuleb rõhutada selle pidevat intensiivistumist. Kasvanud on nii kvantiteet kui ka kvaliteet. Nimetatud asutused on auga täitnud oma ülesanded eesti töötajate kommunistlikus kasvatuses kujutava kunsti abil. Nende töö edasiseks parandamiseks on vaja täiendavaid eraldusi ENSV riigieelarvest (uute hoonete ehitamiseks, muuseumide personalide suurendamiseks jne.). Praeguste ressursside juures kunstimuuseumid oma tegevust oluliselt laiendada ei suuda, kuid seda oleks kindlasti tarvis. Kujutav kunst pole jõudnud veel kaugeltki kõikjale.

Kujutava kunsti teoseid võib näha mitte ainult näitustel ja muuseumides. Linnades ja ka mujal ülesseatud monumentidel on oma kindel koht nii esteetilises kui ka poliitilises kasvatustöös. ENSV-s on sõjajärgsetel aastatel püstitatud üle 46 monumendi.[30]

Ehitusplastikat on meie vabariigis kahjuks võrdlemisi vähe viljeldud ja sedagi ainult viimastel aastatel. ENSV-s oli kuni 1962. aastani üles seatud 13 ehitusplastika teost, neist 10 väljaspool Tallinna. Vähe on meie vabariigis ka uusi dekoratiivplastika näiteid (aia- ja pargiskulptuure). Viimaste arv on umbes 30.

Siinjuures tuleb rõhutada, et ehitusplastikat ja häid aia- ja pargiskulptuure oleks meil tunduvalt rohkem, kui rahva raha poleks mõtlematult raisatud kurikuulsa «maanteeskulptuuri» peale,[31] mis kasvatamise asemel rikub esteetilist maitset. Õnneks on ENSV avalik arvamus viimasel ajal nende suhtes asunud kindlalt eitavale seisukohale, millest tunnistavad arvukad väljaastumised ajakirjanduses jm.[32] Seoses sellega on ka pandud nn. maanteeplastika levikule piir.

Viimastel aastatel on eesti kunstnikud asunud aktiivselt tööle monumentaal- ja dekoratiivplastika alal, samuti monumentaalmaali alal. Viimasest ongi meil juba palju rõõmustavaid näiteid (Tallinnas «Kalevi» spordihoone, kino «Rahu», elamud Mustamäel jm.).

Kujutava kunsti propageerimisel on väga suur osa vastavasisu-

[30] See ja järgmised arvulised andmed monumentaalplastika, ehitusplastika ja dekoratiivplastika kohta on võetud M. Elleri käsikirjalisest tööst «Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuur».

[31] Sellest pikemalt vt. Б. Бродский, Зодчество, город, художник, kogumikus «Строительство коммунизма в СССР и задачи изобразительного искусства», выпуск II, Москва 1962, lk. 42 jj.

[32] Näiteks: Avalik kiri Autotranspordi ja Maanteede Ministeeriumile, linnade ja rajoonide täitevkomiteedele (Maanteede äärte, asulate ja avalike hoonete kaunistamisest kunstiteostega), «Sirp ja Vasar», 4. V 1957. a.

lisel kirjandusel. Kunstiteaduslik ja kunsti tutvustav kirjandus jõuavad ka sinna, kuhu näitustel on raske pääseda. Järgnevalt vaatleksime, kuidas ENSV-s on kirjastatud kujutava kunsti alast kirjandust aastatel 1945—1962. (Andmed on võetud ENSV Raamatukroonikatest.)

Esitame andmed aastate ja temaatika järgi süstematiseerituna:

Aasta	Üldteosed (estee-tika, kunstiteooria jne.), ka brosüürid	Monograafiad, albumid, uurimused, ka brošüürid	Kunstitehnikaid tutvustav kirjandus	Graafika mapid	Muud (õppekavad, abimaterjalid jne.)	Kataloogid	Kokku
1	2	3	4	5	6	7	8
1945	—	—	—	—	—	—	—
1946	—	—	—	—	—	5	5
1947	—	1	—	1	—	8	10
1948	1	4	—	1	—	—	6
1949	—	—	—	—	—	2	2
1950	—	1	—	—	—	1	2
1951	1	—	—	—	1	3	5
1952	—	—	1	—	2	2	5
1953	1	—	—	—	1	3	5
1954	—	—	—	—	1	4	5
1955	—	—	1	—	—	3	4
1956	1	4	—	—	—	10	15
1957	3	1	—	—	—	8	12
1958	—	2	—	—	2	8	12
1959	—	6	—	1	2	14	23
1960	1	7	—	1	5	9	23
1961	2	3	1	2	5	7	20
1962 I—III kvartal	1	4	1	2	5	11	24

Kuigi ENSV-s levib ka venekeelne ja võõrkeelne kunstialane kirjandus, on ülaltoodud tabelit vaadates ilmne, et meie töötajate varustamine kunsti populariseeriva ja propageeriva kirjandusega oli kuni viimase ajani ebapiisav. Kogu sõjajärgse perioodi jooksul pole välja antud ühtegi eesti kunsti ülevaatlikku käsitlust, samuti mitte ühtegi vene ja teiste NSVL rahvaste kunsti üldkäsitlust ega ka ülevaadet välismaa kunstist. Selline olukord teeb väga paljudele kunstis orienteerumise raskeks. Terav puudus on eesti kunsti ajaloost, üldisest kunstiajaloost (käsiraamatust) ja populaarsest sissejuhatusest kunstitundmisesse ja kunstiajalukku. Mahukaid ja põhjalikke kunstiajalugusid on vene ja saksa keeles, kuid need pole paljudele kättesaadavad. Ka vene keeles on vähe kirjandust mõne kunstiajaloo lõigu kohta, näiteks uuema välismaa kunsti kohta. Liiatigi oleks tarvis üldist kunstiajalugu käsitleda meie

vabariigi lugejat arvestades, lähtuda tema eelteadmistest ja neist kogemustest, mida ta on saanud teda ümbritseva kunstiga tutvumisel. ENSV kirjastustel tuleks võlgnevused selles töölõigus võimalikult kiiresti likvideerida.

Ilma kunstiajaloo marksistliku üldkäsitluseta on äärmiselt raske orienteeruda ka kunsti üksikküsimuste rägastikus ja siin toimuvas ideoloogilises võitluses. Peaaegu võimatu on kunstiajaloo tundmiseta õigesti mõista realismi ja formalismi tähtsaid probleeme.

Viimaste küsimuste kohta on samuti väga vähe kirjandust ilmunud. Praktiliselt ainsaks teoseks kunstiteooria ja esteetika alalt on jäänud «Marksistlik-leninliku esteetika» eestikeelne tõlge.

Kuni 1956. aastani ilmus vähe ka kitsamaid kunstikäsitlusi (monograafiaid ja albumeid üksikute kunstnike kohta, kunstiajalooalaseid uurimusi mõne perioodi kohta jne.) Äärmiselt vähe ilmus raamatuid, mis oleksid tutvustanud kujutava kunsti spetsiifikat, selgitanud tema žanride iseärasusi ja tehnikaid. Vähe anti välja mappe graafiliste lehtedega, kuigi just nende abil saab kujutavat kunsti võrdlemisi kõrgekvaliteediliselt ja samal ajal massiliselt populariseerida. Nimetamisväärselt kirjastati ainult kunstinäituste katalooge, neidki aastatel 1949—1955 väga vähe.

Tõeline murrang selles olukorras algas 1958. aastal, kui asutati uus kirjastus «Eesti NSV kunst». 1959. aastast algas järsk tõus kunstialase kirjanduse väljaandmises meie vabariigis. Suureks sündmuseks vabariigi kunstielus oli almanahhi «Kunst» ilmuma hakkamine 1958. aastal. Almanahh hakkas avaldama põhjalikke artikleid kunsti aktuaalsete probleemide kohta ja lühiuurimusi kunstiajaloost. Almanahhi ilmumissagedus on üldiselt kasvanud, kuigi võiks olla veelgi suurem. Varem olid kunstialased artiklid laiali pillatud ajakirjanduses (neist edasi pisut pikemalt) ja ei küündinud oma mahult ega sisukuselt reeglina almanahhi artiklite tasemeni. Almanahh on teinud kahtlemata väga suurt kunstikasvatuslikku tööd ENSV töötajate hulgas.

Viimastel aastatel on tunduvalt rohkem kirjastatud monograafiaid ja albumeid kunstnike kohta, samuti graafilisi mappe ja brošüüre kunstitehnikate kohta. Siiski ootavad parandamist rida ülaltoodud puudusi meie kirjastustegevuses.

Kirjastuste kauaaegset nõrka tööd kujutava kunsti sõnalises propagandas kompenseerib mõningal määral ajakirjanduse aktiivne tegevus. Käesoleva töö kirjutamisel on olnud kasutada ligikaudsed statistilised andmed ajakirjanduses avaldatud artiklite arvu ja temaatika kohta aastail 1945—1960, mis on saadud S. Nilsoni koostatud vastava perfokartoteegi läbitöötamise tulemusena.[33]

[33] Kujutav kunst 1940—1960, Perfokartoteek, S. Nilsoni diplomitöö, Tartu 1962. Asukoht: TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder. Kartoteeki on kantud vabariiklikes ajalehtedes, ajalehes «Edasi» ja ajakirjades avaldatud kunsti puudutavad artiklid.

	Üldküsimused	Maalikunst	Skulptuur	Graafika	Kokku
Eesti kunst	157	458	90	148	853
Vene kunst	14	102	3	13	132
Nõukogude kunst	36	104	13	38	191
Välismaa kunst	12	42	5	34	143
		+ 50 artiklit, mis käsitlesid nii maali, skulptuuri kui ka graafikat			
	219	756	111	233	1319

Artiklite iseloom on muidugi väga erinev. Siin on näituste retsensioone, ülevaateid kunstielust, artikleid üksikute kunstnike kohta nende juubelite puhul, eesti kunstist rääkides on sagedased ka poleemilised sõnavõtud jne. Artiklite sisulised väärtused ja mahud on loomulikult samuti erinevad. Üldiselt võib märkida seda, et artiklite tase on märgatavalt tõusnud peale 1956. aastat, nad on muutunud konkreetsemateks, lööv amateks, argumenteeritumateks. Kadumas on üldsõnalised fraasid ja tõestamata väidete pakkumine absoluutsete tõdede pähe. Tunduvalt on sagenenud loov diskussioon kunstielu küsimustes.

Siiski esineb veel mõningaid puudusi, mis ei olene ajakirjandusest. Nii näiteks võib mitmetest artiklitest arusaamine mõnele inimesele raskusi tekitada sel lihtsal põhjusel, et ta ei ole saanud mingisugust ettevalmistust kunsti mõistmise alal ja tal ei ole seda võimalik saada ka iseseisva õppimise teel vastava kirjanduse (eriti õppekirjanduse!) vähesuse tõttu. Artiklite autorid aga lihtsalt ei saa läbi ilma rea kunstialaste oskussõnade kasutamiseta, kuigi mõnel juhul esineb ka viimastega liialdamist.

Artiklite temaatilise ja geograafilise jaotusega võib üldjoontes rahule jääda. Lähemal vaatlusel ilmneb siiski ka siin rida puudusi. Juba tabelist selgub, et on vähe artikleid vene skulptuuri, samuti välismaa skulptuuri kohta. Tõsi küll, skulptuurist on sageli räägitud koos maalikunstiga. Millegagi ei saa aga õigustada välismaa kunsti üldküsimustele pühendatud artiklite vähesust. Just selles lõigus peaksime tegema rohkem tööd, näitama kaasaja välismaa kunstielu vastuolusid, kunstis toimuvat ideoloogilist võitlust.

Vähe valgustatakse meie vabariigis keskajakirjanduses arenevat esteetika-alast diskussiooni. Marksistlik esteetika on aga võtmeks kunstiküsimuste õigele lahendamisele.

Tervikuna võttes on ENSV ajakirjandus teinud ära väga suure töö elanikkonna kunstihuvi kasvatamisel ja kunstialaste teadmiste jagamisel.

Alates 1960. aastast kujunes meie vabariigis veel üks uus kunstilise kasvatuse vahend Kultuuriülikoolide näol.

Kultuuriülikoolides loodi väga mitmeid teaduskondi ja osakondi. Igal kohalikul kultuuriülikoolil on suured õigused oma struktuuri ja töö iseloomu määramisel, mistõttu nende töös on ka suuri erinevusi. Seoses käesoleva tööga huvitavad meid üksnes need osakonnad, kus õpitakse tundma kujutavat kunsti. PTTLÜ vabariikliku juhatuse andmetel oli meie vabariigi kultuuriülikoolide kujutava kunsti osakondades kuulajaid 1961/1962. õ/a. 950 ja 1962/63. õ/a. 983.

Üldiselt toimub töö 2-aastaste kursustena, loenguid ja õppusi on iga kuu 2—3. Lihtne on tööd organiseerida Tallinnas ja Tartus, kus leidub küllaldaselt erialase ettevalmistusega lektoreid. Nii töötavad Tallinna kultuuriülikoolis eelkõige Tallinna Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud jt. kunstiteadlased. Seetõttu ongi olnud võimalik planeerida kujutava kunsti osakonna töö siin huvitavaks ja sisukaks. Raskem on lugu rajoonides. Nii kurdavadki lektorite vähesuse üle Türi, Paide, Haapsalu jt. kultuuriülikoolid.[34]

Jällegi annab end teravalt tunda õppekirjanduse puudus. Olukorda leevendavad mõnevõrra kultuuriülikoolide sarjas väljaantud brošüürid.

Kuulajate arvu suurendamise osas on kultuuriülikoolidel veel suured reservid. Praegustest kuulajatest on veel suhteliselt väike osa töölisi ja kolhoosnikuid.[35] Kokkuvõttes võib siiski julgelt öelda, et kultuuriülikoolid on leidnud kindla koha loengulise propaganda läbiviimisel rahva hulgas ja nende loomine õigustas end igati.

Sõjajärgsetel aastatel on pidevalt kasvanud raadio ja eriti televisiooni osa kujutava kunsti propagandas. Arvestades raadio ja televisiooni suurt mõjuulatust ja levikut, teevad nad isegi suhteliselt harvade saadetega ära suure töö.

Raadio spetsiifika paneb kujutava kunsti propageerimisele tema kaudu teatud piirid. Temaatiliselt on raadio kunstialased saated rikastunud just viimastel aastatel. Levinud on seeriaviisilised saated, milledest eriti tuntud on «Raadioülikool». Viimase raamides on peetud huvitavaid loenguid kunstiajaloost, on õpetatud kunstiteoseid vaatama ja hindama, on tutvustatud ka üldisemaid kunstiprobleeme.

Tuntud on veel säärased saadete sarjad, nagu «Mikrofoniga kunstinäitusel», «Uudiseid kunsti- ja kultuuririndelt», «Raadioajakiri «Kirjandus ja Kunst»», «Elavaid lehekülgi meie kujutava kunsti ajaloost», «Kirjanduse- ja kunstitegelased mikrofoni ees» jt. Peale nende on toimunud ka n.-ö. «iseseisvaid» saateid üksikutest kunstnikest või kunstielu sündmustest.[36] Kuigi raadiol puudub võimalus esitada visuaalseid näiteid, on kunstialased saated olnud enamikus väga sisukad, on kuulama tõmbavad ja kasvatavad.

---

[34] Toimik: Aruanded ja ettekanded rahvaülikoolide töö kontrollimisest (PTTLÜ vabariiklikus juhatuses).

[35] ENSV kultuuriministri käskkiri nr. 176 (4. V 1961).

[36] Saatepäevikud (Eesti Raadio kirjanduse ja kunstisaadete toimetuses).

Palju suuremad võimalused kujutava kunsti propaganda tegemiseks on televisioonil, sest siin on võimalus ka kunstiteoseid endid näidata, mitte ainult neist rääkida. Meie vabariigis on televisioon alles küllalt noor propagandavahend, kuid ta on ära teinud suure töö, muuseas ka kunsti propageerimisel. Ka televisioonis on tuntud saadetesarjad, näiteks «Televisiooniülikool», «Sõna on...» jt.[37] Nendes saadetes on tihti käsitletud kujutavat kunsti ja vägagi edukalt.

Eraldi tuleb peatuda Tartu Riikliku Ülikooli osal kujutava kunsti propagandas ENSV-s.

Kõige tähelepanuväärsemaks panuseks tuleb lugeda vastava erialase kaadri ettevalmistamist. Meie ülikooli on sõjajärgseil aastail lõpetanud umbes 50 kunstiajaloolast, kelledest umbes pooled töötavad kunstipropaganda erinevates lõikudes.

Viimastel aastatel on TRÜ juurde loodud kunstipedagoogiline kabinet andnud joonistusõpetaja lisaeriala hulgale ülikooli lõpetanuile.

Lõpuks tuleb mõne sõnaga puudutada üldhariduslikes koolides tehtavat tööd. Oma olemuselt pole see õieti mitte kunstipropaganda, sest koos kogu muu koolitööga on tal kohustuslik iseloom. Kunstikasvatus koolis on omaette suur probleem ja selle ammendavat analüüsi me siinkohal anda ei suuda. Ütleme siiski kohe, et just siin, tulevikuinimese kujundamise seisukohalt ühes kõige vastutusrikkamas töölõigus on olukord peaaegu kõige halvem. Sellise raske süüdistuse esitamisel toetume ühe kompetentse nõupidamise otsustele. Nimelt organiseerisid NSVL Kunstnike Liit ja VNFSV Pedagoogiliste Teaduste Akadeemia 12.—13. IV 1962. aastal Moskvas nõupidamise, kus arutati koolinoorte esteetilise kasvatuse küsimusi. Nõupidamise otsused saadeti laiali paljudele asutustele ja organitele üle NSV Liidu.[38]

Otsustes tunnistatakse kujutava kunsti õpetamine koolides kogu NSV Liidu ulatuses ebarahuldavaks hoolimata neist edusammudest, mis on saavutatud paaril viimasel aastal. NSV Liit on kunsti õpetamise osas maha jäänud paljudest rahvademokraatiamaadest.[39]

Eesti NSV-s on olukord NSV Liidu keskmisega võrreldes võibolla pisut parem, kuid mitte olulisel määral. Vajaliku tasemega töö läbiviimisel on kaks põhilist takistust:

1) üldine programmide ülekoormatus ja

2) vajaliku erialase ettevalmistusega õpetajate kaadri vähesus.

1944/45. õppeaastal olid joonistustunnid ette nähtud 1.—7. klassini (incl.), sealjuures 1.—4. klassini 2 nädalatundi, 5.—7. klassini 1 nädalatund.[40] 8.—11. klassis oli tehtud terav vahe tütarlaste

[37] Saatepäevikud (Televisiooni kirjanduse ja kunstisaadete toimetuses).

[38] vt. ENSV Kunstnike Liidu kirjavahetus 1962. a.

[39] Sealsamas.

[40] Üldharidusliku keskkooli õppekava 1944/1945. õppeaastaks, Tallinn 1944, lk. 46.

ja poiste vahel. Esimestele oli ette nähtud joonistamist ka keskkoolis, poisid pidid tegelema ainult joonestamisega.[41]

Programmide ülekoormatuse tingimustes leiti, nagu oleksid joonistustunnid suhteliselt väiksema tähtsusega ning nende hulka kärbiti tunduvalt. 1954/55. õppeaastal olid joonistustunnid ette nähtud 1.—6. klassini (incl.), igas klassis 1 tund nädalas (33 tundi aastas). Kogu selle aja peale oli ette nähtud 10 tundi vestlusteks kunstist.[42] Keskkoolis oli ainult joonestamine nii tütarlastele kui ka poistele.

Ilmne on, et sellise programmi juures peab õpilaste kunstialane ettevalmistus puudulikuks jääma. Ainult elementaarse joonistamisoskuse õpetamisega ei saa asendada kunstiõpetust, nii nagu ei saa grammatika õpetamisega asendada kirjanduse õpetamist.[43] 10 vestlusega ei suudeta samuti kunsti tundjat kasvatada, pealegi ei ole 6. klassi õpilane veel küps kunstiprobleemide sügavamaks mõistmiseks.

Selline ebarahuldav olukord püsis pikemat aega. Isegi neid väheseid tunde ei suudetud kõikides vabariigi koolides vajalikul tasemel läbi viia (eriti rajoonides!). Puudus oli erialase ettevalmistusega õpetajatest. Joonistusõpetaja koht oli vähem tasuv võrreldes teiste ainete õpetajatega[44] ja joonistustunnid «jagati ära» ülejäänud ainete õpetajate vahel. Muidugi ei olnud olukord halb mitte kõigis koolides. Meil on palju häid joonistusõpetajaid, kes teevad suurepärast kasvatustööd. Kahjuks ei parandanud see oluliselt üldist pilti.

Olukord paranes mõnevõrra peale 1959. aastat. 1961/62. õppeaasta 8-klassilise kooli programmis on joonistamine viidud 8. klassini ühe tunniga nädalas. Osa tunde on eraldatud vestlustele kunstist.[45] Säärane programm on küll suureks sammuks edasi võrreldes rea eelnenud aastatega, kuid olukorda otsustavat murrangut ta veel ei too. Liiatigi pole ka selle programmi ellurakendamiseks igal pool vajalikke eeldusi kaadri näol. Teiste erialade õpetajad, kes neid tunde läbi peavad viima, on suurtes raskustes. Puudus on õppekirjandusest ja näitlikest õppevahenditest ja õpetajatel endil on vajaka teoreetilistest teadmistest.

1961. aasta 7. märtsi käskkirjas[46] kavandati rida täiendavaid abinõusid kunstikasvatuse parandamiseks. Kästi nõuda erialast ettevalmistust kõigilt joonistusõpetajatelt. Joonistusõpetajate taseme tõstmise eest kästi hoolitseda Õpetajate Täiendusinstituudil. Alates 1962/63. õppeaastast kästi IX—XI klassi sisse viia fakul-

[41] Üldharidusliku keskkooli õppekava 1944/1945. õppeaastaks, Tallinn 1944, lk. 34.

[42] Keskkooli programmid. Joonistamine ja joonestamine. Tallinn 1954, lk. 3.

[43] Б. Неменский, Эстетическое воспитание — всему народу, «Искусство», 5, 1958, lk. 34.

[44] vt. lk. 19 mainitud nõupidamise otsust.

[45] Keskkooli programmid. Joonistamine ja joonestamine. Tallinn 1961, lk. 31.

[46] ENSV KM, ENSV HM ja ENSV MN RKKK esimehe käskkiri, lk. 3.

tatiivne joonistamise ja kunstiajaloo kursus. Paaris koolis kästi organiseerida kunstiklassid.[47]

Nimetatud abinõud on enamikus praegu elluviimisel, kuid kindlasti ei või ainult nendega piirduda. Rea eelnenud aastate vigade ületamiseks tuleb teha veel tublisti tööd. Konkreetsetest ettepanekutest räägime pärast keskkooliõpilaste ankeetide analüüsimist.

Kokkuvõtteks võib öelda: sõjajärgseil aastail on ENSV-s tehtud kujutava kunsti propageerimiseks tohutut tööd. Eriti suured on edusammud peale 1959. aastat. Ometi ei ole mõnedes töölõikudes veel suudetud rahuldada elu kiiresti kasvavaid nõudmisi (kirjastused, koolid). Mis puutub kunstipropaganda tulemuste hindamisesse, siis tuleb tunnistada, et see ei ole sugugi lihtne ülesanne. Tegelikult on väga raske kindlaks teha, kui palju iga päev kujutava kunsti teostega kokku puututakse. Meil on ligikaudsed andmed näituste külastamise, loengute kuulamise jne. kohta, kuid me ei tea, kui palju nähakse kunstiteoseid kodudes, tänavatel, ühiskondlikes hoonetes. Veelgi lootusetum tundub olevat vastamine küsimusele, mis puudutab kunsti leviku kvalitatiivset külge. Mida on inimestele andnud kunstiteoste nägemine? Millised on kunsti kasvatusliku töö tagajärjed? Milline on ENSV töötajate suhtumine kujutavasse kunsti? — Kõik need küsimused on väga rasked, kuid aktuaalsed, ja see sunnib meid siiski otsima teid nendele vastamiseks.

Alustame statistiliste andmete vaatlusest, mis näitavad kunstinäituste külastatavust.

1. ENSV Kunstnike Liidu poolt korraldatud näitused.[48] Esitame külastajate arvu iga kahe aasta tagant. Andmed on kahjuks ligikaudsed, sest paljudel näitustel on sissepääs tasuta ja neil ei registreerita külastajaid iga kord päris täpselt. Selguse mõttes esitame vaadeldud aastate juures sulgudes ka sel aastal toimunud näituste arvu (rändnäitused eraldi).

1946	(	näitust)	— 14.000	külastajat.
1948	(13+ 2	„)	— 31.000	„
1950	(6+ 2	„)	— 21.000	„
1952	(7+ 3	„)	— 26.000	„
1954	(4+ 9	„)	— 77.000	„
1956	(9+ 8	„)	— 45.000	„
1958	(7+18	„)	— 77.000	„
1960	(9+13	„)	— 76.000	„
1962	(16+33	„)	— 141.780	„

Külastatavuse kasv on ilmne, ehkki mõningate kõikumistega. Eriti järsk tõus on toimunud paaril viimasel aastal. Kõrvutades

[47] ENSV KM, ENSV HM ja ENSV MN RKKK esimehe käskkiri, lk. 14.
[48] Andmed on võetud ENSV Kunstifondi kunstinäituste arveraamatust.

külastajate arvu sel aastal toimunud näituste arvuga, näeme kindlat sõltuvust. Aastad 1949—1953 olid teatud mõõnaperioodiks nii näituste korraldamise kui ka nende külastamise suhtes. Eriti suur mõju on külastajate arvu tõusule olnud rändnäitustel.

Vaatleme rändnäituste külastatavust viimaste aastate jooksul:

1956 — (8 näitust) — üle 6200 külastaja
1958 — (18 „) — 48.000 külastajat
1960 — (13 „) — 23.000 „
1962 — (33 „) — 64.769 „

Alates 1961. a. hakati kunstiteoseid eksponeerima kinodes ja see andis kohe suurt efekti: 1962. aastal nägi näiteks kinos «Sõprus» väljapandud näitust üle 13.000 inimese.

Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi näitusi on külastatud järgmiselt (muuseumi statsionaaris).[49]

1946 — 15.630 külastajat
1948 — 22.844 „
1950 — 67.546 „
1952 — 50.579 „
1954 — 50.127 „
1956 — 58.169 „
1958 — 60.702 „
1960 — 44.405 „
1962 — 62.458 „

Järjest suurema ulatuse on võtnud muuseumi külastamine ekskursioonidena. Nii toimus 1962. aastal 1502 ekskursiooni, neist 282 näitustele väljaspool muuseumi.[50] 1950. aastal oli 395[51] ja 1956. aastal 762[52] ekskursiooni.

Peale 1956. aastat laienes muuseumi tegevus väljaspool statsionaari. Selle ulatusest kõnelevad järgnevad andmed.[53]

Muuseumiväliseid rändnäitusi külastas (ENSV-s):

1956 — umbes 180.000 inimest
1958 — „ 200.000 + 79.000 inimest reproduktsioonide näitusi
1960 — „ 180.000 + 65.500 „
1962 — „ 135.000 + 37.827 „

Tartu Riikliku Kunstimuuseumi külastatavus on olnud järgmine:[54]

---

[49] Andmed on võetud TRKM arhiivist vastavate aastate aruannete ärakirjadest, vastavalt: nim. 1, sü. 63, l. 182; nim. 1, sü. 79, l. 15; nim. 1, sü. 115, l. 4; nim. 1, sü. 144, l. 3; nim. 1, sü. 181, l. 10; nim. 1, sü. 223, l. 10; ning 1958., 1960. ja 1962. a. aruannete ärakirjad.

[50] TRKM, 1962. aasta aruande ärakiri.

[51] TRKM, nim. 1, sü. 115, l. 4.

[52] TRKM, nim. 1, sü. 223, l. 10.

[53] Vt. viide 49.

[54] TKM, aastaaruannete ärakirjade põhjal, vastavalt sü. 45, l. 5; sü. 47, l. 25; sü. 50, l. 40; sü. 54, l. 18—20, sü. 58, l. 59; sü. 62, l. 59; sü. 66, l. 104 ja 1962. aasta aruande ärakiri.

1946 —	2075	külastajat muuseumis			
1948 —	2779	„			
1950 —	4856	„			
1952 —	18.764	„	+	13.100	muuseumivälistel ja rändnäitustel
1954 —	18.107	„	+ca	24.000	„
1956 —	30.000	„	+ „	65.000	„
1958 —	22.245	„	+ „	70.000	„
1962 —	29.637	„	+ „	110.000	„

Tartu Riikliku Ülikooli Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi külastajate arv on nõukogude korra ajal tunduvalt tõusnud ja kõigub viimastel aastatel 5000 ümber.[55]

Kokkuvõttes võime öelda, et kujutavat kunsti näeb igal aastal ikka rohkem ja rohkem inimesi. Kui 1946. aastal külastas meie vabariigis kunstinäitusi umbes 23.000, 1950. aastal 96.000 ja 1956. aastal 380.000 inimest, siis 1962. aastal ületati juba tunduvalt poole miljoni piir. See on väga hea tulemus meie väikese vabariigi kohta. Kunstiga puutub kokku üha rohkem rajoonide elanikke.

Teisest küljest peame arvestama, et poole miljoni näitusekülastaja hulgas on palju neid, kes näevad mitut näitust aastas. Järelikult on meie vabariigis küllalt ka sääraseid töötajaid, kes ei käi aasta jooksul ühelgi näitusel.[56] See tõsiasi ei lase meil saavutatuga rahulduda ja sunnib otsima teid, et viia kunst iga ENSV töötajani.

Sõjajärgsel perioodil on tunduvalt kasvanud ka kunstialaste loengute kuulajate arv. Kahjuks puuduvad kogu vabariiki haaravad andmed ja meil tuleb piirduda kunstimuuseumide aruannetega.

Näiteks Tallinna Riiklikus Kunstimuuseumis oli 44 loengul 1952. aastal 2459 kuulajat.[57] 1956. aastal peeti väljapool muuseumi 61 loengut ja neid tuli kuulama 3990 inimest.[58] 1961. aastal peeti 240 loengut, neist 104 rajoonides ja neid kuulas 8608 inimest (4038 rajoonides).[59] Üldtendentsina võib märkida, et on sagenenud osavõtt kunstinäituste aruteludest ja kohtumistest kunstnikega.

Kõik ülaltoodud arvud näitavad veenvalt, et kujutav kunst on ENSV töötajate hulgas järjest rohkem levinud.

Huvi kasvu kujutava kunsti vastu näeme veel muidugi ka mujal. Näiteks suureneb osavõtt kujutava kunsti ringide tööst. ENSV Rahvaloomingu Maja kujutava kunsti osakonna ligikaudsetel andmetel võttis 1960. aastal vabariiklikust isetegevusliku kunsti näitusest osa 12 kunstiringi, neist Tallinnast 5 ringi ja Tartust 3. Osavõtjaid oli neis kokku umbes 180.

---

[55] Eesti NSV muuseumid, lk. 195.
[56] Sellest vt. ka allpool.
[57] TRKM, nim. 1, sü. 144, l. 29.
[58] TRKM, nim. 1, sü. 223, l. 11.
[59] TRKM, 1961. aasta aruande ärakiri.

1962. aasta lõpuks töötas ENSV-s 27 kujutava kunsti ringi, neist
Tallinnas — 8
Tartus — 3
Pärnus — 2.
Ülejäänud asuvad põhiliselt rajoonilinnades (Kohtla-Järvel, Rakveres, Viljandis, Haapsalus, Kingissepas, Võrus jt.).

Maal on ainult üksikuid ringe. (Näiteks Vastseliinas, Järvakandis, Nissis, Kaareperes.)

Kunstiringidest osavõtjaid oli umbes 400.[60] Kujutava kunsti ringid on enamikus kaunis voolava koosseisuga, mis teeb nendest ülevaate saamise raskeks. Nad korraldavad vähe publikule määratud üritusi võrreldes teiste isetegevusringidega, mistõttu neid sageli nagu ei märgatagi. Ometi näitavad need ligikaudsedki andmed, et rahva huvi isetegevusliku kunsti vastu on tõusnud. Lõpuks tuleb arvestada, et ENSV-s on palju isetegevuslikke kunstnikke, kes töötavad iseseisvalt, ilma ringidesse koondumata.

Kujutava kunsti laiema leviku üheks näitajaks on ka inimeste soov kaunistada oma kodu mõne kunstiteosega. Eelduseks selle soovi rahuldamisele on muidugi ka üldine elatustaseme tõus. Nõukogude Eesti töötajad on ostnud iga aastaga üha rohkem kunstiteoseid, eriti viimastel aastatel, kuna nende ostuvõimalusi on laiendatud. Põhilisteks ostukohtadeks on ENSV Kunstifondi müügisalongid Tallinnas ja Tartus ja rida raamatukauplusi. Põhilisteks ostuobjektideks on eelkõige graafilised lehed. Rõõm on näha, et aktiivse propaganda mõjul hakatakse originaalteost (kuigi mustvalget) eelistama toretsevas kuldraamis reproduktsioonile.

Arvulise näitena tooksime andmed Tallinna müügisalongi 1962. aasta läbimüügi kohta. Kokku osteti sealt kunstiteoseid 51 kunstnikult 21 476 rubla eest. Kümme eelistatumat autorit olid [61]:

1.	E. Lepp	— 117	tööd
2.	M. Laarmann	— 108	„
3.	A. Mildeberg	— 93	„
4.	A. Keerend	— 83	„
5.	E. Okas	— 82	„
6.	A. Viidalepp	— 76	„
7—8.	M. Roosma ja E. Lehis	— 62	„
9.	R. Sagrits	— 61	„
10.	O. Kangilaski	— 46	„

«Eelisrida» on muidugi tinglik, sest oma kaaluv sõna on ka piltide välistel omadustel (eriti hinnal), kuid teatud ülevaate Tallinna kunstiostjate maitsest annab ta siiski.

[60] ENSV Rahvaloomingu Maja Kujutava Kunsti osakonna andmed.

[61] Andmed saadud ENSV Kunstifondi Kunstitoodete Kombinaadi raamatupidamisest, toimikutest «Kalkulatsioonid», 1962. a. (Kalkulatsioonide nr-d 80, 155, 217, 295, 407, 486, 658, 767, 793, 854, 946, 1004, 1106, 1145, 1341, 1410, 1486, 1618, 1697, 1745, 1902, 1952, 2158).

Ülaltoodud näitega astusime juba kunstimaitse probleemi juurde, kunsti leviku kvantitatiivsete näitajate juurest kvalitatiivsete näitajate juurde.

Käesolevas töös on viimastest ülevaate saamiseks kasutatud ankeedimeetodit. Nagu juba öeldud, ei pretendeeri ankeet mingil juhul ammendava vastuse andmisele, vaid seda tuleb võtta kui üht esimest katsetust. Kuna vastavasisulise ankeedi läbiviimiseks puudusid autoril igasugused kogemused, siis olid võimalikud ka mitmesugused eksitused või vaieldavad sammud nii ankeedi koostamise kui ka levitamise ja analüüsi juures. Osa neist ilmnes juba töö käigus ja neile juhime allpool tähelepanu.

Ankeet oli pealkirjaga «Kas Teid huvitab kujutav kunst?» ja algas väikese meeldetuletusega ankeedi täitjale, kus rõhutati isikliku arvamuse ja maitse ausa väljaütlemise vajadust. Ankeet oli anonüümne. Ankeedis oli 14 küsimust (üliõpilastele esitati veel üks lisaküsimus), neist esimesed 3 üldiste andmete saamiseks ankeedi täitja kohta.[62] Küsimused püüti valida võimalikult konkreetsed, niivõrd kui aine seda lubas. Valdavas enamuses ei nõudnud küsimused pikka mõtlemisaega. Ainsaks erandiks, kus vastata tuli mõnevõrra teoreetiliselt, oli viimane küsimus, mis puudutas realismi ja formalismi, kuid ka seda oli püütud teha konkreetsemaks sellega, et paluti näidete esitamist. Üldiselt tuleb öelda, et ankeet oli keskmise raskusega. Tema vähemalt osaline täitmine peaks jõukohane olema igale inimesele, kes kasvõi pisutki orienteerub kujutava kunsti küsimustes. Küsimusi, mille vastused oleksid huvi pakkunud, on peale ankeedis trükitute veel palju, kuid ankeedi pikendamine tundus ebasobivana.

Ankeeti jagati välja 480 eksemplari. Et hinnata ankeedi andmete usaldatavust, peame saama ülevaate, kellele ja kuidas ankeedid välja jagati.

Ankeete võib jaotada põhiliselt kahe meetodi järgi. Esiteks, täiesti juhuslikele inimestele, teiseks, spetsiaalselt väljavalitud inimeste gruppidele. Esimesest meetodist tuli loobuda, kuna ankeetide arv oli liiga väike ja seetõttu oli vähe tõenäoline, et 480 juhuslikult valitud inimest annaksid pildi Eesti NSV töötajate kunstialastest vaadetest. Nimetatud meetod oleks nõudnud ka väga suurt töökulu.

Teise meetodi juures võis valida väiksemad inimeste grupid, võimaluse korral kollektiivid ja taotleda, et eranditult kõik kollektiivi liikmed täidaksid ankeedid. Sellisel juhul on suhteliselt tõenäolisem, et saadakse antud eriala töötajate keskmisele tasemele lähedane tulemus. Muidugi ei jätkunud selle meetodi rakendamise juures ankeete kõiki tähtsamaid erialasid esindavatele kollektiividele, nende vahel tuli valida. Valiku tulemused olid järgmised.

[62] Tehnilistel põhjustel oli ankeeti võimalik levitada kahjuks ainult eesti keelt valdavate Eesti NSV töötajate hulgas.

1. Tööstustöölistele — kahes suuremas ja ühes väiksemas Tallinna tehases — kokku 120 ankeeti.

2. Teenistujatele — ühe projekteerimisasutuse osakonnale, ühe õmblusateljee osakonnale, kahe kaupluse personalile, ühe kohviku personalile jt. — kokku 100 ankeeti.

3. Maaelanikkonnale (kahes erinevas kohas) — kokku 60 ankeeti.

Kuna tuleviku seisukohalt on tähtis eriti noorsoo esteetilise hariduse tase, siis jagati meie õppiva noorsoo esindajatele suhteliselt rohkem ankeete. Nii jagati 100 ankeeti Tallinna, Tartu ja ühe maakeskkooli abiturientidele ja 100 ankeeti rea meie kõrgemate õppeasutuste (TRÜ, TPI ja TPedI) üliõpilastele.

Ankeetide täidetult tagasisaamine on loodetavam siis, kui neid täidetakse kohapeal. Seetõttu püüdis ankeedi korraldaja maksimaalselt ankeetide täitmise juures olla. Kahjuks ei olnud see umbes pooltel juhtudel võimalik ja tuli kasutada mitmesuguste vahetalitajate abi. Ühes Tallinna tehases jagati ankeete töölistele tehase klubis, teises — tehase raamatukogus. Mõlemal juhul anti ankeedid koju kaasa. Kahjuks olid tulemused halvad. Täidetult toodi tagasi ainult 69 (120-st) ankeeti.

Teenistujate rühmas tagastati 100-st ankeedist 70. Suuremad kaod olid õmblusateljees (50%) ja kohvikus (90%).

Peaaegu täiesti ebaõnnestus ankeetide jaotamine maal. Ühel juhul tehti seda rahvamaja, teisel juhul küla raamatukogu kaudu. 60-st ankeedist tagastati täidetult ainult 10. 39 juhul olid inimesed keeldunud ankeete täitmast põhjendusega, et nad kunsti üldse ei tunne.

Hästi õnnestus ankeedi läbiviimine noorsoo hulgas. Keskkoolides tagastati 99 ankeeti, kõrgemates koolides 82.

Kokkuvõttes jäi tagastamata 150 ankeeti ehk umbes 31%. See on suur kadu, kuid tuleb arvestada, et ankeetide koju andmisel on kaod vältimatud. Tulevikus tuleks leida võimalusi, et ka töölised ja kolhoosnikud saaksid ankeete täita kohe kohapeal.

Täidetult tagastati niisiis 330 ankeeti. Anname järgnevalt ankeedivastuste statistika ja analüüsi punktide kaupa.

1. Vanus. Seda küsimust ei esitatud õppivale noorsoole, kuna nende vanus oli enam-vähem teada. Ülejäänute vanuseline koosseis oli järgmine:

Alla 20	—	9
20—30	—	73
30—40	—	37
40—50	—	17
50—60	—	11
Üle 60	—	2
		149

2. Haridus.

Kuni 7 klassi	— 7
7 klassi	— 9
7—10 klassi	— 13
11 klassi	— 56
kesk-erihar.	— 26
lõpetamata kõrgem	— 8
kõrgem	— 30
	149

Nagu eeltoodust nähtub, on ankeedi täitjate hariduslik tase suhteliselt kõrge ja ületab ENSV keskmise. Peale selle täitis ankeedi, nagu öeldud, veel 99 keskkoolide abiturienti ja 82 vanemate kursuste üliõpilast. Järelikult võib eeldada, et ka ankeeditäitjate kunstilise hariduse tase ei ole mingil juhul allpool ENSV töötajate keskmist, vaid ületab selle. (Üldhariduse ja kunstilise hariduse sõltuvusest vt. allpool.)

3. Eriala, tööala. Seda küsimust ei esitatud keskkooliõpilastele. Ülejäänud 231 ankeeditäitja jaotus erialade ja tööalade järgi oli järgmine:

tööstustöölisi	— 52
põllutöölisi	— 6
raamatupidajaid	— 9
insenerilis-tehnilisi töötajaid	— 35
kaupluste müüjaid	— 14
teisi teenistujaid	— 33
TPI üliõpilasi (ehituse eriala)	— 20
TPedI üliõpilasi	— 15
TRÜ üliõpilasi	
a) eesti filoloogia osak.	— 18
b) arstiteaduskonnast	— 16
c) füüsika-matemaatikatead.	— 13

4. Kas te käite kunstinäitustel järjekindlalt, juhuslikult või üldse mitte? (Õige vastus alla kriipsutada).

Järjekindlalt käis kunstinäitustel — 10% küsitletutest
juhuslikult „ „ ca 84% „
üldse ei käinud „ ca 6% „

«Juhuslikult» on kaunis ebamäärane mõiste ja võib tähistada näituste külastamise väga erinevat sagedust. Seda tõsisem on, et 6% küsitletutest ei käi üldse näitustel. Võib arvata, et kogu ENSV ulatuses on see % veel tunduvalt suurem, sest ankeedid ei puudutanud peaaegu üldse maaelanikkonda.

5. Missugune kunstinäitus (või missugused) meeldis Teile kõige enam?

Sellele küsimusele vastas «ei tea» umbes 38%. Põhjus võis olla kahesugune: kas ankeeditäitjale meenus väga palju võrdselt meel-

divaid näitusi või ei osanud ta lihtsalt seisukohta võtta. Tõenäolisem on viimane võimalus, sest arenenud kunstihuvidega inimesel on siiski võimalik loetleda mõned lemmiknäitused.

Ülejäänute hinnangud näitustele kujunesid järgmisteks:

Kõige enam hääli sai Läti NSV akvarellide näitus (20 häält), järgnesid Pilari ja Lehise akvarellide näitus (14), Ed. Viiralti personaalnäitus (14), Kr. Raua personaalnäitus (13), E. Okka graafika näitus (12), Eesti NSV noorte kunstnike näitus 1962. aastal (11) ja edasi võrdselt viie häälega neli näitust (Adamson-Ericu juubelinäitus, 6 juubilari näitus, G. Raua näitus, Mehhiko kunsti näitus Leningradis).

Silmatorkav on akvarellide üldine populaarsus. 20 inimest on märkinud oma lemmiknäitustena tarbekunstinäitusi, kahele meeldisid kõik näitused ühtemoodi, viiele ei meeldinud ükski. Üldse oli ankeetidele märgitud 31 erinevat näitust, mis tunnistab, et maitse ei ole kuigi diferentseeritud.

6. Missugustes kunstimuuseumides Te olete käinud?

Tallinna Riiklikus Kunstimuuseumis	— 205	inimest
Tartu „ „	— 92	„
Leningradi kunstimuuseumides	— 152	„
Moskva „	— 56	„
Riia „	— 23	„
Kaunase „	— 12	„
Vilniuse „	— 5	„
Helsingi „	— 3	„
Tbilisi „	— 3	„

Teiste linnade kunstimuuseumides olid käinud üksikud.

Üheski kunstimuuseumis polnud käinud 52 inimest ehk 15% ankeedile vastanuist.

7. Kas jälgite kujutava kunsti küsimusi ajakirjanduses, loengutel, raadios jm. järjekindlalt, juhuslikult või üldse mitte?

Vastused: järjekindlalt — 12%, üldse mitte — 3%, ülejäänud 85% jälgivad kujutava kunsti küsimusi juhuslikult. Üldjoontes langesid selle küsimuse vastused kokku 4. küsimuse vastustega. Ainsaks oluliseks erandiks olid maakeskkooli abituriendid.

8. Missugune (või missugused) eesti vanematest ja kaasaegsetest

a) maalikunstnikest
b) skulptoritest
c) graafikuist

meeldib Teile kõige enam?

Maalikunstnikest juhtis edetabelit J. Köler (88 häält).

Järgnesid: 2. A. Laikmaa	— 26	häält
3. N Triik	— 20	„
4. E. Okas	— 17	„
5.—6. Adamson-Eric ja E. Lehis	— 14	„

7. R. Sagrits	— 11	„
8. R. Uutmaa	— 9	„
9.—11. N. Kormašov		
L. Mikko	— 8	„
E. Põldroos		

Edasi järgnesid K. Mägi, A. Pilar, A. Jegorov, J. Võerahansu, A. Suumann, L. Muuga, A. Viidalepp jt. Üldse oli nimetatud 36 eesti maalikunstnikku.

Ühtegi nime ei osanud nimetada 109 inimest ehk umbes 33% vastanutest. Järelikult pole ligemale ühele kolmandikule ankeeditäitjaist eesti maalikunst olulist mõju avaldanud, vähemalt mitte niivõrd, et see oleks nende teadvusesse jälje jätnud. Võib-olla pisut julgelt arutledes leiame, et umbes sama suurele osale (või veelgi suuremale, kui arvestada antud ankeedi täitjate suhteliselt kõrgemat haridustaset ja seda, et valdav enamus neist olid Tallinnast ning Tartust) ENSV töötajatest on eesti maalikunsti kui kommunistliku kasvatuse vahendi toime olnud väga väike.

Kriitilisi märkusi võib teha ka ülejäänud ankeeditäitjate kunstialaste vaadete kohta. Esiteks tuleb nentida, et maitse on suhteliselt vähe diferentseeritud. 36 lemmikmaalijat tundub olevat pisut vähe 330 inimese kohta. Meil on palju silmapaistvaid maalikunstnikke, kes on leidnud vähe tähelepanu selle ankeedi täitjate poolt. Teise ja veel tõsisema puudusena tõstaksime esile J. Köleri loomingu nii silmatorkava esiletõstmise. J. Köler sai üle 3 korra rohkem hääli kui teisel kohal olev A. Laikmaa. Me ei taha põrmugi alahinnata J. Köleri kui eesti rahvusliku kunsti pioneeri tähtsust, samuti realistlikke tendentse tema loomingus, kuid meie arvates peaksid kommunismi ehitava ENSV töötajate lemmikuteks olema rohkem kaasaegsed kunstnikud. J. Köleri looming oli üldiselt siiski tugevasti akadeemilise kroonukunsti mõju all ja tema erakordne populaarsus annab meie arvates tunnistust lünkadest kunstikasvatuslikus töös.

Skulptorite detabel oli järgmine:

1. A. Adamson	— 128	häält
2. J. Koort	— 43	„
3. A. Weizenberg	— 42	„
4. A. Starkopf	— 28	„
5. F. Sannamees	— 19	„
6.—7. E. Roos ja M. Saks	— 4	„
8.—9. A. Vomm ja E. Piipuu	— 3	„

Ülejäänud 6 nimetatud skulptorit said igaüks ühe hääle. «Ei tea» kirjutas 107 inimest ehk ca 31%.

Kriitilised märkused selle «edetabeli» suhtes on analoogilised ülaltoodule. Maitse diapasoon on lubamatult väike (15 skulptorit). Vähe tuntakse ja armastatakse eesti nõukogude skulptoreid. A. Adamsoni silmatorkav domineerimine annab tunnistust sellest, et (nagu J. Köleri puhulgi) lähtutakse eelkõige tema osast

kunstiajaloos, aga mitte teostest. Kunst mõjub kasvatavalt aga üksnes kunstiteoste kaudu.

Eesti graafikuid hinnati järgmiselt:

1.	E. Viiralt	— 169 häält
2.	E. Okas	— 51 „
3.—4.	A. Bach ja G. Reindorff	— 34 „
5.	Kr. Raud	— 27 „
6.	O. Kangilaski	— 18 „
7.	R. Kaljo	— 8 „
8.	P. Ulas	— 6 „
9.	H. Mugasto	— 5 „
10.—11.	E. Einmann ja V. Tolli	— 4 „

Üldse oli nimetatud 32 graafikut. «Ei tea» kirjutas 58 inimest ehk umbes 11% ankeeditäitjatest. Seega näeme, et graafikat tuntakse ja temas orienteerutakse suhteliselt paremini kui maalikunstis ja skulptuuris. Ka «edetabeli» aadressil pole sedapuhku olulisi etteheiteid. E. Viiralt on muidugi meie kõigi aegade suurim graafik ja tema populaarsus on põhjendatud. Ometi tekib vahel kahtlus, et nimi «Viiralt» on kirjutatud mitte niivõrd armastusest tema tööde vastu, kuivõrd ainult sõnalise propaganda põhjal.

9. Eelmisega analoogiline küsimus vene kunsti kohta. Ankeeditäitjaile tuletati selle küsimuse puhul meelde, et arvesse tuleb nii vene kunst kui ka tänapäeva nõukogude kunst (mitte ainult vene nõukogude!). Vastused kujunesid järgmisteks:

1.	I. Repin	— 107 häält
2.	I. Aivazovski	— 56 „
3.	I. Šiškin	— 41 „
4.	I. Levitan	— 23 „
5.	V. Surikov	— 18 „
6.	A. Kuindži	— 16 „
7.	V. Serov	— 12 „
8.	V. Vereštšagin	— 8 „
9.	V. Perov	— 7 „
10.—12.	A. Ivanov N. Roerich M. Vrubel	— 6 „

Järgnesid I. Kramskoi, V. Meškov, V. Vasnetsov, M. Sarjan. P. Tšistjakov, V. Bakšeejev, K. Brüllov, A Savrassov — üldse kokku 20 nime. «Ei tea» kirjutas 103 inimest ehk umbes 31%. Kahele inimesele meeldisid keskaegsed ikoonid.

Kriitilistele märkustele on ka siin pinda. Kõigepealt jällegi liiga vähe tuntakse kunstnikke. Hoopis halb on olukord nõukogude kunsti tundmise osas. Vene klassikalisest kunstist tõstetakse esile ainult XIX sajandi II poole ja XX sajandi alguse esindajaid. See periood oli kahtlemata hiilgav peatükk vene kunsti ajaloos, kuid ainult sel-

lega piirduda ei tohiks. Vene rahva kunstipärandis on ka teisi lõike, mis võiksid meeldida ENSV töötajatele. Liiga palju on neid, kes kirjutasid «ei tea». Üldiselt vene maalikunsti siiski tuntakse ja armastatakse, eriti kui võrrelda skulptuuri ja graafikaga.

Skulptoritest said enam hääli:

1. V. Muhhina	— 22 häält
2.—5. F. Šubin, M. Antokolski, S. Konenkov, I. Šadr	— 3 häält
6.—7. M. Manizer, E. Neizvestnõi	— 1 hääl

Rohkem skulptoreid ei olnudki nimetatud. 1 nimi ei olnud loetav. Sellele küsimusele vastas «ei tea» 293 inimest ehk ligi 89%. Pilt on otsekoheselt öeldes kurb. Enamusele ankeeditäitjaist (ja kahjuks vist ka üldse ENSV töötajatest) pole vene plastika nimetamisväärset mõju avaldanud. Analoogiline on olukord ka graafikute tundmises.

Mainitute järjestus kujunes järgmiseks:

1. V. Favorski	— 4 häält
2.—3. B. Prorokov ja I. Šiškin	— 3 „
4. A. Kravtšenko	— 2 „
5.—6. D. Šmarinov, A. Krasauskas	— 1 „

«Ei tea» vastas 320 inimest ehk 96%.

Üks nimi ei olnud loetav.

Vähe tuntakse ka lääne-euroopa kunsti.

10. Missugune (või missugused) Lääne-Euroopa
a) maalikunstnik
b) skulptor
c) graafik

meeldib Teile kõige enam?

Maalikunstnikud reastusid järgmiselt:

1. Rembrandt van Rijn	— 66 häält
2. Leonardo da Vinci	— 25 „
3. Raffael Santi	— 19 „
4. P. Picasso	— 14 „
5. V. van Gogh	— 12 „
6. P. P. Rubens	— 11 „
7. F. de Goya	— 8 „
8.— 9. P. Cézanne, P. Gauguin	— 6 „
10.—12. Michelangelo, R. Kent ja A. Renoir	— 4 „
13.—15. E. Manet, C. Monet ja vanad hollandlased —	— 2 häält

Kokku 35 nime.

«Ei tea» kirjutas 156 inimest ehk 47%.

Kunstnikke on kokku nimetatud kaunis palju, kuid põhiliselt

tänu seitsmele-kahekšale ankeeditäitjale, kellest igaüks loendas üle 5 kunstniku.

Skulptorid:

1. A. Rodin — 20 häält
2. Michelangelo — 11 „
3. V. Aaltonen — 3 „
4. Antiikplastika — 2 „

L. Bernini, A. Maillol, Pheidias, B. Thorvaldsen, O. Zadkine, vana-egiptuse plastika ja polüneeslaste plastika — igaüks 1 hääl

«Ei tea» vastas 291 inimest ehk ligi 89%.

Graafikud:

1. P. Picasso — 6 häält
2. F. de Goya — 5 „
3.—4. R. Guttuso ja F. Masereel — 4 „
5.—6. A. Dürer ja H. Bidstrup — 3 „

Ühe hääle said F. Lada, A. Fougeron, F. Tichý, H. Matisse, G. Doré, Leonardo da Vinci, J. Effel, kokku oli seega mainitud 13 nime.

«Ei tea» vastas 302 inimest ehk 92%.

Nagu näeme, on vene, nõukogude ja lääne-euroopa kunsti tutvustamisel teha veel suur töö. Seda tunnistasid ka 16 ankeeditäitjat, kes avaldasid protesti vene ja lääne-euroopa kunsti vähese propageerimise vastu nii näitustel kui ka kirjanduses. Enamus ankeeditäitjatest ei oska nimetada ühtki meeldivat vene ja lääne-euroopa skulptorit ja graafikut. Mõnevõrra paremini tuntakse maalikunstnikke. On muidugi loomulik, et neid ei saa tunda nii hästi kui eesti kunstnikke, kelle teosed on meile kättesaadavad, kuid vastavasisulise kirjanduse, diafilmide ja muude propagandavahendite abil saaks olukorda tunduvalt parandada. Eriti lihtne oleks vene ja lääne-euroopa kunsti põhiteoseid tutvustada üldhariduslikus koolis. Nagu eespool nägime, ei ole seda siiani vajalikul määral tehtud.

11. Kas Teil on kodus kujutava kunsti teoseid ja kui on, siis milliseid?

Jaatavalt vastas 78 inimest ehk umbes 24%. 12 juhul olid ankeeditäitjad sellele küsimusele vastates nimetanud r a a m a t u i d kujutava kunsti kohta (albumeid, monograafiad jne.). Siin on tegemist muidugi arusaamatusega ja need vastused loeti eitavateks.

12. Kas olete ise kunagi tegelnud (või tegelete) joonistamise, maalimise või modelleerimisega?

Jaatavalt vastas 79 inimest ehk 24%.

13. küsimuses loetleti 5 eesti maalikunstnikku, 5 eesti graafikut ja 5 eesti skulptorit ning paluti ankeeditäitjal joon alla tõmmata nende nimedele, kellede looming talle kõige rohkem meeldib.

Seega kordas nimetatud küsimus mõnevõrra kaheksandat küsimust, kuid tal oli ka omaette eesmärk. Kunstnikud püüti valida nii, et nende loomingu laad oleks üksteisest võimalikult erinev. Valik oleks muidugi võinud ka teistsugune olla, kuid antud kujul on nende hulgas vanema, keskmise ja noorema põlvkonna kunstnike nimed, kellest igaüks esindab küllalt iseseisvat ja omapärast kunstilaadi. Küsimuse eesmärk oli välja selgitada, kas ankeeditäitjate sümpaatia kaldub vanema, keskmise või noorema põlvkonna kunstnike poole ja keda nimelt eelistatakse. Ankeedis olid nimed trükitud tähestikulises järjekorras. Nüüd esitame nad selles «paremusjärjestuses», mis kujunes ankeetide täitmise tulemusena. Tuleb meeles pidada, et paljud ankeeditäitjad kriipsutasid alla mitte ainult ühe nime viiest esitatust, vaid rohkem.

Eesti maalikunstnikud:

1. J. Köler — 126
2. Adamson-Eric — 59
3. N. Triik — 52
4. L. Mikko — 50
5. E. Põldroos — 31

Ükski nimetatutest ei meeldinud 62-le küsitletutest.

Eesti skulptorid:

1. A. Adamson — 169
2. J. Koort — 101
3. A. Weizenberg — 57
4. A. Starkopf — 48
5. E. Roos — 9

Ükski neist ei meeldinud 33-le küsitletutest.

Eesti graafikud:

1. E. Viiralt — 224
2.—3. A. Bach ja Kr. Raud — 75
4. R. Kaljo — 26
5. P. Ulas — 18

Ükski neist ei meeldinud 32-le küsitletutest.

Kui meelde tuletada 8. küsimuse vastuseid, siis oli säärane tulemus ootuspärane. Me ei hakka siinkohal kordama «edetabelite» kriitilist analüüsi, juhime ainult tähelepanu sellele, kuivõrd suur tähtsus inimeste kunstialaste vaadete kujunemisele on kirjandusliku, loengulisel jms. propagandal. Meie arvates on selle ja 8. küsimuse puhul kunstnikele antud häälte arv võrdeline nende kunstnike sõnalise propageerimisega. Sääraseid ankeete, kus 8. küsimusele vastatakse ainult Köleri, Adamsoni ja Viiralti nimedega, oli kokku 48(!). J. Kölerit tuntakse keskkoolipäevilt ajaloo ja kirjanduse õpikuist kui tähtsat rahvusliku liikumise tegelast, kelle puhul ka mainitakse, et ta oli kunstnik. A. Adamsoni ja E. Viiralti kohta on ilmunud suhteliselt rohkesti kirjandust. Ka järgnevate kohtade

puhul kehtib ülaltoodu. Järelikult näitavad ka selle küsimuse vastused, et meil kunstipropagandat on tehtud mõnevõrra ebaproportsionaalselt. Neid kunstnikke, kellest on rohkesti räägitud, on väga vähe, aga nad domineerivad rahva teadvuses. Ainsana on sellise seisundi kolmest «võitjast» meie arvates ära teeninud E. Viiralt. Muidugi ei tähenda see, et J. Köleri tutvustamine koolis ja A. Adamsoni kohta kirjanduse avaldamine oleks olnud vale, vastupidi, kõike seda võiks teha veel rohkemgi. Küsimus on selles, et neid kunstnikke, kellest pikemalt ja põhjalikumalt kirjutatakse, on väga vähe. Küsimuse lahendus pole muidugi selles, et neist vähem kirjutama või rääkima hakata, vaid selles, et ka teistest kunstnikest (ja võimalikult paljudest!) kirjutataks monograafiaid ja neist räägitaks koolis. Ka eesti kunsti üldkäsitluse ja üldist kunstiajalugu tutvustavate teoste ilmumine aitaks palju kaasa. Selliste abinõudega saavutaksime, et eri kunstnike looming omandaks rahva teadvuses ärateenitud seisukoha.

14. Palun seletage, missugune on Teie arvates a) realistlik ja b) formalistlik kujutava kunsti teos ja nimetage võimalikult palju näiteid.

See on vaieldamatult ankeedi raskeim küsimus. Tuleb tunnistada, et isegi selle ala spetsialistide hulgas puudub mõnikord üksmeel formalismi ja realismi mõiste rakendamises konkreetsete kunstiküsimuste lahendamisel. Ometi on formalismi ja realismi probleem käesoleval ajal väga aktuaalne ja ideoloogilise võitluse seisukohalt väga oluline. Kuidas mõistsid formalismi ja realismi selle ankeedi täitjad? 234 inimest ehk 71 % kirjutasid «ei tea». Vastata püüdis 96 inimest. 15 inimest vastas täiesti valesti (näide: realism — elu fotograafiline kujutamine, formalism — dekoratiivne värvide mäng). 35 inimest vastas ebapiisavalt, mõnel juhul isegi ebaloogiliselt. (Näited: 1) realism — elu tõepärane kujutamine, formalism — elutõe moonutamine, 2) realism — kujutab realistlikult, formalism — suhtub formalistlikult jms.). Esimene seletus on suunitluselt õige, kuid üldsõnaline ega näita, kas inimene seda teesi ka kunstiteoste hindamisel õigesti kasutada suudab. Näiteid ei toonud ükski eelnimetatud ankeeditäitjatest.

Küsimusele ei saagi ühe lausega õigesti vastata. Seda mõistsid ka 46 ankeeditäitjat, kes oma seisukohti põhjalikumalt esitasid. 14 inimest andsid meie arvates küsimusele täiesti õige ja võimaluste piirides ammendava vastuse. Nende arvates on realism elu tõepärane kujutamine, kusjuures tõepära kriteeriumiks ei ole mitte mingi väline sarnasus ega detail, vaid kunstilise kujundi sisemine veenvus. Formalismiks pidasid nad tegelikkuse omavolilist ja sisemiselt põhjendamata moonutamist.

Näidete osas olid ka nemad tagasihoidlikud. Realistidena esitati rida meie silmapaistvaid kunstnikke (E. Okas, L. Mikko, Adamson-Eric jt.). Lahkarvamusi oli tekkinud P. Ulase loomingu hindamisel. Kolm inimest esitasid teda realistina oma teoreetiliste

arutluste tõestuseks (meie arvates õigesti), aga kaks ankeeditäitjat leidsid tema loomingus formalistlikke jooni. Eesti kunstis kedagi teist formalismis ei süüdistatud. Keegi TPI üliõpilane mainis küll, et «palju formalistlikku on Mildebergi loomingus», kuid siin on ilmselt tegemist eksitusega. Formalistide kohta näidete toomisel piirduti üldsõnaliste vihjetega — «mõned kaasaegsed lääne kunstnikud» jms. Kolmel korral kirjutati, et formalistlikke elemente on P. Picasso loomingus.

Tulemused pole eriti rõõmustavad. Kuigi küsimus on raske, ei tohiks «ei tea» vastanute protsent olla nii suur. Inimesed, kes üldse ei tea, mis on realism või formalism kunstis, ei suuda täiesti mõistа ka NLKP poliitikat ideoloogia valdkonnas ja järelikult ei ole nende juures tegemist mitte ainult kunstikasvatuslike puudujääkidega, vaid ka poliitilise kirjaoskamatusega. Kunstipropagandal tuleb leida teid selle puuduse likvideerimiseks. Sobivateks vahenditeks oleksid raadio- ja televisiooniloengud ja diskussioonid, vastavasisuline kirjandus ja kohtumised kunstnike ja kunstiteadlastega.

Sellega oleksime andnud üldise statistilise ülevaate ankeedi tulemustest. Kordame veel, et siin esitatud protsente ei saa automaatselt üle kanda kogu ENSV töötajate kunstialaste vaadete hindamiseks, kuid teatud vastavus kindlasti on. Kui arvestada, et valdav enamus ankeete täideti Tallinnas ja Tartus, et maaelanikkond jäi sisuliselt vaatluse alt välja ja et ankeeditäitjate haridustase oli suhteliselt kõrge, siis võib arvata, et ülevabariikliku ankeedi puhul tulemused oleksid halvemad.

Ankeedivastustes peituv informatsioon ei ole ülaltooduga veel kaugeltki ammendatud. On veel palju võimalusi rühmitada ankeete mitmesuguste tunnuste järgi ja kindlaks teha sõltuvusi ja seaduspärasusi. Järgnevalt püüamegi vaadelda ankeedivastuste seost vastajate vanuse ja haridusega.

Jagame vastajad * vanuse järgi kahte rühma ja vaatame, millised erinevused on alla 30 aastaste ja üle 30 aastaste kunstimaitses ja kunsti suhtumises.

Kunstinäituste külastamises polnud olulisi erinevusi. Üle 30 aastastest oli järjekindlalt näitustel käijaid 8% ja üldse ei käi 11%, noorematel olid vastavad näitajad 6 ja 10. Need protsendid näitavad ainult seda, et üle kolmekümne aastased on pisut rohkem diferentseerunud, mis on ka loomulik. Noorematel pole veel nii kindlaid seisukohti välja kujunenud.

Oluline näitaja on vastus 8. küsimusele. Vanematest oli «ei tea» vastanuid 22%, noorematest 27%. See on murettekitav signaal, mis järjekordselt näitab, et meie kool ei kasvata küllaldasel määral kunstihuvisid. Viis eelistatumat kunstnikku olid järgmised:

* peale üliõpilaste ja õpilaste, sest neid vaatleme hiljem eraldi.

Vanematel	Noorematel
Maalijatest	
1. J. Köler	1. J. Köler
2. R. Uutmaa	2. E. Lehis
3.—4. E. Lehis ja Adamson-Eric	3. Adamson-Eric
5. N. Triik	4.—5. R. Sagrits ja A. Pilar
Skulptoritest	
1. A. Adamson	1. A. Adamson
2. J. Koort	2. J. Koort
3. F. Sannamees	3. A. Weizenberg(!)
4. A. Weizenberg	4. F. Sannamees
5. A. Vomm	5. A. Starkopf
Graafikutest	
1. E. Viiralt	1. E. Viiralt
2.—4. E. Okas	2. E. Okas
G. Reindorff ja	3. A. Bach
O. Kangilaski	4. O. Kangilaski
5. A. Bach	5. Kr. Raud

Nagu näeme, ei ole vanuserühmade vahel olulisi erinevusi juhtivate kunstnike osas, mõnevõrra erinev on 3.—5. koha jaotus. Noorematele meeldivad eriti akvarellimeistrid. Üllatav on see, et noortele meeldib A. Weizenbergi looming isegi pisut rohkem kui vanematele. Kombinatsiooni Köler-Adamson-Viiralt oli vanemate rühmas 10 korral, nooremate rühmas 19 korral.

Järgnevalt võrdleme kaht ankeedivastuste rühma, kus ühte (I) kuuluvad seitsmeklassilise ja madalama haridusega inimeste vastused ja teise kõrgema ja lõpetamata kõrgema haridusega inimeste omad (II).

I rühma inimestest oli järjekindlaid näitusekülastajaid 5% ja üldse ei käi näitustel 45%.

II rühmas on vastavad arvud 8% ja 4%.

8. küsimusele vastas «ei tea» I rühmas 32% ja II rühmas 8%. I rühma inimesed nimetasid sellele küsimusele vastates kokku ainult 6 kunstniku nime (igast žanrist 2), aga II rühma esindajad kokku 36 nime.

I	II
Maalijad	
1. J. Köler	1. J. Köler
2. A. Laikmaa	2.—3. N. Triik ja R. Uutmaa
	4. K. Mägi
	5. R. Sagrits

Skulptorid

1. A. Adamson	1. A. Adamson
2. J. Koort	2. A. Starkopf
	3. J. Koort
	4.—5. E. Roos ja J. Raudsepp

Graafikud

1. E. Viiralt	1. E. Viiralt
2. Kr. Raud	2. E. Okas
	3. O. Kangilaski
	4.—5. A. Bach ja G. Reindorff

Kuigi «juhtijad» on jällegi ühed ja samad, on üldise hariduse mõju kunstimaitse avardumisele ilmne.

Järgnevalt vaatleme pisut lähemalt keskkoolide abiturientide ankeete. Nagu öeldud, korraldati neid kahes Tallinna, kahes Tartu ja ühes maakeskkoolis. Vaatlemegi ankeete kolmes rühmas —

tallinlased — I rühm (39 õpilast);
tartlased — II rühm (43 õpilast),
maakooli abiturientid — III rühm (17 õpilast).

Kõigepealt vastused 4. küsimusele:

Kunstinäitusi külastavad:	järjekindlalt	üldse mitte
I rühmas	8%	0
II „	12%	0
III „	0	41% (!)

Kontrastid on ilmsed ja see on ka mõistetav. Kuigi näituste korraldamine on viimastel aastatel tohutult laienenud, ei jõua näitused veel kaugeltki igasse paika.

6. küsimuse vastustest. Mitte üheski kunstimuuseumis polnud käinud ca 70% III rühma õpilastest. Tallinnas polnud ühtki sääraast õpilast, Tartus oli neid 11%.

8. küsimus. Esitame kõigi kolme rühma vastuste põhjal koostatud edetabelid paralleelselt:

I		II		III	
		Maalijad			
1. J. Köler	— 8	1. J. Köler	—15	1.—2. J. Köler, A. Laikmaa	3
2. E. Okas	— 6	2. N. Triik	— 4	3. N. Triik	— 2
3. E. Lehis	— 5	3. E. Okas, 4. J. Võerahansu, 5. A. Laikmaa, 6. L. Mikko	3		
4. Adamson-Eric	— 3				
5. L. Mikko	— 2				
«ei tea»	—14	«ei tea»	—13	«ei tea»	— 9

Skulptorid

1. A. Adamson	—17	1. A. Starkopf	—11	1. A. Weizenberg	—12
2. J. Koort	— 9	2. A. Adamson	—11	2. A. Adamson	— 2
3. F. Sannamees	— 4	3. J. Koort	— 7	«ei tea»	— 5
4. A. Starkopf	— 3	4. A. Weizenberg	— 1		
5. E. Roos	— 2				
«ei tea»	— 8	«ei tea»	—16		

Graafikud

1. E. Viiralt	—23	1. E. Viiralt	—23	1. A. Bach	— 4
2. E. Okas	—11	2. E. Okas	—16	2. E. Viiralt	— 3
3. A. Bach		3. Kr. Raud	— 3	3. Kr. Raud	— 2
4. P. Ulas	— 3	4. A. Bach	— 4		
5. Kr. Raud		5. A. Laigo	— 2		
«ei tea»	— 4	«ei tea»	— 9	«ei tea»	—10

Nagu näeme, on tallinlaste ja tartlaste vahel kaunis väikesed erinevused, mis väljenduvad eelkõige oma kodulinna kunstnike teatud eelistamises. Teravalt jääb maitse diferentseerituselt nendest maha maakeskkooli rühm. Siin ei meenu õpilastele üheski žanris rohkem kui kolme kunstniku nimed, mis tunnistab kunstilise hariduse puudujääkidest. Ilmne on, et maalijate ja skulptorite nimed on tuttavaks saanud Eesti NSV ajaloo õpikust, kus neist kunstnikest on räägitud kui rahvusliku kunsti pioneeridest, aga nende l o o m i n g u hindamisel on jäädud üldsõnaliseks.

Analoogiline pilt valitseb ka 9. ja 10. küsimuse juures, selle vahega, et vene ja välismaa skulptoreid ja graafikuid ei tunta ka Tallinnas ja Tartus (peaaegu 100%!). Pisut rohkem tuntakse maalikunstnikke.

Vene maalijad

I		II		III	
1. I. Repin	—10	1. I. Repin	—16	1. I. Repin	—10
2. I. Aivazovski	— 8	2. I. Levitan	— 4	2. V. Perov	— 3
3. V. Surikov	— 6	3. I. Aivazovski	— 3	3. I. Šiškin	— 2
4. I. Šiškin	— 4	4. I. Šiškin		4. I. Levitan	— 1
5. I. Levitan	— 3	5. V. Serov			
«ei tea»	—10	«ei tea»	—15	«ei tea»	— 3

89-le protsendile maakeskkooli õpilastest ei meeldinud ükski välismaa maalikunstnik, mis sisuliselt tähendab, et nad ei tundnud ühtegi. I rühmas oli vastav % 61, II rühmas 76.

14. küsimusele ei suutnud I rühmas üldse vastata 26 (39-st), II rühmas 33 (43-st) ja III rühmas 15 (17-st). Ka need, kes püüd-

sid vastata, ei tulnud sellega kaugeltki mitte alati toime. Kõigi viie kooli peale tuli ainult 3 enam-vähem õiget vastust sellele nii olulisele küsimusele.

Nagu näeme, pole pilt sugugi mitte hea ning eespool kooli aadressil tehtud kriitilised märkused leidsid ankeedist kinnitust. Tallinna ja Tartu keskkoolide abituriendid tunnevad ja hindavad eesti kunsti enam-vähem rahuldavalt, kuigi ka siin on suur protsent õpilasi, kellele ei meeldi ükski kunstnik. Meie ankeedi objektiks langenud maakeskkoolis oli olukord ka selles lõigus täiesti ebarahuldav. Muidugi võib nii mõneski maakoolis olla olukord parem, kuid meil pole erilist põhjust uskuda, et vabariigi keskmine maakoolide abiturientide kunstiliste vaadete tase oleks meie poolt vaadeldust oluliselt kõrgem. Vene, nõukogude ja lääne-euroopa kunsti tundmise osas oli olukord halb kõigis vaadeldud koolides.

Järelikult tuleb teha otsustavaid samme kunstikasvatuse parandamiseks. Eespool me rääkisime, et viimastel aastatel on mõnevõrra parandatud kujutava kunsti õpetamist keskkoolides. Tundub, et puuduste kiireks likvideerimiseks oleks tarvis väga otsustavaid abinõusid. Just üldharidusliku kooli kunstikasvatuslikku tööd tuleb parandada ja just siin tuleb tulevasele töötajale anda kunstialaste teadmiste miinimum ja kasvatada temas huvi kujutava kunsti vastu. Hiljem, kui noor on läinud tööle või õppima mõnda eriala, on säärast üldhariduslikku tööd palju raskem teha ja iseseisvalt ei leia teed kunsti juurde siiski mitte kõik. Eespool mainitud käskkirjas[63] määrati, et alates 1962/63. õppeaastast võetakse IX—XI klassi õppeplaani joonistamise ja kunstiajaloo fakultatiivne kursus. Kahjuks ei ole selle otsuse täitmise kohta veel täpseid andmeid, kuid kindlasti mitte kõikides koolides pole seda veel ellu viidud. Lisaks tundub, et fakultatiivse kursusega me ei saavuta edu nii kiiresti kui olukord nõuab. Hoolimata õppeplaanide ülekoormatusest tuleks leida võimalus nende tundide muutmiseks kohustuslikuks vähemalt ühe õppeaasta ulatuses, kusjuures peatähelepanu peaks olema pööratud kunsti spetsiifika, ülesannete ja ajaloo tutvustamisele. Ühe nädalatunniga ühegi õppeaasta jooksul suudetaks teha kaunis palju. Siiski ainult ühel tingimusel — need tunnid ei tohi olla formaalsed, neid peab läbi viima õpetaja, kes on saanud vastava spetsiaalse ettevalmistuse ja kellel on käepärast vajalikud näitlikud õppevahendid. Kahjuks ei ole meil praegu piisavalt ei ühte ega teist. Normaalne oleks, et neid tunde annab kõrgema erialase haridusega joonistusõpetaja, s. o. Tallinna Riikliku Kunstiinstituudi või Tallinna Pedagoogilise Instituudi lõpetanu. Neid on meil vabariigis aga ainult vähestes koolides. On loomulik, et spetsiaalsete kunstiteaduse õpetajate ettevalmistamine ei tule kõne alla, sest neile ei jätkuks koormust. Suhteliselt lihtne oleks kunstiteaduse

[63] ENSV KM, ENSV HM ja ENSV MN RKKK esimehe käskkiri, lk. 14.

õpetajaid ette valmistada näiteks TRÜ pedagooge ettevalmistavate osakondade üliõpilastest selliselt, et kunstiteadus kujuneks üheks lisaspetsiaaalsuseks analoogiliselt muusikale, kodundusele ja võõrkeelele. Kunstiteaduse lisaspetsiaalsus ei kattuks täiesti joonistamise ja joonestamise lisaspetsiaalsusega, sest viimane valmistab ette vastava ala õpetajaid 8-klassilisele koolile ja nende õppeplaani paisutamine sel määral, et nad õpiksid andma ka kunstiteaduse tunde, ei tule hästi kõne alla. Muidugi peaks olema võimalik neid kahte lähedast lisaspetsiaalsust siduda ja kombineerida. Kunstiteaduse õpetaja saaks rohkem teoreetilise, joonistusõpetaja rohkem praktilise ettevalmistuse.

Kunstiteaduse õpetajaid saaks häda korral ette valmistada ka Õpetajate Täiendusinstituudi abil.

Nii või teisiti, kuid kunstiteaduse sunduslik õpetamine keskkoolides tuleks sisse seada juba lähemate aastate jooksul, sest muidu me jätame unarusse kommunistliku kasvatustöö ühe lõigu selle põlvkonna juures, kellele on määratud elada kommunismis.

Näitlike õppevahendite probleem on suhteliselt odavasti lahendatav värviliste diafilmide massilise tootmise abil. Kui keskkoolides kehtestatakse kunstiteaduse aine, peaks kõigile keskkoolidele antama spetsiaalsed diafilmid, mis aitaksid anda pildi maailma kunstiaaretest ka kõige kõrvalisema maakoha keskkoolide õpilastele.

Tingimata on juba lähemal ajal tarvis kunstiteaduslikku õppekirjandust, mida saaks kasutada nii koolis kui ka iseseisvaks õppimiseks.

Nimetatud reformide järel oleks loota, et keskkoolidest hakkavad tulema noored, kes juba ise otsivad kunstimuuseume ja kunstinäitusi ning kunstialast kirjandust. Alles siis oleksime kindlustanud, et kogu kasvava põlvkonna jaoks on kujutav kunst üheks kommunistliku kasvatustöö vahendiks.

Lõpuks veel mõni sõna üliõpilaste suhtumisest kujutavasse kunsti.

Meie üliõpilased, kes on tulnud enamikus siiski veel otse keskkoolidest, kannavad ka sealse kasvatustöö pitserit. Küllalt hästi orienteerutakse eesti kunstis, kuid peaaegu üldse ei tunta vene ja eriti lääne-euroopa kunsti, samuti enamik (64%) ei tea, mis on realism ja formalism kujutavas kunstis. Kunstialaste teadmiste tase oli enam-vähem ühesugune nii vaadeldud TPedI, TPI, TRÜ Arstiteaduskonna ja Füüsika-Matemaatikateaduskonna üliõpilastel. Mõnevõrra erinevad on eesti filoloogide vastused. 18 vastanu hulgas oli 9—10 inimest, kes paistsid silma laialdaste teadmistega kunsti alal. Ülejäänud olid enam-vähem ühel tasemel teiste üliõpilastega. Eelnimetatute «teene» on see, et eesti filoloogid ületavad oma maitse diferentseerituse poolest kõiki ülejäänuid.

8. küsimusele vastates nimetasid nad 16 maalijat, 8 skulptorit ja 12 graafikut. Maalijate edetabelit juhib küll ka siin J. Köler,

kuid ta sai 4 häält. Temale järgnevad N. Triik, N. Kormašov, A. Laikmaa, A. Suumann võrdselt 3 häälega jne.

Hästi tundsid nimetatud 9—10 üliõpilast ka vene ja lääne-euroopa maalikunsti. 10. küsimuse punkt a) juures esitati 15 maalijat («ei tea» kirjutas aga 7 inimest.). Kaks häält said Rembrandt van Rijn, P. Picasso, V. van Gogh ja P. Cézanne.

14. küsimusele vastas «ei tea» 8 üliõpilast, mis näitab, et isegi umbes pooled tulevastest eesti keele ja kirjanduse õpetajatest ei orienteeru selles küsimuses. Samal ajal aga 4—5 eelnimetatud laialdaste teadmistega üliõpilast vastasid sellele küsimusele õigesti ja põhjalikult. Järeldus: ka humanitaarteaduse õppimine ei kasvata inimesest kujutava kunsti tundjat — seda näitas ca 50% «ei tea»-vastustest paljude küsimuste juures. Neil üliõpilastel, kes iseseisvalt on kujutava kunsti probleemidest huvitunud, on aga kujunenud selge arusaamine kujutavast kunstist. Sääraseid oli eesti filoloogide ühel vanemal kursusel ligi 50%.

Lõpuks veel ühest küsimusest, mis esitati ainult üliõpilastele: Kas Teie arvates on tänapäeval tarvis kujutavat kunsti ja, kui on, siis miks?

Küsimuse eesmärgiks oli, esiteks, kindlaks teha, mil määral on erinevate alade üliõpilaste teadvuses kajastunud kuulus diskussioon «Füüsika või lüürika», ja teiseks, teada saada, kas tulevased kõrgema haridusega spetsialistid suudavad kunsti vajalikkust põhjendada näiteks oma tulevasel töökohal.

Küsimuse esimesele poolele saime eitava vastuse — meie vabariigi üliõpilased jälgivad nähtavasti kahjuks suhteliselt vähe keskajakirjandust. Küsimuse teise poole suhtes olid vastused järgmised:

jah + õige põhjendus	— ca	15%
jah + ebapiisav põhjendus	— „	21%
jah ilma põhjenduseta	— „	31%
võib olla kah	— „	4%
ei ole vaja	— „	2%
ei tea	— „	27% (!)

Kaks üliõpilast protestisid säärase küsimuse vastu, pidades kunsti vajalikkuse mõistmist endastmõistetavaks. Nagu näitab ülaltoodud tabel, pole olukord tegelikult nii hea. Tulemustest nähtub, et suurel osal üliõpilastest pole selles küsimuses kindlat seisukohta. See on muidugi seotud kunstialaste teadmiste üldise vähesusega.

Kokkuvõttes näitavad üliõpilaste ankeedid, et nad orienteeruvad kunstiküsimustes pisut paremini kui teised ankeedile vastanud, kuid peale mõne erandi mitte oluliselt. See on ka loomulik, sest ülikoolis kulub aeg valitud eriala omandamisele ning kunstialased teadmised arenevad edasi enamasti ainult siis, kui neile keskkoolipäevil mingi alus pandi.

Üldiselt võib ankeedi kohta öelda, et ta näitas, et kujutav kunst on jõudnud väga paljude Nõukogude Eesti töötajateni. Samal ajal selgus, et on palju inimesi, kellele kunsti mõju on jäänud väheseks või puudub peaaegu täiesti. Selline olukord on kaasajal lubamatu ja vajab parandamist. Mõningatele võimalikele kunstipropaganda tõhustamise vahenditele viitasime juba eespool, neile võiks lisada raadio ja eriti televisiooni võimaluste parema kasutamise, loengulise töö edasise avardamise ja kunstimuuseumide uute filiaalide avamise väiksemates linnades.

Kokkuvõttes võib öelda, et kujutav kunst oma spetsiifikaga on teiste kunstiliikide hulgas asendamatu ja on üheks vältimatuks kommunistliku kasvatustöö vahendiks.

Kujutava kunsti nagu teistegi kunstide ainsaks eesmärgiks on teenida rahvast. Kunstnikud loovad ainult rahva jaoks ja rahva vajaduste rahuldamiseks. Rahva hinnangust oleneb lõppkokkuvõttes ka kunstiteoste väärtus. Ometi on samal ajal tarvis ka kunstikasvatuslikku tööd ja kunsti propageerimist, sest ebameeldiva minevikupärandina ei ole kaugeltki kõigi inimeste esteetilise hariduse tase sellel kõrgusel, mida eeldab meie ajastu. Paljusid inimesi tuleb veel õpetada kunsti mõistma ja armastama. Kunst kuulub rahvale ja kogu rahvas peab õppima seda omandit kasutama ja hindama.

Eesti NSV-s on sõjajärgsetel aastatel kunsti propageerimise ja kunstikasvatuse alal tehtud tohutut tööd ja saavutatud suurt edu. Lausa uskumatult on tõusnud kunstinäituste arv. Kodanliku korra aegne tase on ületatud mitmekümnekordselt. Massiliseks on saanud rändnäituste korraldamine maal ja väiksemates keskustes. Rahvale peetakse iga aasta üha rohkem loenguid kunsti kohta. Kunstnikud ja kunstiteadlased kohtuvad ja vestlevad rahvaga, esinevad ajakirjanduses, raadios, televisioonis, kultuuriülikoolides. Viimasel ajal on astutud samme ka koolinoorsoo hulgas tehtava kunstikasvatusliku töö parandamiseks. Üldse on kunstipropaganda just viimastel aastatel silmatorkavalt hoogustunud.

Kõigi nende ja veel paljude teiste edusammude kõrval täheldasime ka mõningaid puudusi. Suhteliselt vähe propageeritakse meil veel teiste rahvaste kunsti. Suuri lünki on kunstialase kirjanduse väljaandmises. Murrangut kunstikasvatuse paranemise suunas pole veel toimunud kõigis üldhariduslikes koolides.

Me püüdsime anda esialgset hinnangut kunstikasvatusliku töö tulemustele selle põhjal, kuidas rahvas suhtub kujutavasse kunsti. Nägime, et suurejooneline ekspositsiooniline töö on vilja kandnud — näitusekülastajate arv kasvab aastast aastasse. Rahva kasvavast huvist annab tunnistust kunstiteoste suurenev ost ja aktiivsem osavõtt isetegevuslike kunstiringide tööst. Siiski ei ole kujutav kunst jõudnud veel kõigi ENSV töötajateni.

Kunstikasvatusliku töö tulemuste kvaliteedi üle otsustamiseks andis mõningat materjali vastavasisuline ankeet. Selle vastused

kinnitasid, et huvi kunsti vastu on rahva hulgas suur, kuid mitte kõiki ei mõjuta kunst ühteviisi. Selgus, et on suuri puudusi kunstilise hariduse mõnedes lõikudes, eriti nendes, kus oli tehtud suhteliselt vähem kasvatustööd. Nii tunti vähe vene, nõukogude ja lääneeuroopa kunsti ja üldiselt halvasti orienteeruti tähtsates kunstiteoreetilistes küsimustes. Leidus ka inimesi, kellele isegi hästi kättesaadav eesti kunst polnud olulist mõju avaldanud. Olukorra parandamiseks tehti mõningaid praktilisi ettepanekuid.

Ankeet peegeldas meie arvates suhteliselt õigesti seda osa, mis kujutaval kunstil oli olnud selle täitjate kommunistlikus kasvatamises, sest iga positiivne kunstiline elamus aitab kaasa esteetilisele kasvatusele ja sellega ka kommunistlikule kasvatusele. See, et kujutav kunst pole jõudnud veel kõigi inimesteni, ei tohi meid heidutada. Kindlasti oleksid analoogilise ankeedi tulemused 15 aasta eest olnud hoopis halvemad, rääkimata kodanliku korra ajast. Järelikult tuleb kunstipropaganda alal optimistlikult edasi töötada ja püüda viia kujutav kunst kõigi ENSV töötajateni. Selleks kohustab meid meie tänapäev ja veelgi rohkem meie tulevik.

РОЛЬ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В КОММУНИСТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ТРУДЯЩИХСЯ ЭСТОНСКОЙ ССР

Я. Кангиласки

Резюме

Сущность изобразительного искусства как средства коммунистического воспитания определяется его участием в эстетическом воспитании. Для последнего — искусство (и в том числе изобразительное искусство) является основным и неизбежным средством. Поэтому существование искусства и его распространение среди народных масс никогда не теряет своего значения, ибо от уровня эстетического образования в значительной степени зависят творческие способности людей во всех областях общественной жизни. Для построения коммунизма необходимы люди-творцы, вследствие чего эстетическое воспитание является одним из незаменимых компонентов коммунистического воспитания.

Искусство содействует осуществлению и других отраслей коммунистического воспитания — этического и политического воспитания.

Единственной целью изобразительного искусства (как и других видов искусства) является служение народу; ценность художественного произведения зависит от оценки, данной народом.

Однако и сейчас необходима пропаганда искусства, ибо эстетическое образование многих людей далеко еще от уровня, соответствующего нашей эпохе. Искусство принадлежит народу, и весь народ должен учиться пользоваться тем, что ему принадлежит, и уметь это ценить.

В Эстонской ССР в послевоенные годы проделана огромная работа по пропаганде искусства и достигнуты значительные успехи. По сравнению с буржуазным периодом в несколько десятков раз возросло количество художественных выставок. Массовыми стали передвижные выставки в сельской местности и мелких населенных пунктах. Растет число лекций по искусству. Художники и ученые-искусствоведы встречаются с населением, выступают в печати, по радио, телевидению, в народных университетах. В последнее время приняты меры по улучшению работы среди школьной молодежи.

Но наряду с этими и многими другими успехами имеются и недостатки. Относительно мало пропагандируется у нас искусство других народов. Выставки не охватили еще всю республику. Большие пробелы имеются в издании искусствоведческой литературы. Еще не во всех общеобразовательных школах сумели добиться перелома в организации эстетического воспитания.

О результатах художественного воспитания можно судить по различным косвенным показателям. Благодаря хорошо поставленной экспозиционной работе возросло количество людей, посещающих выставки (в 1946 г. — около 23 000, в 1950 г. — 96 000, в 1958 г. — 380 000 и в 1962 г. — свыше 500 000). Из года в год растет количество приобретаемых населением художественных произведений, активизируется участие в кружках художественной самодеятельности.

О качестве эстетического воспитания можно судить по материалам разосланных нами соответствующих анкет (480). В анкете было 11 (12) вопросов; ответы на них должны были показать отношение заполняющего анкету к изобразительному искусству. Ответы обнаружили большой интерес к искусству, но влияние искусства на людей оказывается довольно различным. Выяснились большие пробелы в отдельных областях художественного образования. Так, например, в республике мало знают русское, советское и зарубежное искусство и слабо ориентируются в важных теоретических вопросах по искусству. 71% из заполнивших анкету ответили «не знаю» на вопрос о реализме и формализме в изобразительном искусстве. Выявились, однако, и такие люди, на которых никакого влияния не оказало хорошо доступное эстонское искусство (живопись — 33%; скульптура — 31%; графика — 11% из заполнивших анкету).

Проценты, полученные при помощи анкет, нельзя, конечно автоматически переносить на все население Эстонской ССР. Поскольку образовательный уровень заполнявших анкеты был

сравнительно высоким и большинство из них проживает в Таллине и Тарту, где художественные произведения легко доступны, то можно предполагать, что результаты анкетного опроса всего населения республики были бы значительно скромнее.

Выявленные недостатки не должны, однако, нас разочаровывать. Хотя у нас нет в достаточном количестве сравнительных материалов, тем не менее на основании ряда других данных можно определенно заключить, что уровень художественного образования в нашей республике за последние годы значительно повысился по сравнению с послевоенными годами, не говоря уже о буржуазном периоде. В дальнейшем необходимо еще более активизировать художественную пропаганду среди населения.

DIE ROLLE DER BILDENDEN KUNST IN DER KOMMUNISTISCHEN ERZIEHUNG DES VOLKES IN DER ESTNISCHEN SSR

J. Kangilaski

Resümee

Das Wesen der bildenden Kunst als Erziehungsmittel bestimmt sein Anteil an der ästhetischen Erziehung. Für ästhetische Erziehung ist die Kunst (darunter auch die bildende Kunst) ein Haupt- und unvermeidliches Mittel. Darum ist die Existenz der Kunst und ihre Verbreitung im Volke immer notwendig, denn vom Niveau der ästhetischen Bildung hängen in großem Maße die schöpferischen Fähigkeiten der Menschen auf allen Gebieten des gesellschaftlichen Lebens ab. Zum Aufbau des Kommunismus, zur fortschrittlichsten Umgestaltung der menschlichen Gesellschaft, braucht man schöpferische Menschen, und darum ist die ästhetische Erziehung ein unersetzbarer Bestandteil der kommunistischen Erziehung.

Die Kunst hilft auch in den anderen Abschnitten der kommunistischen Erziehungsarbeit mit, zum Beispiel in der ethischen und politischen Erziehung usw.

Das einzige Ziel der bildenden Kunst, sowie der anderen Künste, ist, dem Volke zu dienen und, von der Einschätzung des Volkes hängt der Wert der Kunstwerke ab. Doch braucht man auch in der gegenwärtigen Zeit künstlerisch erzieherische Arbeiten und die Propaganda der Kunst, denn wegen des unerfreulichen Erbes der Vergangenheit ist das Niveau der ästhetischen Bildung aller Menschen lange nicht auf dieser Höhe, die unser Zeitalter voraussetzt. Die Kunst gehört dem Volke, und das Volk muß seinen Besitz gebrauchen und schätzen lernen. In der Estnischen SSR ist in den Nachkriegsjahren auf dem Gebiet der Kunstpropaganda und der Kunsterziehung eine ungeheure Arbeit gemacht worden und

sind große Erfolge erzielt worden. Die Zahl der Kunstausstellungen übertrifft mehr als umdas Zehnfache das Niveau der bürgerlichen Zeit. Massenhaft ist die Organisierung der Wanderausstellungen auf dem Lande und in kleineren Zentren. Dem Volke werden jedes Jahr immer mehr und mehr Vorlesungen über die Kunst abgehalten. Die Künstler und Kunstwissenschaftler treffen sich und unterhalten sich mit dem Publikum, treten in der Presse, im Rundfunk, im Fernsehen und in den Kulturhochschulen auf. In der letzten Zeil hat man zur Verbesserung der Arbeit unter der Schuljugend einige Schritte unternommen. Im ganzen hat die Arbeit der Kunstpropaganda gerade in den letzten Jahren einen bemerkenswerten Aufschwung genommen.

Neben allen diesen und vielen anderen Erfolgen sind aber auch Mängel zu verzeichnen. Die Ausstellungen kommen nicht überall hin. Große Lücken sind in der Herausgabe der die Kunst betreffenden Literatur. Es hat noch keine Umwälzung in der Besserung der künstlerischen Erziehung in den Schulen allgemein-bildenden gegeben.

Die Ergebnisse der Kunsterziehung lassen sich an Hand verschiedener indirekter Beispiele feststellen. In erster Linie ist als Folge der großartigen Expositionsarbeiten die Zahl der Ausstellungsbesucher gewachsen (1946 — ungefähr 23.000, 1950 — 96.000, 1956 — 380.000 und 1962 mehr als 500.000). Vom wachsenden Interesse des Volkes zur bildenden Kunst zeugt der immer größer werdende Ankauf von Kunstwerken und die aktive Teilnahme an der Arbeit der Laienkunstzirkel. Trotzdem ist die bildende Kunst noch nicht zu allen Werktätigen der Estnischen SSR gelangt. Über die Qualität der Kunsterziehung geben einiges Material entsprechende Fragebogen (480 an der Zahl). In den Fragebogen gab es 11 (12) Fragen, die das Verhalten der Ausfüllenden zur bildenden Kunst zeigten. Die Fragebogen zeigten verhältnismäßig richtig den Teil, die die bildende Kunst in der kommunistischen Erziehung jener Ausfüllenden gehabt hat, denn jedes positive künstlerische Erlebnis trägt zur ästhetischen Erziehung und somit auch zur kommunistischen Erziehung bei. Aus den Antworten ergab es sich, daß das Interesse für Kunst groß, aber der Einfluß der Kunst auf die Menschen ziemlich verschieden ist. Es ergab sich, daß in einigen Abschnitten der künstlerischen Bildung große Lücken sind, zum Beispiel kennt man wenig die russische, sowjetische und ausländische Kunst und daß man sich überhaupt schlecht in kunsttheoretischen Fragen orientiert. So antworteten 71% der die Fragebogen Ausfüllenden auf die Frage, die den Realismus und Formalismus in der bildenden Kunst betraf, «weiß nicht». Es gab auch Menschen, auf die die leicht erreichbare estnische Kunst keinen Eindruck hinterlassen hatte (die estnische Malerei — auf 33%, die estnische Bildhauerkunst auf 31% und die estnische Graphik auf 11% der auf die Fragebogen Antwortenden).

Die aus den Fragebogen erhaltenen Prozente kann man natürlich nicht auf alle Werktätigen der Estnischen SSR beziehen. Da das Bildungsniveau der Antwortenden verhältnismäßig hoch war, und der größte Teil von ihnen in Tallinn oder Tartu lebte, wo Kunstwerke leicht erreichbar sind, so kann man sich denken, daß bei der Beantwortung genausolcher Fragebogen von Seiten aller Werktätigen unserer Republik, die Resultate bestimmt noch schlechter gewesen wären.

Die sich entpuppenden Mängel dürfen aber niemand abschrecken. Obgleich ein Vergleichsmaterial fehlt, kann man an Hand anderer Angaben denken, daß das Niveau der künstlerischen Bildung in unserer Republik in den letzten Jahren im Vergleich mit den Nachkriegsjahren bemerkenswert gestiegen ist, nicht zu sprechen schon von den Jahren der bürgerlichen Zeit. Folglich muß man auf dem Gebiet der Kunstpropaganda noch bedeutender weiterarbeiten.

TÖÖSTUSETTEVÕTTE KOLLEKTIIVI SOTSIOLOOGILISE UURIMISE KOGEMUSTEST SÄLKKAART-ANKEEDI ABIL

M. Lõhmus

NSV Liidu ajaloo kateeder

Üheaegselt kommunistliku ühiskonna materiaalse tehnilise baasi rajamisega toimuvad nõukogude tööstuses ja töölisklassis suured kvalitatiivsed muutused. «Toimub olemasolevate ettevõtete täiustamine ja nende arendamine kommunistliku ühiskonna ettevõteteks. Selle protsessi iseloomulikeks joonteks on: uus tehnika ning tootmise organiseerimise ja kultuuri kõrge tase, ... tööliste kultuurilise ja tehnilise taseme tõus, füüsilise töö järjest suurem ühinemine vaimse tööga, insener-tehniliste töötajate osatähtsuse suurenemine ettevõtte kollektiivi koosseisus; ... võistluse arenemine ja teaduse saavutuste ning töö organiseerimise ja tööviljakuse parimate eeskujude rakendamine; töötajate kollektiivide laialdane osavõtt ettevõtte juhtimisest ja kommunistlike töövormide levimine.» [1]

Nõukogude töölisklassi nende arengunähtuste uurimine on teiste ühiskonnateaduste kõrval ka nõukogude ajalooteaduse ülesandeks. Ajaloo-alane uurimistöö peab järjest rohkem loovalt seostuma kommunistliku ülesehitustöö praktikaga, aitama v a l g u s t a d a t e e d p r a k t i k a l e, kindlaks teha ja ületada kommunistlikku ülesehitustööd pidurdavaid takistusi ja raskusi. [2] Selleks, et arenguprotsessi kogu selle mitmekülgsuses ja komplitseerituses konkreetselt haarata, on tarvis rakendada uusi uurimismeetodeid.

Viimastel aastatel on NSV Liidu filosoofid ja majandusteadlased (ka juristid) innukalt asunud viljelema konkreetseid sotsioloogilisi uurimusi. Huvitavaid tulemusi on töötajate töössesuhtumise, töö- ja vaba aja kasutamise ja töörežiimireservide uurimisel saavutanud Leningradi ja Novosibirski teadlased. [3]

---

[1] NLKP programm, Tln. 1961, lk. 70.

[2] Sealsamas, lk. 109.

[3] Э. В. Беляев, В. В. Водзинская, А. Г. Здравомыслов, Б. В. Орнатский, А. С. Шаев, В. А. Ядов, Изучение бюджета времени трудящихся как один из методов социологического исследования, «Вестник

Kuna nõukogude töölisklassi ajaloo uurijatel tahes-tahtmata tuleb niisamuti ülalmainitud ja analoogiliste probleemidega tegelda ning teaduslike järelduste tegemisel toetuda massilistele algandmetele, siis on paratamatult vajalik, et ka ajalooteaduses alustataks konkreetseid sotsioloogilisi uurimisi.

Käesoleva artikli eesmärgiks on lühidalt tutvustada TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris 1963. a. kevadsemestril tehtud konkreetse sotsioloogilise uurimuse tulemusi, mis viidi läbi Tartu Aparaaditehases ajaloo osakonna III kursuse üliõpilaste poolt kursusetööna.

Töö tähtsamaks ülesandeks oli praktikas katsetada ENSV TA Ajaloo Instituudi vanema teadusliku töötaja E. Jaanvärgi poolt koostatud sotsioloogilise ankeedi sobivust konkreetse töötajate kollektiivi kompleksseks uurimiseks ja iseloomustamiseks.

Teiseks ja mitte vähem tähtsaks ülesandeks oli üliõpilaste — tulevaste ajaloolaste — tutvustamine uute uurimismeetoditega ja nende varustamine kogemustega massiliste andmete kogumiseks. Ühtlasi õppisid nad kandma andmeid perfokaardile, kaarte vastava koodi järgi sälgustama, sorteerima ja saadud andmeid kokku võtma ning süstematiseerima mitmesuguste tabelite kujul ning nende põhjal järeldusi tegema.

Soodustavaks teguriks perfokaartide kasutamisel oli TA Ajaloo Instituudi abi tööjuhendite koostamisel ja praktilise seminari näol, mille viis läbi teaduslik töötaja H. Palli. See aitas uurimisel vältida suuremaid vigu (väiksemaid vigu esines töö uudsuse ja üliõpilaste vilumatuse tõttu paratamatult) ja kindlustada kogutud andmete ning ka nende läbitöötamise tulemuste teatud tõepärasuse.

Vaatluse eesmärgiks oli ühe konkreetse tööliskollektiivi koosseisu tundmaõppimine. Vaatluse programm oli TA Ajaloo Instituudi poolt väljatöötatud ankeedi näol antud. Ankeet koosneb 30 küsimusest, millest igaüks on omakorda liigendatud mitmeks osaks.

Ankeedi täitmisel esines vaadeldava kollektiivi liige nii vaatluskui ka teadustusüksusena. Dokumentaalvaatluse teel koguti kaadriosakonnast, raamatupidamisest, töö- ja töötasu osakonnast, ratsionaliseerimisbüroost ja teistest osakondadest iga töötaja kohta esialgu rida objektiivseid andmeid (nimi, töökoht, töötajate põhi-

---

Ленинградского Университета» 1961, № 23, вып. 4. Серия экономики, философии и права, lk. 96—110.

А. Г. Здравомыслов, К вопросу о количественном выражении качественных признаков отношения к труду, «Вестник ЛГУ» 1962, № 23, вып. 4, lk. 100—102.

А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов, О программировании конкретного социального исследования, «Вопросы философии» 1963, № 8, lk. 174—183.

Резервы рабочего времени в промышленности Сибири, Под ред. Г. А. Пруденского, изд. Сиб. отд. АН СССР, Новосибирск 1961. Внерабочее время трудящихся. Новосибирск 1961.

Вопросы трудовых ресурсов в районах Сибири, Под ред. Г. А. Пруденского, Новосибирск 1961.

rühm, sugu, vanus, sünnikoht, päritolu, rahvus, parteilisus, kuuluvus ÜLKNÜ-sse ja ametiühingusse, perekonnaseis, haridus, kvalifikatsioon, töönormi täitmise keskmine %, töö kvaliteet, töötasu, tööstaaž). Neid andmeid kontrolliti ja täpsustati individuaalse küsitluse teel. Suulise küsitluse teel koguti põhiliselt andmed selle kohta, kus antud töötaja omandas kutse, kas töötab erialale vastaval kohal, kas ja kus õpib edasi, kuidas täiendab end poliitiliselt, kas ja kuidas võtab osa sotsialistlikust võistlusest, kommunistliku töö liikumisest, ratsionaliseerimistegevusest, alalise tootmisnõupidamise tööst ja ühiskondlikust tööst. Ka perekonna suuruse ja abikaasa töötasu ning töökoha vahetamise põhjuste kohta koguti andmed individuaalse küsitluse teel. Dokumentaalsete ja suuliste andmete ühendamine ankeedis on selle tugevaks küljeks, see võimaldab teda kasutada edukalt konkreetseks sotsioloogiliseks uurimuseks, kuna töötaja individuaalkaardil on summeeritud enamvähem kõik tema iseloomustamiseks vajalikud näitajad.

Tundub, et ankeedi koostamisel pole metodoloogilised lähtepunktid veel vajaliku põhjalikkusega läbi mõeldud, mistõttu siin puudub näiteks töötaja töössesuhtumist eredalt iseloomustav objektiivne tunnus — töödistsipliin. Perekonna materiaalse seisundi kindlaksmääramisel omaks olulist tähtsust ka abikaasa töötasu. Ühiskondliku töö all tuleks näidata ka tegelemine spordi ja isetegevusega, millest töötajad harilikult hulgaliselt osa võtavad. Ühtlustamist vajaksid ka vanuse ja töötasu intervallid.

Üldiselt on ankeedi küsimused aga lakoonilised ja kergesti mõistetavad, mistõttu vastuste kogumine ei valmistanud erilisi raskusi.

Kokkuvõttes aitavad ankeedi küsimused valgustada uuritavat kollektiivi rohkem kui kolmekümnest erinevast aspektist, mis üksteist täiendades võimaldavad luua tervikliku ja huvitava pildi sellest dialektiliselt arenevast organismist ning teha ka praktilist tähtsust omavaid järeldusi tema arengutaseme kohta vaatlusperioodil, konkretiseerides ka kasvatustöö ülesandeid.

Uurimisobjektiks otsustati valida Tartu Aparaaditehase kollektiiv, lähtudes kaalutlusest, et see on üks linna eesrindlikumaid tööstusettevõtteid. Aparaaditehase töötajad võtavad aktiivselt osa nii kommunistliku töö liikumisest kui ka ratsionaliseerimistegevusest ning on aktiivsed ühiskondlikus töös, mistõttu kollektiivi koosseisu lähem tundmaõppimine pakub teaduslikku huvi.

Teiseks põhjuseks, mis sundis valikut langetama Tartu Aparaaditehase kasuks, on tehase kollektiivi uurimiseks sobiv suurus, see kõigub 1100 töötaja ümber. Nimetatud hulga ankeetide täitmine nõudis antud üliõpilasgrupilt (7 inimest) pingutusi, kuid osutus siiski jõukohaseks. Samal ajal on 1000 töötajaga keskmise suurusega ettevõte küllaldasel määral representatiivne antud tööstusharu ettevõtete kohta mõningate järelduste tegemiseks meie vabariigi mastaabis.

Kuigi uurimise läbiviijate käsutuses polnud küllaldaselt teoreetilisi teadmisi ega metoodilisi juhtnööre, püüti töös põhijoontes silmas pidada statistilise vaatluse kohta kehtivaid nõudeid.[4]

Ettevalmistaval etapil (ehk «luureplaani» raamides)[5] tutvusid üliõpilased ankeedi sisu ja tööjuhenditega, samal etapil saavutati ka kokkulepe Aparaaditehase juhtivate töötajatega ankeedi läbiviimiseks. Tuleb tunnistada, et Aparaaditehase juhtkond, ühiskondlikud organisatsioonid (eriti ametiühingu esimees) ja inseneriliste hnilised töötajad suhtusid uurimisse huviga ning abistasid üliõpilasi kõigiti selle teostamisel, viies töötajate keskel läbi vastava selgitustöö ankeedi eesmärgi kohta.[6] Kui teatud hulk kaarte (— 200) oli dokumentaalsete andmetega varustatud, asusid grupi ülejäänud liikmed tööd jätkama küsitluse.teel. See toimus alates 1. märtsist 1963. a. Küsitlus viidi läbi brigaadide ja osakondade kaupa vahetusmeistri juuresolekul, kes kutsus vastava töötaja välja ja lisas hiljem omapoolse hinnangu töö kvaliteedi kohta. Ankeedi läbiviijad jätsid kasutamata TKÖ andmed töö kvaliteedi kohta, mis võib-olla oleksid olnud täpsemad. Iga ankeedi täitmine küsitluse teel kestis 10—15 minutit. Vahetuse jooksul suutis iga üliõpilane küsitleda keskmiselt 15—30 inimest. Kahjuks polnud võimalik päevast päeva küsitlust läbi viia. Õppetöö kõrval kestis ankeedi täitmine ligi 3 kuud (11. veebr. — 10. maini). Selleks ajaks oli täidetud 961 ankeeti, mis hõlmasid ligi 87,4% töötajate arvust (1. jaan. — 1. märtsini 1963. a. oli tehases 1094 töötajat, järgmistel kuudel see arv veidi tõusis, ulatudes märtsi, aprilli ja maikuus keskmiselt 1103-ni).

Kuna ülejäänud töötajaid (12,6%) mitmesugustel põhjustel ei õnnestunud küsitleda (haigus, puhkus, komandeeringud, tehasest lahkumine), otsustati küsitlus lugeda lõpetatuks. Kuigi eesmärgiks olnud k õ i k s e vaatluse nõudeid ei suudetud täita, võib ka antud täitmise protsendiga rahule jääda. Edaspidises töös on võimalik täitmise protsenti tõsta, kui kasutada tehase aktivistide abi vestluste läbiviimisel, millist reservi seekord ei taibatud kasutada.

Statistilise vaatluse teooria seisukohalt võib tehtud tööd iseloomustada kui p i i r a t u d u l a t u s e g a e t t e v õ t t e s i s e s t u u r i m u s l i k k u p r i m a a r s t a t i s t i l i s t v a a t l u s t, mis ajaliselt oli ü h e k o r d n e, objekti hõlmamise astme järgi m i t t e k õ i k n e p õ h i m a s s i vaatlus (mis läheneb kõiksele vaatlusele). Rakendatud tööviisi järgi oli see d o k u m e n t a a l v a a t l u s e g a ü h e n d a t u d s u u l i n e k ü s i t l u s (kuna suulise küsitluse teel kogutud andmed on ankeedis väikses ülekaalus).[7]

Uurimuse teine — andmete kokkuvõtu — etapp algas perfo-

---

[4] Alles hiljuti ilmus trükist U. M e r e s t e, Statistilise vaatluse teooria, TRÜ, Tartu 1963 (Paljundatud rotaprindil).

[5] «Вопросы Философии» 1963, № 8, lk. 81.

[6] «Вопросы философии» 1963, № 8, lk. 81.

[7] vt. U. M e r e s t e, op. cit., lk. 21.

kaartide sälgustamisega vastava koodi järgi, et luua eeldusi andmete kiiremaks rühmitamiseks. Seda tööd raskendas primitiivne sälgustamistehnika — ebasobivad tangid. Mitme kaardi (5—6) korraga sälgustamine põhjustas vigu, mis mõjutasid ka esialgseid rühmitamistulemusi. Hiljem need vead parandati kaartide lappimise ja osalise ümberkirjutamise teel.

Järgmiseks tööetapiks oli kaartide rühmitamine varraste abil vastavalt ankeedi küsimustele. Kuna ankeedi sisu võimaldab tundma õppida paljusid töötajate kollektiivi omadusi, loobuti esialgu andmete lihtsast rühmitamisest vastavalt igale küsimusele. Selle asemel rühmitati andmed teatud teemade kaupa, kusjuures iga teema raamides rakendati ka andmete kombineeritud rühmitamist. Andmete rühmitamise tulemused avaldati tabelite kujul. Koostati peamiselt rühm- ja kombinatsioontabeleid, mille eesmärgiks oli nii korrastatud andmete esitamine kui ka nendevaheliste lihtsate seoste analüüsimine.

Andmete kokkuvõtt ja analüüs toimus 7 teema osas:

1. Töötajaskonna üldine iseloomustus.
2. Töötajaskonna päritolu ja rahvuslik koosseis.
3. Töötajaskonna hariduslik tase.
4. Tööliste kutseoskuse iseloomustus.
5. Töötajaskonna tööalane ja ühiskondlik aktiivsus.
6. Tööliste osavõtt kommunistliku töö liikumisest ja ratsionaliseerimistegevusest.
7. Töötajaskonna töötasu.

Perfokaardid käisid teemade läbitöötamise järjekorras ühe uurija käest teise kätte. Kuigi sälkkaartide kõiki eeliseid vilumatuse tõttu veel ei osatud kasutada, kiirendas nende sorteerimine varraste abil ometi mitmekordselt ankeedi tulemuste kokkuvõtmist. Ajapuudusel jäid läbi töötamata andmed töötajate sotsiaalse päritolu kohta (p. L.: isa ja ema kutseala), samuti töötajate voolavuse põhjuste kohta (p. W.: eelmine töökoht, ametikohalt äratuleku või vallandamise põhjus, kas läks samale või uuele erialale).

Kogusummas koostati ankeedi andmete esitamiseks ja analüüsimiseks 62 tabelit üle 7100 lahtriga.

Saadud tulemuste kontrollimiseks kasutati ka sekundaarseid materjale, nimelt Tartu Linnamuuseumi korraldusel Tartu Aparaaditehase poolt 1963. a. aprillis täidetud ankeedi andmeid, mis osaliselt vastavad meie poolt koostatud ankeedi küsimustele ja valgustavad Tartu Aparaaditehase tööd ja töötajate kollektiivi iseloomulikke jooni 1962. a. jooksul ja seisuga 1. jaan. 1963. a. Andmed on võrreldud ka vahetult Tartu Aparaaditehasest saadud jooksva aruandluse (vorm nr. 9) andmetega.

Käesoleva artikli raamid ei võimalda põhjalikumat ülevaadet, kuid alljärgnevalt olgu toodud mõningad näited ankeedi andmete kokkuvõtust ja esialgse analüüsi tulemustest teemade kaupa.

1. Tartu Aparaaditehase töötajate koosseisu üldine iseloomustus.[8] Ankeedi küsimustele (D, E, F) vastavalt rühmitatakse dokumentaalvaatluse teel kogutud andmetel töötajad nende põhirühmade iseloomu, soo ja vanuse järgi.

Töötajate rühmitamine soo järgi näitas, et Aparaaditehase vaadeldud 961 töötajast on 701 meest ja 260 naist. Järelikult on 73% töötajaist mehed, 27% — naised.

Rühmitades töötajaid põhirühmade ja soo järgi selgus, et töölistest on naisi 22,7%,
ITT (insenerilis-tehnilistest töötajatest) — 26,4%,
teenistujatest — 65% ja
abipersonalist — 65%.

Järelikult moodustavad naised töölistest alla 1/4, insenerilis-tehnilistest töötajatest veidi rohkem kui 1/4, teenistujate ja abipersonali hulgas on nad aga meestega võrreldes suures ülekaalus — ligi 2/3 vaadeldavate rühmade koosseisust.

Töötajad rühmitusid vanuse järgi järgmiselt:

	Töötajaid:	Mehi:	Naisi:
1. Kuni 18 a.	— 42	— 36	— 6
(see vanuserühm puudub ITT ja teenistujate keskel)			
2. 19—25. a.	— 251	— 173	— 78
3. 26—30. a.	— 179	— 146	— 33
4. 31—40. a.	— 296	— 207	— 89
5. 41—50. a.	— 120	— 82	— 38
6. 51—60. a.	— 67	— 57	— 10
7. üle 60. a.	— 6	— 3	— 3

Põhiline järeldus, mis sellest rühmitamisest tuleneb, on Aparaaditehase töötajate kollektiivi suhteline noorus. Ligi 80% töötajaist on kuni 40 a. vanad. Võrreldes naiste arvu eri vanuserühmades näeme, et see on kõige kõrgem 31—40-aastaste rühmas ning suhteliselt kõrge ka 19—25-aastaste rühmas, langeb aga meeste arvuga võrreldes järsult 26—30-aastaste rühmas. Ilmselt on selles eas naised emakohustuste täitmise tõttu massiliselt sunnitud tööst kõrvale jääma (kuna Aparaaditehasel puuduvad lasteasutused).

Töötajate rühmitamine soo, vanuse ja töötajate gruppide kaupa näitas, et 41—50-aastaste naistöötajate rühmast rõhuv enamus kuulub tööliste ja abipersonali hulka, 51—60-aastaste ja vanemate naiste hulgas puuduvad insenerilis-tehnilised töötajad täielikult. Siin avaldub kodanliku korra pärandina säilinud naiste ja meeste ebavõrdsus erihariduse omandamisel.

Töötajate rühmitamine soo, vanuse ja töötajate gruppide järgi viidi läbi ka tehase üksikute tsehhide ja osakondade kaupa, mis näitas olulisi erinevusi töötajate koosseisus.

[8] Andmed võttis kokku ja analüüsis üliõpilane U. Kinna.

Üldiselt domineerib tehases meestööjõu kasutamine. Montaaži-pinnakatte tsehhis (kus töö toimub vooluliinil) on aga ülekaalus noored naistöölised, samuti on mees- ja naistööjõu suhe peaaegu võrdne administratiiv-majandusosakonnas. Kui jälgida inseneriliste-hniliste töötajate jaotumist tehases, selgub, et üle $^1/_3$ neist töötab peakonstruktori- ja eksperimentaaltsehhis (PKO), peatehnoloogia-osakonnas ja laboratooriumis (PTO) ja peamehaanikaosakonnas (PMO). Need osakonnad eeldavad töötajate kõrget kvalifikatsiooni. Ligi $^1/_3$ inseneriliis-tehnilistest töötajatest kuulub administratiiv-majandusosakonna koosseisu ja vähem kui $^1/_3$ töötab tsehhides. Madal on inseneriliis-tehniliste töötajate protsent remonditsehhis, kapitaalehitusgrupis puuduvad nad ankeedi andmetel täiesti.[9]

2. Töötajate päritolu ja rahvuslik koosseis.[10]

Ankeedis (punkt G) töötajate sünnikoha kohta kogutud andmed näitavad, et $^2/_3$ Aparaaditehase töötajaist (68,8%) on pärit Eesti NSV-st, ülejäänud 31,2% aga mujalt. Eesti NSV-st pärinevatest töötajatest on ~74% eestlasi, 20% venelasi ja ~6% teiste rahvuste (soomlased, ukrainlased jne.) esindajad. Mujalt pärinevatest töötajatest on eestlasi 29%, venelasi ~53% ja teiste rahvuste esindajaid ~18%.

Tabel 1

Töötajate põhirühmade rahvuslik koosseis:

Jrk. nr.	Rahvus	Töölised	%	ITT	%	Teenistujad	%	Abipersonal	%	Kokku	%
1.	Eestl.	508	72	148	81	30	69	28	70	714	74
2.	Venel.	152	23	22	22	8	19	8	20	190	20
3.	Muud rahvus.	36	5	12	7	5	12	4	10	57	6
4.	Kokku	696	100	182	100	43	100	40	100	961	100

Tabelist selgub, et 74% Aparaaditehase töötajaist on eestlased, 20% venelased ja 6% teiste rahvuste esindajad. Eestlaste protsent

[9] Tartu Aparaaditehases on järgmised tsehhid ja osakonnad: 1) mehaanika-tsehh; 2) montaaži-pinnakattetsehh; 3) instrumentaaltsehh; 4) peakonstruktori-eksperimentaalosakond (PKO); 5) peatehnoloogiaosakond ja laboratoorium (PTO); 6) peamehaanikaosakond (PMO); 7) remonditsehh; 8) administratiiv-majandusosakond ja 9) kapitaalehitusgrupp. (Osa üliõpilasi ei ole kapitaalehitus-gruppi eraldi näidanud, vaid PMO koosseisus).

[10] Andmed võttis kokku ja rühmitas A. Korm.

on tehase keskmisest tunduvalt kõrgem insenerilis-tehnilliste töötajate hulgas (81), teistes rühmades on see keskmisest %-st veidi madalam. Vene rahvuse esindajate % on tehase keskmisest kõrgem tööliste rühmas ja keskmisest 40% võrra madalam ITT rühmas. Teiste rahvuste % on tööliste rühmas keskmisest madalam, kõigis ülejäänud rühmades aga keskmisest kõrgem, teenistujate rühmas isegi 2 korda. Kohaliku rahvuse suurt osatähtsust ITT rühmas aitab selgitada töötajate rühmitamine hariduse järgi. Selgub, et eriharidusega töötajaid on Eesti NSV-s sündinud töötajate hulgas üle 3,5 korra rohkem kui mujalt pärinevate töötajate hulgas.

Rühmitades töötajaid päritolu järgi maalt ja linnast, selgub, et 57% töötajaist pärineb maalt, 43% linnast. Eesti NSV-st ja mujalt pärinevate töötajate rühmades esineb selles osas aga olulisi erinevusi. Eesti NSV-s sündinud töötajatest on enamus linnapäritoluga (51% eestlasi, 53% venelasi ja 100% teiste rahvuste esindajaid). Hoopis erinev pilt avaneb aga mujal sündinud töötajate uurimisel. Siin on rahvusele vaatamata rõhuv ülekaal maapäritoluga töötajatel (76% eestlasi, 70% venelasi ja 85% teiste rahvuste esindajaid). Need andmed osutavad küllalt selgesti tööjõu immigratsiooni suunda Tartu Aparaaditehases.

Töötajate hariduslik tase[11]

Lähtudes hüpoteesist, et töötajate kultuurilis-tehniline tase määrab nii nende kutseoskuse, kui ka tööalase ja ühiskondliku aktiivsuse, on hariduse kohta käivad andmed ankeedis (punkt 4) hästi liigendatud ning võimaldavad saada detailse ülevaate üldise ja eriharidusega töötajate arvust, samuti sellest, kas töötaja töötab omandatud erialal või mitte. Siiski on töötajate haridustaseme kohta saadud pilt ligikaudne, kuna haridussüsteemi dünaamilisuse tõttu aegade jooksul ei ole võimalik kõiki nüansse täpselt kajastada. Näiteks osa vanemaid töötajaid on omandanud kutse ja erihariduse tööstuskoolis või vabriku-tehasekoolis, mis ei vasta tehnikumi haridusele. Osaliselt dubleerivad hariduse kohta käivaid andmeid punkt 0 all saadud vastused kutse omandamise viiside kohta (tööstuskool, vabriku-tehasekool).

Hariduse kohta käivad andmed rühmitati algul klasside kaupa ja erihariduse järgi. Hiljem määrati üldise ja erihariduse tase soo järgi, vanuserühmade kaupa, päritolu järgi (linnast või maalt), samuti tsehhide kaupa. Arvutuste tulemused on kokkuvõetult esitatud tabelis 3.

Tabelist selgub, et kuni 4-klassilise haridusega töötajad moodustavad ainult tühise osa (4%) Aparaaditehase kollektiivist, 5—7-klassilist haridust omab 39,7%, 8—11-klassilist 37,7% töötajaist. 10—11-klassilise haridusega naisi on suhteliselt umbes 2

[11] Andmed võttis kokku ja töötas läbi T. Põlendik.

Tabel 3

Töötajate rühmitamine soo ja hariduse järgi:

Jrk. nr.	Üldharidus (kl.)	Mehi	%	Naisi	%	Kokku	%
1.	3—4	28	4,2	10	3,9	38	4,1
2.	5—6	127	18,1	41	16	168	17,5
3.	7	164	23,4	50	19,2	214	22,2
4.	8	60	8,6	20	8,0	80	8,3
5.	9	60	8,6	17	6,5	77	8,0
6.	10	37	5,3	36	13,8	73	7,6
7.	11	78	11,1	55	21,1	133	13,8
	Kokku	554	79,1	229	88,6	783	81,5

korda rohkem kui sama haridusega mehi. Erihariduse osas on pilt aga, nagu näitab alljärgnev tabel, vastupidine.

Tabel 4

Töötajate rühmitamine erihariduse järgi:

Jrk. nr.	Erihariduse liik	% töötajate üldarvust	% meeste üldarvust	% naiste üldarvust
1.	Lõpetatud kesk-eriharidus	11,6	13,5	6,5
2.	Lõpetamata „	1,7	2	0,9
3.	Lõpetatud kõrgem eriharidus	3,4	3,7	2,8
4.	Lõpetamata „ „	1,8	2	1,2
5.	Kokku	18,5	21,2	11,4

Näeme, et eriharidusega naistöötajate arv on peaaegu 2 korda väiksem eriharidusega meestöötajate arvust, kusjuures vahe on eriti silmatorkav kesk-erihariduse osas.

Kodanliku haridussüsteemi kahjulikest iganditest vabanemisel ja võrdsete tingimuste loomisel naistele erihariduse omandamiseks omab käesoleval ajal mõningat tähtsust tootmisõpetuse sisseviimine üldhariduslikesse keskkoolidesse.

Tartu Linnamuuseumi poolt koostatud ankeedi andmetel on aga Aparaaditehase isikulise koosseisu hariduslik tase 1. jaan. 1963. a. järgmine: [12]

[12] Linnamuuseumi ankeedis on alghariduse all mõeldud 3—7-klassilist haridust.

Algharidus (3—7-kl.)	— 515	(47%)
Lõpetamata keskharidus (8—9-kl.)	— 200	(18,3%)
Keskharidus (10—11-kl.)	— 239	(22%)
Kesk-eriharidus		
Lõpetamata	— 96	(8,7%)
kõrgem haridus	— 10	(0,9%)
Kõrgem haridus	— 34	(3,1%)
	1094	100,0%

Kahe ankeedi materjalid lähevad oluliselt lahku, kuigi nende täitmise vaheaeg on ainult paar kuud. Ilmselt on üliõpilaste poolt täidetud ankeedis välja jäänud osa algharidusega töötajaid. Millest on aga tingitud nii suur vahe alg- ja eriharidusega töötajate arvus, vajab selgitamist. Linnamuuseumi ankeedis on märkimata lõpetamata keskeriharidusega töötajad. Kuigi ankeedid täielikult ei kattu, on neid teatud määral siiski võimalik võrrelda.

Kõrgema haridusega meeste ja naiste arv läheb tunduvalt vähem lahku.

Jälgides eriharidust jaotumist töötajate põhirühmade kaupa selgub, et eriharidust omab ~ 6% töölistest, ~ 62% inseneriliste-hnilistest töötajatest ja ~ 32% teenistujaist. Abipersonal eriharidust ei oma.

Siit kasvab välja vajadus töötajate kultuurilis-tehnilise taseme edasiseks tõstmiseks eriti tööliste osas, kuid ka ITT erialase kvalifikatsiooni tõstmiseks on veel avarad võimalused. Abipersonali haridus ei oma ettevõttes määravat tähtsust.

Rühmitades töötajaid hariduse ja päritolu järgi (maalt või linnast) näeme, et maapäritoluga töötajate keskel on 0—4-klassilise haridusgrupi esindajaid üle 4 korra rohkem kui linnapäritoluga töötajate hulgas, rõhuv enamus maapäritoluga töölistest omab 5—7-klassilise hariduse ja ainult 26% üle selle. 11-klassilise haridusega maapäritoluga töölisi on üle 3 korra vähem kui sama haridusega linnapäritoluga töölisi (vast. 7 ja 22%).[13] Eriharidu se osas on erinevused väiksemad (maalt 18%, linnast 19%). Need objektiivsed näitajad lasevad end põhjendada omaaegse haridussüsteemi korraldusega, hakkasid ju maal keskkoolid tööle alles hiljuti, eriharidu se omandamiseks suunati aga maalapsed juba põliselt linnakoolidesse.

[13] vt. A. Korm, TA töötajate päritolu ja rahvuslik koosseis (käsikiri), T. 1963, tabel 3.

Kuigi maapäritoluga töötajate haridustase on tunduvalt madalam, lubab asjaolu, et noortööliste hulgas on ülekaalus linnapäritoluga töölised, aga samuti keskhariduse omandamise võimaluste laienemine maarajoonides oletada, et töötajate hariduslik tase on pidevalt tõusmas. Seda oletust kinnitavad ankeedi andmed töötajate edasiõppimise kohta (punkt N). Kokku õpib tehase kollektiivist mitmesugustes õppeasutustes 163 inimest (17%), poliitilise enesetäiendamisega tegeleb 14% töötajatest. Õppijatest rõhuva enamuse (67%) moodustavad töölised, 25,0% insenerilis-tehniline personal, 6,1% teenistujad ja 1,8% abipersonal. Poliitilise enesetäiendamise osas sammuvad samuti esirinnas töölised (61%), teisel kohal on insenerilis-tehniline personal (29,7%), kolmandal kohal abipersonal (5%) ja viimasel kohal teenistujad (4,3%). Siit tulenevad ülesanded nii haridusalase kui ka poliitilise enesetäiendamise intensiivistamise osas, eriti teenistujate ja abipersonali keskkeskel.

Ülevaate sellest, missugused vanuserühmad aktiivsemalt õpivad ja end täiendavad, annab järgmine tabel.

Tabel 5

Tartu Aparaaditehase haridusalane ja poliitiline enesetäiendamine vanuserühmade kaupa:

Jrk. nr.	Vanuserühmad	Töötajate arv rühmas	Õpib edasi	Täiendab poliitiliselt
1.	kuni 18 a.	42	20	3
2.	19—25 a.	251	70	35
3.	26—30 a.	179	41	20
4.	31—40 a.	296	22	48
5.	41—50 a.	120	7	24
6.	51—60 a.	67	3	7
7.	üle 60 a.	6	—	1
8.	Kokku:	961	163	138

Tabelist näeme, et ~ 80% edasiõppijaist kuulub ootuspäraselt kolme esimesse vanuserühma, kusjuures antud rühma töötajaist õpib 1. rühmas peaaegu iga teine, 2. rühmas peaaegu iga kolmas ja 3. rühmas peaaegu iga neljas inimene. Neljandas vanuserühmas aga õpib ainult iga 13. töötaja.

Huvitaval kombel on Linnamuuseumi ankeedi andmetel dokumentaalvaatluse teel fikseeritud edasiõppijate arv väiksem — 94, kusjuures on näidatud, et töölisnoorte keskkoolis õpib 50, kaugõppekeskkoolis 17 ja kõrgemates õppeasutustes 27 töötajat. Kvalifikatsioonitõstmise kursustel õppijaid ei ole siin arvestatud.

Ankeedi materjalid Aparaaditehase töötajate hariduse kohta lubavad teha järelduse, et tehase juhtkonnal ja ühiskondlikel organisatsioonidel seisab veel ees suur töö töötajate haridusliku taseme tõstmisel, eriti noorimate tööliste õppima suunamisel ja naistöötajaile tingimuste loomisel eerihariduse omandamiseks, kuna ka poolelioleva kesk-eri- ja kõrgema haridusega naiste protsent on umbes 2 korda kõrgem kui meestel. Mõtlemapanev on vastuste rühmitamise tulemus küsimusele M III (Kas töötab erialale vastaval kohal?) Nimelt selgus, et erialale vastaval kohal töötab ainult veidi üle poole (58%) kõigist spetsialistidest, 42% aga ei tööta omandatud erialal, vaid on siirdunud teisele alale. Järelikult, kas on spetsialiseerumine olnud suurel määral juhuslik või puuduvad võimalused spetsialistide erialaseks rakendamiseks. Mõlemal juhul on suur hulk materiaalseid ressursse ja energiat raisatud kasutult.

Järgnevalt pakub huvi Aparaaditehase töötajate kutseoskuse ja töö kvaliteedi iseloomustamine.[14] Küsimuse «Kus omandas kutse?» vastused näitasid, et 84% töölistest on kutse omandanud ettevõttes. Rühmitades vastuseid hariduse järgi ilmneb, et eriti kõrge on ettevõttes kutse omandanute protsent keskharidusega noorte hulgas (93%), Vabriku-tehasekoolis on kutse omandanud ~2%, tööstuskoolis ~9% töölistest, armees kümmekond töölist. Kõige selgema pildi üksikute kutse omandamise teede osatähtsusest annab töötajate rühmitamine vanuse järgi, mis näitab, et vabriku-tehasekoolis kutse omandanute % on kõige kõrgem 41—50 a. vanuste tööliste hulgas (8%), tööstuskoolis on aga omandanud kutse 10—14% kuni 18-aastaste, 26—30-, 31—40- ja üle 60-aastaste tööliste üldarvust. Armees on omandanud kutse 5% 26—30-aastasi töölisi. Küsimusele «Kellena töötab?» (punkt P) anti vastused:

individuaaltööpingil — 80%, vooluliinil — 4,3% ja muul alal 15,7% töölistest.

Siit ilmneb vooluliinil töötajate suhteliselt väike osatähtsus tehases, kuna see on rakendatud ainult ühes (montaaži-pinnakatte) tsehhis.

Küsimuse «Mitu kutset omab?» vastused näitavad, et

töölistest omab ühe kutse — 47%,
„ „ kaks kutset — 35%,
„ „ rohkem kutseid — 18%.

Ühte tööoperatsiooni valdab 8,4%, kahte 0,6% töölistest. Rohkem kui kahte tööoperatsiooni valdab aga 91% töölistest. Selle näitajaga on küll teatud vastuolus vastused küsimusele «Mitmel tööpingil töötab?». 95% töölistest vastab, et teenindab ühte ja ainult 3,6% rohkem kui kahte tööpinki. Võimalik, et teatud hulk küsitledavaid ei mõistnud täielikult küsimust.

Tööoperatsioonide valdamine soo järgi näitab, et ainult üht kut-

[14] Andmed võttis kokku ja töötas läbi T. Sak.

set omavate ja üht tööoperatsiooni valdavate naiste protsent on 1,5 korda suurem kui meestel, rohkem kui kaht tööoperatsiooni valdavate ja rohkem kui kaht kutset omavate ning rohkem kui kaht tööpinki teenindavate naiste protsent on ~ 2,5 korda väiksem meeste omast. Et naistööliste tööoskus jääb meeste omast maha, seda tõendab kõige eredamalt tööliste rühmitamine soo ja kvalifikatsiooni järgi.

Tabel 6[15]

Aparaaditehase tööliste rühmitamine soo ja kvalifikatsiooni järgi:

Töötajate rühmad	Kvalifikatsioonijärgud							
	I	II	III	IV	V	VI		Kokku
Mehed	136	112	111	80	60	37		536
%	25%	21%	21%	15%	11%	7%		100%
Naised	109	29	20	4	1	—		163
%	67%	18%	12%	2,4%	0,6%	—		100%
Kokku	245	141	131	84	61	37		699
%	35%	20%	19%	12%	9%	5%		100%

Tabelist näeme, et Aparaaditehase tööliste kvalifikatsioon jätab palju soovida. Esimesse kategooriasse kuulub kokku 35% kategooriat omavatest töölistest, 67% (s. o. üle $^2/_3$) naistöölistest ja ainult $^1/_4$ meestöölistest. Alates II kvalifikatsioonijärgust on naiste % vastava kategooria tööliste keskel madalam kui meeste %, alates IV kategooriast toimub aga naiste arvu järsk langus. IV—V kategooria on ainult 3%-l kõigist naistöölistest. VI kategooriat ei ole ühelgi naisel, samal ajal kui IV—VI kvalifikatsioonijärku omab 33% meestöölisi, s. o. vahe on 11-kordne.

Ilmselt on tehases naistööliste kvalifikatsiooni tõstmisel kasutamata suuri reserve. Töötajate rühmitamine vanuserühmade kaupa näitab, et madal kvalifikatsioon domineerib loomulikult esimeses kahes vanuserühmas, alates 26.—30. eluaastast asuvad esikohale kvalifitseeritud töölised (selles rühmas aga teatavasti naistööliste protsent on üle 2 korra väiksem võrreldes eelmise vanuseastmega). Osa töölisi (õpilased ja abipersonal ei oma kvalifikatsiooni).

Väide, et konveieri rakendamine eeldab tööliste kõrget kvalifikatsiooni, ei leia Aparaaditehases kinnitust. Siin töötavad voo-

[15] Andmed ligikaudsed.

luliinil madala kvalifikatsiooniga naistöölised, kuna individuaaltööpinkidel töötajate kvalifikatsioon on üldiselt kõrgem. Tööliste osavõtt tootmisprotsessist (punkt R) väljendub järgmistes näitajates:

ei täida normi — 1,2% töölistest,
täidab normi — 81% „
täidab ja ületab
normi tunduvalt — (üle 10%)—50% töölistest.

Teise ja kolmanda näitaja arvud osaliselt kattuvad (edaspidi on nõutav täpsem piiritlus). Väärib tähelepanu, et normi mittetäitjate % on naiste hulgas väiksem kui meeste hulgas.

Töö kvaliteet (punkt S) vastab ettevõtte keskmisele tasemele ~ 86%-l töölistest, üle keskmise on see ~ 13%-l ja alla keskmise 1,3%-l töölistest. Praaki esineb 2,1%-l töölistest. Töö kvaliteedinäitajad üle ettevõtte keskmise on ootuspäraselt kõrgemad meestel ja kooskõlas nende kõrgema kvalifikatsiooniga, kuid alla keskmisi töönäitajaid omavate meeste ja naiste % on peaaegu võrdne, praagitootjate % on aga meeste osas ~ 3 korda kõrgem kui naistel. Järelikult — tööprotsessis ei ole naiste tööoskus, püüdlikkus ja vastutustunne madalamad meeste omast.

Kui võrrelda töölisi normitäitmise ja hariduse poolest, siis on ilmne, et normi mittetäitmist esineb vähese (alla 7-kl.) haridusega töölistel. Kõige paremini täidavad plaani 7—8-kl. haridusega ja 31—40 a. vanused töölised.

Töötajate tööstaaž (punkt V)[16]

Töönormide täitjate ja ületajate arv kasvab proportsionaalselt tööstaaži kasvuga, kusjuures olulist hüpet võib täheldada 5—10-aastase staaži saavutamisel (normitäitjate arv tõuseb 2-kordseks ja ületajate arv ligi 3 kordseks võrreldes alla 5 aastast staaži omavate töölistega. Järelikult omab tööstaaž väga olulist tähtsust tööliste tööoskuse arengus.

Kuna eelpool nägime, et tööliste kvalifikatsioon on üldiselt madal (74 % omab I—III kategooriat), töönormide täitmine ja töö kvaliteet aga on täiesti rahuldavad, siis tuleneb siit järeldus, et töönormid tehases on töölistele jõukohased. Aparaaditehases kasutatakse tehniliselt põhjendatud töönorme 44,5% ulatuses.[17] Niisiis, tööliste kvalifikatsiooni edasine tõstmine ja püsiva kaadri kindlustamine omab tehniliselt põhjendatud normide ulatuslikuma rakendamise eeldusena otsustavat tähtsust.

Kuna Aparaaditehas on suhteliselt noor ja kasvav tehas, siis esineb töötajate üldises tööstaažis ja antud tehases töötamise ajas olulisi lahkuminekuid, mida iseloomustab näiteks fakt, et kuni 1 aastase tööstaažiga (antud tehases) tööliste arv on üle 4,5 korra suurem kui seda on üldstaaži omavate tööliste arv, 10—20-aastase

[16] Andmed töötas läbi M. Kinna.
[17] «Edasi» nr. 217, 1 nov. 1963, Juhtkiri «Teha lõpp ebamajanduslikkusele».

ja suurema üldise tööstaažiga tööliste arv on aga mitu korda kõrgem kui antud tehases seda staaži omavate tööliste arv. Piirdume töötajate põhirühmade tööstaaži uurimisega antud tehases.

Tabel 7

Aparaaditehase töötajate põhirühmade tööstaaž

Jrk. nr.	Tööstaaž antud tehases	Töölised	ITT	Teenistujad	Abipersonal	Kokku	%
1.	kuni 1 a.	118	18	4	20	160	16,6
2.	1—3 a.	167	49	7	7	230	23,8
3.	3—5 a.	112	25	7	1	145	15
4.	5—10 a.	199	56	19	10	284	30
5.	10—20 a.	98	33	6	2	139	14,3
6.	üle 20 a.	2	1	—	—	3	0,3
7.	Kokku:	696	182	43	40	961	100

Tabel näitab, et 55,4 %-l töötajatest on tööstaaž antud tehases alla 5 aasta. Kui võrrelda töötajate põhirühmi, siis on sellesse rühma kuuluvate tööliste % veidi kõrgem (56,5), ITT % veidi madalam (~ 50), teenistujate % tunduvalt madalam (~ 42), abipersonali % aga palju kõrgem (70) tehase keskmisest %-st. Need arvud räägivad, et kõige liikuvam osa kaadrist on abipersonal, kõige püsivam osa — teenistujad. Et Aparaaditehases on tõsist tööd tehtud püsiva kaadri loomisel, näitab see, et ligi pool töötajate koosseisust omab tööstaaži üle 5 aasta.

Voolavus näib olevat suurem noorte töötajate keskel. Nii kuulub $^2/_3$ alla 1 aastase staažiga töötajaid kahte esimesse vanuserühma. Ka naistöötajate voolavus näib olevat suurem kui meestöötajail. Kuid ei tule unustada seda, et suur osa noortest oma tööteed alles algab.

Keskset kohta meie uurimuses omas Aparaaditehase töötajate nn. ühiskondliku ja tööalase aktiivsuse selgitamine, milleks pakuvad võimalusi ankeedi küsimused töötajate organisatsioonilise kuuluvuse kohta (punktid I, J, K) ja töötajate osavõtu kohta sotsialistlikust võistlusest (X), kommunistliku töö liikumisest (Y) ja ratsionaliseerimistegevusest (Z) ning ühiskondlikust tööst (S).[18]

Tehase kollektiivi juhtiva tuumiku moodustab 83-liikmeline parteiorganisatsioon, mille liikmetest töölised moodustavad 54%, insenerilis-tehnilised töötajad 36%, teenistujad 8% ja abipersonal 2%.

[18] Andmed võttis kokku ja töötas läbi S. Krik.

Rühmitades kommuniste vanuse, hariduse ja tööstaaži järgi, selgub, et nende seas on suures ülekaalus 31—50-aastased eluküpsed ja kogemustega, samuti suure tööstaažiga töötajad (ligi 80%-l kommunistidest on 10-aastane tööstaaž ja 75%-l rohkem kui 7-klassiline haridus). Kõige kõrgem on kommunistide % kõrgema haridusega töötajate, seega insenerilis-tehniliste töötajate ja teenistujate keskel, samal ajal ei ole kuni 4 klassilise haridusega töötajate rühmas ühtki kommunisti ega kommunistlikku noort.

Tehase komsomoliorganisatsiooni kuulub 181 noort, mis moodustab kõigist komsomoliealistest noortest 38,1%. Ka komsomoli kuuluvad rohkem suurema (3—5 ja 5—10 a.) tööstaažiga 19—25-aastased noored. Hariduse tähtsusest noorte poliitilise silmaringi avardamisel räägib asjaolu, et kõige kõrgem on kommunistlike noorte % 10- ja 11-klassilise haridusega töötajate hulgas (31% ja 36,7%).[19]

Töötajate organisatsioonilisest kuuluvusest soo järgi annab pildi alljärgnev tabel:

Tabel 8

Aparaaditehase töötajate osavõtt organisatsioonidest soo järgi

Sugu	Üldarv	NLKP	Vast. rühma % üld-arvust	ÜLKNÜ	%	A/Ü	%
Mehed	701	72	10,2	127	18	687	98
Naised	260	11	4,6	54	20,8	260	100
Kokku:	961	83	9,03	181	38,1	947	

Tabelist loeme, et nais- ja meestöötajate aktiivsus komsomoli- ja ametiühingutöös on võrdne, isegi väikese ülekaaluga naiste kasuks. Suur on erinevus parteisse kuulumisel. Kas räägib see naistöötajate enam kui kahekordsest poliitilisest mahajäämusest meestega võrreldes või alahinnatakse Aparaaditehases tööd naiste hulgas? Kahtlemata ei jäta siin mõju avaldamata ka naistöötajate üldiselt nõrgemad näitajad hariduse ja kvalifikatsiooni osas.

Võib eeldada, et Aparaaditehase suhteliselt tugevad partei- ja ühiskondlikud organisatsioonid oskuslikult arendavad ja suunavad töötajate kollektiivi tööalast aktiivsust. Teostatud kokkuvõtted näitavad, et sotsialistlikust võistlusest võtab osa 464 töölist — 48,3%, kommunistliku töö liikumisest 357 — 37,1% ja ratsionaliseerimistegevusest 275 — 28,8% kollektiivist. Arvestades, et kommunistliku

[19] See % on isegi vähendatud, kuna rühmas on kaasa arvatud ka vastava haridusega komsomolieast väljunud töötajad.

töö liikumine on sotsialistliku võistluse kõrgem vorm, võime väita, et sotsialistliku võistlusega on haaratud 85,4% kollektiivist. Iga teine töötaja võtab osa sotsialistlikust võistlusest, iga kolmas kommunistliku töö liikumisest ja rohkem kui iga neljas on ratsionaliseerija.[20] See kõneleb kollektiivi positiivsest suhtumisest oma töö-ülesannetesse.

Rühmitades ülaltoodud näitajate alusel töötajaid vanuse järgi, näeme, et tootmisprotsessi suhtuvad kõige aktiivsemalt 26—30-aastased töölised (kõige kõrgem osavõtjate % sotsialistlikust võistlusest ja kommunistliku töö liikumisest). Ratsionaliseerimistegevuses on aga esikohal 31—40-aastased ja 41—50-aastased. See on ka täiesti loogiline, kuna suurem tööstaaž ning kogemused loovad vajalikud eeldused ratsionaliseerimistegevuseks.

Tabel 9

Töötajate tööalane aktiivsus ja tööstaaž

	Staaž	Töötajate arv	Osavõtt sots. võistl.	%	Osavõtt komm. töö liikumisest	%	Osavõtt rats. tegevusest	%
1.	kuni 1 a.	160	62	38,7	24	15	6	3,7
2.	1— 3 a.	230	107	46,5	77	33,4	34	14,8
3.	3— 5 a.	145	71	42	60	41,3	50	34,5
4.	5—10 a.	284	148	52	132	46,4	114	40,1
5.	10—20 a.	139	74	53	64	46	71	51
6.	üle 20 a.	3	—	—	—	—	—	—
7.	Kokku:	961	464	48,3	357	37,1	275	28,8

Tööstaaži tähtsus avaldub ilmekalt aktiivsema osavõtu näol kommunistliku töö liikumisest ja ratsionaliseerimistegevusest, mis kasvavad koos tööstaaži tõusuga.

Hariduse tähtsuses tootmisalase aktiivsuse stiimulina ei tule kahelda. Nagu andmed näitavad, tõuseb ka siin aktiivsus proportsionaalselt hariduse kasvuga. Üldhariduse ja erihariduse erinevat mõju tootmisalasele aktiivsusele tõendab see, et erialase haridusega töötajad ületavad rohkem kui kahekordselt üldharidusega töötajaid ratsionaliseerimistegevuses. Kui üldharidusega töötajaist 23,4% tegeleb ratsionaliseerimisega, siis eriharidusega töötajaist on üle poole ratsionaliseerijad (56%). Vastavalt sellele võtab ka insenerilis-tehnilisi töötajaid üle kahe korra rohkem ratsionaliseе-

[20] Tartu Linnamuuseumi ankeedi põhjal võttis Aparaaditehases kommunistliku töö liikumisest 1962. a. osa 650 inimest (60%) ja kommunistliku töö löök-laste arv oli 186 (17%). 1962. a. esitati iga 100 töötaja kohta 47,3 ratsionaliseerimisettepanekut, millistest võeti vastu 37,4 ja juurutati 31,5.

rimistegevusest osa kui töölisi. Iga teine insenerilis-tehniline töötaja Aparaaditehases on ühtlasi ratsionaliseerija.

Kvalifikatsiooni tihedat seost ratsionaliseerimistegevusega näitab järgnev tabel.

Tabel 10

Aparaaditehase ratsionaliseerijate jaotus kvalifikatsiooni ja kutseoskuse ning osavõtu järgi tööprotsessist[21]

Kvalifikatsiooni järk	Ratsional. arv	Ratsionaliseerijate % antud rühmas
I	23	10
II	38	20
III	53	40
IV	36	43
V	38	62
VI	32	80
	220	
Ühe kutsega	152	35
Kahe „	109	39
Suurema kutsete arvuga	50	37

Tabel näitab eredalt ratsionaliseerijate arvu kasvu proportsionaalselt kvalifikatsiooni tõusule. Ka kaht ja rohkem kutseid omavate töötajate rühmas on ratsionaliseerijate % mõnevõrra kõrgem kui ühe kutsega töötajail. Negatiivses mõttes tõmbab tähelepanu vooluliinil töötajate rohkem kui 7-kordne mahajäämus ratsionaliseerimistegevuses võrreldes individuaalpingil töötajatega. Kuna vooluliinil töötavad põhiliselt naised, siis on vaja selgitada töötajate tööalast aktiivsust ka soo järgi.

Tabel 11

Aparaaditehase töötajate tööalane aktiivsus soo järgi

Sugu	Arv	Osavõtt sots. võistl.	%	Osavõtt komm. töö liikumisest	%	Osavõtt rats. tegevusest	%
Mehed	701	371	52,5	243	34,4	252	35,7
Naised	260	93	36	144	44	23	8,8
Kokku:	961	464	48,3	357	37,1	275	28,8

[21] Andmed ümmardatud.

Tabel näitab, et sotsialistlikust võistlusest võtab osa umbkaudu iga teine mees ja iga kolmas naine. Kommunistliku töö liikumises on naised meestest märksa aktiivsemad, kuna vajadus võidelda erialase hariduse täiendamise ja mehega võrdse seisundi saavutamise eest tootmisprotsessis on akuutsem. Ratsionaliseerimistegevuses jäävad aga naised meestest kaugele taha, vahe on ligi 4-kordne — järelikult tegeleb ratsionaliseerimisega iga kolmas mees ja iga 12. naine. Siin avaldub kõige eredamalt naistöötajate mahajäämus tootmisprotsessis, mis on tingitud nende madalamast kvalifikatsioonist ja erihariduse puudumisest.

Ühiskondlikust tööst (punkt 5) võtab nii või teisiti osa üle poole Aparaaditehase kollektiivist (54,3%). Alalise tootmisnõupidamise ja alaliste komisjonide töösse on rakendunud 13,2% töötajaist (126 inimest), kohalike nõukogude ja valitavate organite koosseisu kuulub ~ 5% töötajaist (kokku 18,2%). Huvitavaks täienduseks TRÜ ankeedile on Tartu Linnamuuseumi poolt koostatud ankeedi andmed. Nende järgi on 1963. a. 1. jaan. tehase töötajate ühiskondliku töö koormus piiritletud järgmiselt:

a/ü komitees	15	inimest;
alalistes komisjonides	84	„
EKP Tartu Linnakomitees	2	„
ELKNÜ „	3	„
rahvasaadikuid	10	„
rahvakohtu kaasistujaid	7	„
seltsimehelike kohtute kaasistujaid	5	„
rahvamalevlasi	37	„
ühiskondlikke kontrolöre	21	„
Kokku:	184	(16,8%)

(Siin pole kaasa arvatud tehase parteibüroo ja komsomolikomitee koosseisu, ega mitmesuguseid kutseühinguid) samuti pole arvestatud ühe töötaja koormamist mitme ülesandega.

Üldjoontes mõlema ankeedi andmed lähenevad üksteisele. Täielikult nad ei kattu, kuna mõiste «ühiskondlik töö» pole täpselt piiritletud. Ühiskondlikust tööst osavõtjate hulka tuleb arvestada ka tehase 350 aktiivset kehakultuurikollektiivi liiget ja 150 isetegevuskollektiividest osavõtjat.[22] 12% töötajaist omab mitmesuguseid valitsuse autasusid.

Järelikult on tehase kollektiivis tervikuna mitmesuguste ühiskondliku töö vormide ja huvialadega haaratud kindlasti üle poole töötajaist, kuna osa aktiviste lööb kaasa mitmel alal. Võib julgesti väita, et Aparaaditehase kollektiiv elab täisverelist nõukogude töölisklassi elu.

See ei tähenda muidugi, et kõik võimalused töötajate ühiskondliku aktiivsuse tõstmiseks oleksid ammendatud.

[22] Tartu Linnamuuseumi ankeet Aparaaditehase kohta.

Ka selles osas erinevad mitmesuguste töötajate rühmade näitajad küllalt olulisel määral. Nende lähem uurimine moodustab aga omaette probleemi ega mahu käesoleva artikli raamidesse.

Lõpuks valgustatakse lühidalt Aparaaditehase töötajate töötasusüsteemi (p. T), töötasu (p. U) ja perekonnaseisu (p. Ä).[23]

Töötasusüsteemi järgi rühmituvad tehases ajatöölistena 42% ja tükitöölistena 58% töötajaist, järelikult on tükitöö osatähtsus suurem, mis on täiesti loomulik. Ajatööl on 41% mehi ja 44% naistöötajaid, tükitööl vastavalt 59% ja 56%. Need arvud on kooskõlas naiste suhteliselt suurema osatähtsusega ajatööl olevate töötajate kategooriates (teenistujate ja abipersonali hulgas). Tükitöö on rakendatud tehase põhilistes tootmistsehhides ja kapitaalehitusgrupis, kus selle osatähtsus on tunduvalt suurem kui kogu tehases keskmiselt ja kõigub 72—88% piirides. Montaaži-pinnakattetsehhis, kus on ülekaalus naistöölised, on näiteks tükitööga haaratud 84% naistöölisi ja 72% meestöölisi. Nii ei kajasta tehase üldised näitajad olukorda üksikutes tsehhides. Kõige kõrgem on tükitöö osatähtsus kapitaalehitusgrupis, kus sellega on hõlmatud 88% meestöölistest.

Aparaaditehase töötajate rühmitamine töötasu alusel toimus eelmise 3 kuu keskmise töötasu põhjal ja on selletõttu väga ligikaudne. Püüdsime määrata kindlaks iga palgarühma osatähtsust kogu tehase ulatuses ja töötajate soo järgi.

Tabel 12

Tartu Aparaaditehase töötajate töötasu (%-des vastavas töötajate rühmas) [24]

Jrk. nr.	Keskmine kuupalk (rbl.)	Meestööl. %	Naistööl. %	Kogu tehas. %
1.	kuni 40,0	3	1	2,5
2.	40,1—60,0	8	21	11,8
3.	60,1—80,0	11	44	21,2
4.	80,1—100,0	24	19	23
5.	100,1—120,0	24	13	19,4
6.	120,1—150,0	22,5	2	16,6
7.	üle 150,0	7,5	—	5,5
	Kokku	100	100	100

Tabelist selgub, et suuremad töötajate rühmad saavad töötasu 60—150 rublani. Alla 60 rbl. teenib 14,3%, üle 150 rbl. 5,5% töö-

[23] Andmed võttis kokku T. Altvälja.
[24] Tartu TK tööstusosakonna andmetel.

tajaist. Suurim töötajate rühm kogu tehases on 80—100 rbl. töötasu saajaid (23% töötajaist), mida võib lugeda ka tehase keskmiseks töötasuks. Tartu tehasetööliste keskmine kuutöötasu 1963. a. oli 88 rbl.

Töötajaid soo järgi rühmitades märkame aga töötasus tunduvaid erinevusi. Kui meestöötajatel on suurimad 80,1—100, 100,1—120 ning 120,1—150 rbl. saavad rühmad, mis hõlmavad kokku 70,5% meestöötajatest, siis naistöötajaist saab enamus 60,1—80 rbl. (44%) ja 40,1—60 rbl. (21%) kuus, kuhu kuulub kokku 65% naistöötajaist. Ka 80,1—100 rbl. töötasuga naistöötajate rühm on võrdlemisi arvukas (19%), kuigi mõnevõrra väiksem vastavast meestöötajate rühmast. Üle 120 rbl. kuus saab ainult 2% naisi, üle 150 rbl. kuupalgaga rühmas naised puuduvad. Töötajate rühmitamine töötasusüsteemi ja soo järgi kinnitab eeltoodud tabeli andmeid.

Töötajate rühmitamine töötasu ja kvalifikatsiooni järgi näitab, et töötasu tõuseb proportsionaalselt kvalifikatsiooni tõusuga, ükski III kategooriat omav tööline ei teeni alla 40 rbl. kuus, ükski IV—VI kategooriat omav tööline aga alla 60 rbl. Kõige suurem on 120,1—150 ja üle 150 rbl. töötasuga IV, V ja VI kategooriat omavate tööliste protsent, kuid seda töötasu esineb ka madalama kategooriaga töötajatel.

Järelikult avaldavad eespool toodud erinevused mees- ja naistöötajate objektiivsetes näitajates otsest mõju ka nende töötasule, põhjustades, vastavalt töö järgi tasumise sotsialistlikule printsiibile, naistöötajate tunduvalt madalama töötasu.

Ankeedi viimase küsimuse materjalid võimaldavad teatud määral heita pilku töötajate «perekonnaellu». Rühmitades töötajaid perekonnaseisu järgi selgub, et neist on:

a) abielus	— 63%	„
b) vallalised	— 37%	töötajatest
neist:		
leski	— 1%	„
lahutatuid	— 3%	„

Viimase kahe punkti osas ilmneb naiste ülekaal. Perekonna koosseisu kohta selgus, et

a) ülalpeetavaid ei oma	— 36%	töötajaist
b) 1 ülalpeetava omab	— 30%	„
c) 2—3 „ „	— 26%	„
d) üle 3	— 3%	„

Rõhuval enamusel abielus töötajaist töötab ka abikaasa (86%), kusjuures on huvitav märkida, et meeste protsent, kelle abikaasa ei tööta, ületab ainult 4,4% võrra vastava naistöötajate protsendi.

Ankeedi põhjal on mõeldav ka detailsem töötajate perekonnabüdžeti uurimine, kuna abikaasade töötasu on fikseeritud, kuigi ankeedis vastav küsimus puudus.

Käesoleva artikli raamides võiks märkida, et arvud perekonnaseisu kohta on kooskõlas tehase kollektiivi vanusenäitajatega, s. o. tema suhtelise noorusega, millest on tingitud vallaliste töötajate kõrge protsent ning suhteliselt väikesed perekonnad. Selletõttu peaks Aparaaditehase töötajate materiaalne olukord üldiselt olema täiesti rahuldav.

Eeltoodud esialgsest põgusast konkreetse sotsioloogilise ankeedi andmete ülevaatest ja analüüsist tuleneb nagu näeme rida järeldusi, mis analoogiliste materjalide läbitöötamisel vajavad kontrollimist ja kinnitamist.

Ankeedi andmete esialgne töötlemine viib järeldustele, mis kinnitavad NLKP uue programmi seisukohtade ülisuurt aktuaalsust töötajate (eriti naiste) töötingimuste ja olukorra edasisel parandamisel: «On tarvis täielikult likvideerida naise ebavõrdse seisundi riismed igapäevases elus, luua kõik sotsiaalsed ja elukondlikud tingimused selleks, et naine saaks olla õnnelik ema ja samal ajal järjest aktiivsemalt ning loovamalt osa võtta ühiskondlikust tööst ja tegevusest...Naistele on tarvis anda suhteliselt kergemat ja ühtlasi küllalt hästi tasutavat tööd.»[25]

Kuigi täpsemate seoste kindlaksmääramine töötajate objektiivseid ja subjektiivseid omadusi iseloomustavate näitajate vahel võib toimuda ainult matemaatiliste meetoditega, on — nagu ülaltoodust nähtub — ka perfokaart-ankeedi käsitsi töötlemisel võimalik teatud seoseid ja suhteid fikseerida, mistõttu selle rakendamine tulevikuski end õigustab. Kõik eeltoodud arvutused on tehtud ka üksikute tsehhide kohta, kuid need pakuvad huvi peamiselt tehase enda kollektiivile praktiliseks kasutamiseks ja selletõttu esitatakse ka ainult tehases.

Lõpuks võiks märkida, et eeltoodud ankeedi läbiviimine omab teatud kasvatuslikku mõju nii üliõpilastele, keda see vahetult lähendas tööliskiassile, kui ka tehase töötajatele, mõjutades neid kriitiliselt hindama oma senist tegevust ja hoiakut ühes või teises küsimuses. Suurt huvi pakub eriti sellest seisukohast ankeedi kordamine samas tehases 2—3 aasta möödudes ja võrdlus naaberettevõtete kollektiividega.

[25] NLKP programm, lk. 89/90.

ИЗ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ АНКЕТЫ С ПОМОЩЬЮ ПЕРФОКАРТОЧЕК НА ОДНОМ ИЗ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

М. Я. Лыхмус

Резюме

В статье подводятся итоги опыта по проведению социологической анкеты с помощью перфокарточек, составленных Институтом Истории АН ЭССР. Анкета содержит 30 вопросов, ответы на которые получены частью путем обработки документации, частью путем устного опроса. Работа была осуществлена группой студентов III курса отделения истории историко-филологического факультета ТГУ в весеннем семестре 1963 г. В общей сложности была заполнена 961 анкета. После перфорирования карточек была произведена их сортировка при помощи спиц. Анкета позволила составить интересную и разностороннюю характеристику коллектива трудящихся Тартуского приборостроительного завода, сделать выводы об их составе по полу и возрасту, социальному происхождению и национальной принадлежности, образованию и квалификации, трудовой и общественной активности, заработку и семейному положению как по всему заводу в целом, так и в разрезе отдельных цехов. Результаты анкеты имеют практическое значение с точки зрения конкретизации задач по повышению культурно-технического уровня и задач коммунистического воспитания трудящихся завода. Обращение к перфокарточкам в значительной степени облегчает задачу исследователей и в силу этого полностью оправдает себя и в дальнейшей работе.

ERFAHRUNGEN AUS EINER SOZIOLOGISCHEN UNTERSUCHUNG EINES ARBEITERKOLLEKTIVS MIT HILFE DER LOCHKARTEN-UMFRAGE

M. Lõhmus

Resümee

Der Artikel gibt eine Übersicht über den Versuch, im Apparatenbaubetrieb in Tartu eine soziologische Lochkarten-Umfrage durchzuführen. Der Fragebogen, der von dem Institut für Geschichte der Wissenschaftlichen Akademie der ESSR zusammengestellt worden war, besteht aus 30 Fragen, die teils mit Hilfe betreffender Dokumente, teils mündlich von betreffenden Personen beantwortet

wurden. Eine Studentengruppe des 3. Kursus der Fachrichtung Geschichte an der Tartuer Staatlichen Universität führte die Forschungsarbeit im Frühjahrssemester 1963 durch. Insgesamt wurden 961 Fragebogen beantwortet. Nachdem die Lochung vorgenommen worden war, wurden die gelochten Karten mittels Fühlstifte sortiert und die Angaben verarbeitet. Die Anfrage gab als Endergebnis eine interessante und vielseitige Charakterisierung der Belegschaft des Apparatenbaubetriebes in Tartu, ermöglichte die ganze Belegschaft und ihre Mitglieder in einzelnen Abteilungen nach Geschlecht und Alter, nach Abstammung und Nationalität, nach Bildungsstufe und Fachkenntnissen, nach der Aktivität im Beruf und in den gesellschaftlichen Pflichten, nach Arbeitslohn und Familienstand zu gruppieren, um dadurch die charakteristischen Eigenschaften einzelner Gruppen festzustellen. Die Resultate der Umfrage haben einen praktischen Wert, weil sie im Kampf um den technisch-kulturellen Höchststand der Werktätigen und im Prozeß der kommunistlischen Erziehung zu gebrauchen sind. Durch die Lochkarten wurde die Forschungsarbeit wesentlich erleichtert und rationalisiert, deshalb rechtfertigt sich diese Methode auch weiterhin.

ТАРТУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В ПЕРИОД ОТСТУПЛЕНИЯ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
(1906—1907)

Л. Эрингсон

Кафедра истории СССР

I. Наступление реакции

Декабрьское вооруженное восстание было высшей точкой подъема первой русской революции. После его поражения революция вступила во второй период, отличительными чертами которого были постепенный спад революционной борьбы и усиление реакции. С помощью карательных экспедиций, организованных полицией черносотенных банд погромщиков, военно-полевых судов, массовых казней, полицейских расправ с рабочими и крестьянами царизм стремился истребить революционный авангард рабочего класса и запугать весь народ.

Карательные экспедиции свирепствовали по всей России: в Сибири, Закавказье, Польше, Поволжье. Чем безжалостнее они действовали, тем больше радовался глава реакции Николай II. На одном из докладов министра внутренних дел, сообщавшего о результатах ареста главных руководителей революционного движения, царь подчеркнул слова «прекрасные результаты» и сборку приписал: «всласть!» [1] Расходы на подавление революции достигали в 1906 году 20 млн. рублей.[2]

Особенно кровопролитным и жестоким было «усмирение» Прибалтийского края. Сюда было направлено несколько карательных экспедиций. Самый крупный отряд под командованием генерала Орлова действовал в северной части Лифляндской губернии (Южной Эстонии). Уже 13 декабря 1905 г. Орлов прибыл в Валга, в штаб-квартиру своего отряда. 19 декабря прибыли в Северную Эстляндию два морских батальона, до 400 матросов в каждом; 20-го декабря появился в Таллине отдельный отряд генерала Безобразова. В начале 1906 г. в распоряжении

[1] ЦГИАЛ, ф. с. 14/1328, оп. 1, 1906, д. 11, л. 2.
[2] «Журнал Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова», Москва 1907, № 1, стр. 80.

прибалтийского генерал-губернатора Соллогуба было свыше 19 тысяч солдат, из которых 3,5 тыс. действовали в Эстляндской губернии, остальные — в Лифляндской и Курляндской губерниях. [3]

Царским указом от 6-го января 1906 г. в виде особого поощрения предусматривалось выдать всем офицерам и «классным чинам», направляемым на подавление революционного движения в Прибалтике, единовременное пособие в размере 2- и 4-месячного оклада. [4]

В формировании карательных отрядов, в их кровавой расправе над населением активное участие принимали прибалтийские бароны. Они требовали от начальников карательных экспедиций усиления репрессий; они добились от правительства запрещения расследования судебными органами жалоб населения на преступные действия карателей. Они добились даже снятия с должности генерал-губернатора Соллогуба, обвиняя его в недостаточной решительности, и назначения на его место палача барона Меллер-Закомельского, жестоко подавлявшего до этого революционное движение в Сибири. Особенной свирепостью и кровожадностью отличались капитан Рихтер, ротмистр Сиверс и их отряды, состоявшие в основном из баронских сынков. Среди них немало было и корпорантов Тартуского университета. [5]

В. И. Ленин, характеризуя положение в Прибалтике, писал: «Остзейские бароны организуют гражданскую войну всерьез: они прямо нанимают целые отряды, вооружают их хорошими магазинками и размещают по своим обширным имениям... часть немецких студентов-корпорантов в Остзейском крае поступила в такие отряды». [6]

Карательные отряды особенно распоясались в конце декабря 1905 г. и в январе 1906 г. В городах производились массовые аресты рабочих, участников революционного движения, представителей демократической интеллигенции. Тюрьмы, арестные дома были доотказа набиты людьми. Рабочие и служащие десятками и сотнями увольнялись с работы и обрекались на голод. Сразу же начались административные высылки в отдаленные губернии России. В течение 1906 года только из Таллина было выслано около 200 человек.

При усердной помощи местных помещиков началась настоящая травля и охота на эстонских крестьян, сельских рабочих. Бароны мстили им за создание органов революционного самоуправления, за захват земель, за отказ от выполнения повинностей в пользу помещиков и т. д. Расстрелы на месте, повешение,

---

[3] История Латвийской ССР, Рига 1954, т. II, стр. 330.

[4] ПСЗ 1906, СПБ. 1909, стр. 27203.

[5] ЦГИА ЭССР, ф. 416, 1905—1906, д. 6, л. 3—4. 1905. aasta revolutsiooni päevilt, Tallinn 1931, стр. 70.

[6] В. И. Ленин, Соч., т. 9, стр. 376.

массовые экзекуции, кончавшиеся увечьями или смертью, реквизиции, поджоги крестьянских хуторов, — таковы были кровавые следы, оставляемые карателями.

По далеко не полным данным карательные отряды только с конца декабря до начала февраля расстреляли в Эстонии около 300 человек, подвергли порке свыше 600.[7]

Массовые уничтожения и истязания людей продолжались и с введением военно-полевых судов, которые в народе иронически называли «постоянно действующими карательными экспедициями».[8]

Царское правительство достойно отметило «особо полезную деятельность» прибалтийского генерал-губернатора Меллер-Закомельского, выдав ему дважды денежное пособие по 3 тысячи рублей.[9]

Против преступной деятельности карательных отрядов с гневным протестом выступила широкая демократическая общественность, в том числе эстонские и русские художники-карикатуристы. В сатирическом журнале «Залп» (1906, № 1) была помещена карикатура неизвестного русского художника, едко высмеивавшая студентов-корпорантов, баронских сынков, с ружьями в руках охранявших родовое имение.[10]

Характерно, что эстонская буржуазия усматривала законность прихода карательных экспедиций, в особенности для немецких баронов. Газета «Postimees» писала: «Наши немецкие сограждане могут свободнее вздохнуть. Следует отдать справедливость, что дни, которые они пережили, были нелегкими ... кто попадал в руки свирепой толпы, тому приходилось плохо. Разве можно осудить их за то, что они радуются приходу войск? Каждому дорога своя жизнь. Настал час расплаты.»[11] Беспристрастно приводя некоторые данные о деятельности карательных отрядов, Тыниссон уверял читателей, что прибалтийского генерал-губернатора лично не следует считать кровожадным человеком.[12]

Карательные экспедиции не прошли и мимо Тарту, а также Тартуского университета, являвшегося, по мнению немецкого дворянства, опасным рассадником революционной «заразы». Лифляндский ландрат Нолькен в своей докладной записке от 30 декабря 1905 г. жаловался министру народного просвещения: «Юрьевский университет, который когда-то славился даже в заграничном научном мире, в своем нынешнем виде не может

---

[7] H. Moosberg, 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis, Tallinn 1955, стр. 115—116.

[8] Газета «Народная Весть», 29. X 1906.

[9] «Журнал Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова», 1907, № 1, стр. 80.

[10] И. П. Соломыкова, Эстонская демократическая графика периода революции 1905—1907 годов, Таллин 1954 стр. 114—115.

[11] «Postimees», 10. I 1906, № 7.

[12] «Postimees», 2. I 1906, № 1.

принести ни краю, ни империи ничего, кроме зла. Он составляет местную и даже общую опасность, как источник не наук, а революционных волнений». [13]

Водворение «порядка» в Тарту и в уезде было поручено северо-лифляндскому генерал-губернатору генерал-майору Клоченко. По его распоряжению в Тарту были оставлены казачьи войска (прибывшие в начале декабря), которые вместе с полицейскими круглые сутки дежурили в разных частях города. В результате такой усиленной охраны в городе, по сообщению местных и рижских газет, было «совершенно спокойно». [14] Конечно, о спокойствии для населения не могло быть и речи; производились частые аресты, обыски на квартирах рабочих, учителей, студентов: полиция рыскала и выискивала членов Тартуской группы РСДРП.

В ночь на 10 января 1906 г. был произведен повальный обыск в помещениях «Общества студентов-медиков» и «Социэтас». Имелось подозрение, что члены общества медиков занимаются изготовлением взрывчатых веществ и хранят оружие. Полиция взрывчатки не обнаружила, но нашла революционного содержания литературу, несколько револьверов, переписку с другими обществами, печать Делегатского собрания. Но из членов клуба на месте никого не оказалось, большая часть уже разъехалась, остальным удалось скрыться. [15]

В помещении общества «Социэтас» (ул. Херне, 5) накануне вечером происходило собрание Тартуской группы РСДРП. Собравшиеся обсуждали создавшееся политическое положение в стране, в Тарту, но заседание пришлось прервать, так как дозорные предупредили о начавшейся в городе полицейской облаве. Все члены успели незаметно скрыться; полиция обнаружила только брошюры, прокламации, красный флаг. [16] После этого группа решила усилить конспирацию. Одновременно обыск производился в редакции газеты «Uudised», где было арестовано несколько человек. [17] Вскоре решением Петербургской судебной палаты газета «за противоправительственную пропаганду» была запрещена. [18]

Обыски производились и на квартирах выехавших студентов; в одной из квартир полиция обнаружила гектограф.[19]

10 января по всему городу был расклеен приказ Клоченко,

---

[13] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, 1904—1905, д. 516, л. 19.
[14] «Рижский Вестник», 5. I 1906 и сл.
[15] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 209, л. 7; «Рижский Вестник», 14. I 1906. № 11.
[16] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 6, 1906, д. 0025, ч. 85, л. 3—4; «Proletaarne revolutsioon Eestis», Leningrad 1931, № 11, стр. 33.
[17] «Postimees», 10. 1 1906, № 7.
[18] ЦГИА ЭССР, ф. 321, оп. 1, 1906, д. 205, л. 121.
[19] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 6, 1906, д. 0025, ч. 85, л. 3.

извещавший, что в течение недели все, имеющие огнестрельное оружие, должны сдать его в полицейское управление.[20]

Но деятельность Клоченко прибалтийским баронам и царским чиновникам показалась недостаточной. Неутомимый барон Нолькен написал министру внутренних дел, что Клоченко не принял надлежащих мер для устранения революционеров, а между тем в Юрьеве якобы ведется усиленная подготовка к вооруженному восстанию, причем центром сосредоточения «мятежников» является по-прежнему университет.[21]

По распоряжению из Петербурга в Тартуский уезд для «исправления» положения был срочно направлен генерал Безобразов, который в то время бесчинствовал в Мярьямаа. Уже 15 января в Тарту прибыл дополнительный отряд казаков, а 18 января явились каратели.[22] Они пробыли здесь несколько дней и резко усилили карательную деятельность как в городе, так и в уезде.

В ночь на 19 января войска и полицейские оцепили здания университета и произвели в них самый тщательный обыск, выискивая склады оружия и запрещенную литературу, а также самих революционеров. С целью внезапности учебное начальство не было предупреждено и при обыске не присутствовало. Исполнявший в отсутствие Пассека, выехавшего в Петербург, обязанности ректора проф. Евецкий был официально уведомлен о происшедшем лишь в 4 часа дня.[23]

В главном здании университета были обысканы все аудитории, музеи, кабинеты, лаборатории, подвалы, квартиры. Обыск длился около 9 часов, однако безуспешно. Нигде не оказалось ни динамита, ни бомб. В фармацевтическом кабинете был обнаружен только старый, ржавый револьвер, принадлежавший, как выяснилось, ученому аптекарю Шиндельмейзеру, не успевшему сдать его в полицейское управление. На чердаке главного здания были найдены 13 красных и черных флагов, перенесенных туда осенью 1905 года из актового зала.[24]

Большой беспорядок и даже материальный ущерб причинили солдаты и жандармы в музеях и кабинетах. Директор геологического кабинета проф. Михайловский с возмущением и едким сарказмом заявил, что «если впредь местная полиция будет заниматься просмотром коллекций геологического кабинета в отсутствие мое или моего ассистента, то я, предполагая, что чины полиции мало знакомы с палеонтологической систематикой и вряд ли умеют обращаться с научными приборами, выражаю

---

[20] «Postimees», 11. 1 1906, № 8.
[21] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 5, 1905—1909, д. 003, ч. 49, л. 159.
[22] «Postimees», 19. 1 1906. № 15.
«Рижский Вестник», 20. 1 1906, № 16.
[23] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 209, л. 4.
[24] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 14, л. 489.

опасение, не отразятся ли подобные обыски на научной стоимости хранящегося в геологическом кабинете казенного имущества».[52]

Одновременно «восстановители порядка» нагрянули на студенческое общежитие, где с особой тщательностью перетрясли все имущество студентов. У 15 студентов были обнаружены революционные песни, у 8 — гектографированные воззвания, призывавшие к революционной борьбе с самодержавием, а также несколько рукописей «запрещенного характера». В вещах уехавшего И. Величко оказался револьвер с множеством патронов; в комнате № 11 — красный флаг, принадлежавший студентам ветеринарного института.[26] Однако обыск и здесь не оправдал подозрений, вернее, тех многочисленных доносов, по которым студенческое общежитие было опасным притоном для всех подозрительных элементов. Тем не менее 4 студента были арестованы: А. Попов — за хранение программы партии эсеров; В. Рахинский — за то, что во время обыска выбросил за форточку склянку с революционной литературой; Н. Рыбаловский и А. Чапурский — за разговор с солдатами (они стали агитировать солдат не повиноваться офицерам и не участвовать в постыдных делах карателей, не стрелять в народ).[27] Когда в общежитие прибыл проф. Евецкий, случайно узнавший об обыске, то жандармский ротмистр отказался от разговора с ним и объяснений по поводу того, что было обнаружено в общежитии.[28]

Из профессорско-преподавательского состава обыск производился на квартире приват-доцента химии А. Д. Богоявленского. Как видно из документов, обыск был произведен по личному приказанию Клоченко, опиравшегося на телеграмму Прибалтийского генерал-губернатора, в которой указывалось, что по сведениям департамента полиции в квартире Богоявленского приготовлялись разрывные снаряды, а сам он является личностью революционного направления.[29] Но и здесь ничего не обнаружилось, исключая лишь документ, свидетельствующий о принадлежности Богоявленского к «Академическому союзу».[30] Несмотря на это, он был арестован и заключен в тюрьму, до «выяснения обстоятельств».

Аресты в городе продолжались и в следующие дни. Местная тюрьма была настолько переполнена, что около 30 наиболее «подозрительных» арестованных отправили в рижскую городскую тюрьму.[31]

---

[25] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 209, л. 10.
[26] ЦГИА ЭССР ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 14, л. 486—488.
[27] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1904—1915, л. 14; «Петербургские Ведомости», 25. I 1906.
[28] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 209, л. 9.
[29] Там же, л. 26.
[30] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 5, 1905—1909, д. 003, ч. 49, л. 159.
[31] «Nordlivländische Zeitung», 24. II 1906, № 47.

Следует отметить, что рижская «централка» пользовалась мрачной известностью. В ней арестованных «... били резиной, вышибали зубы, вырывали волосы, отдирали ногти, жгли нижние части ног каленым железом ... возбуждали до сумасшествия нервы электрическим током и т. д.», — так разоблачалась деятельность рижской полиции в листовке Социал-демократии Латышского края.[32]

Бесцеремонное вторжение полиции и карательных войск в университет, притом даже без уведомления ректора, правления, совета, явилось грубейшим нарушением его автономии и вызвало возмущение большинства университетского коллектива. Когда проф. Евецкий сообщил о случившемся на заседании совета 21 января, то большинством было решено extra acta, т. е. без занесения в протокол, заявить протест в министерство народного просвещения. В тот же день ректор телеграфировал министру: «Совет протестует против тех форм, в которых произведен обыск, и ходатайствует о немедленном расследовании дела, а также об освобождении арестованных на поруки впредь до обследования».[33] Только профессора Граве и Афанасьев доказывали, что вторжение полиции явилось «возмездием за красный террор».[34]

26 января последовала телеграмма от совета Общества Естествоиспытателей при университете с ходатайством об освобождении приват-доцента А. Богоявленского.[35] Но высшие власти не вняли голосу протеста университетского совета и научного общества. А. Богоявленский был освобожден из-под ареста (с оставлением на службе) лишь через три недели, ввиду необнаружения каких-либо доказательств виновности.

Полиции не удалось состряпать против него состава политического преступлеия. А. Богоявленский не был, конечно, революционером; по политическим взглядам его можно отнести к левому крылу либералов. Но есть основания предполагать, что в его химической лаборатории студенты тайно приготовляли обструкционные препараты и выносили их. Весьма вероятно, что А. Богоявленский был об этом осведомлен, однако не делал препятствий для работы студентов в лаборатории.

Арестованные карателями студенты были освобождены после продолжительного заключения на поруки. Над Н. Гемпом же, арестованным 12 декабря 1905 г., состоялся суд 26 июня 1906 г., и он был приговорен к высылке на три года в Вологодскую губернию.[36]

Вслед за Тартуским университетом вскоре последовало вторжение войск в помещения Новороссийского университета.

[32] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 8, 1907, д. 23, л. 20.
[33] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 209, л. 5.
[34] ЦГИАМ, ф. 102, 1905, д. 003, ч. 44, л. 43.
[35] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 2209, л. 5.
[36] ЦГА Лат. ССР, ф. 6989, оп. 2, 1906, д. 29, л. 63.

Такое повторное грубое нарушение самых элементарных основ автономии учебных заведений вызвало глубокое возмущение широкой научной общественности России. Академики и профессора, собравшиеся в Петербурге в апреле 1906 г. для избрания членов Государственного совета от Академии наук и университетов, обратились к председателю Совета Министров со следующим заявлением: «Подобное необоснованное применение исключительных мер по отношению к высшим учебным заведениям (как это было в Юрьеве и Одессе) дискредитирует высшую школу в глазах населения, обостряет политические страсти и ставит новые преграды к восстановлению правильной академической жизни. Мы считаем поэтому своим долгом выразить наш единодушный и решительный протест против такого рода действий администрации по отношению к высшей школе».[37] Под обращением подписалось 28 человек, среди них и тартуские профессора Пассек, Евецкий, Пусторослев.

Протест против обысков в Тартуском и Новороссийском университетах выразил и совет Казанского университета; за это ректор Загоскин был отнесен в категорию лиц «с неодобрительной деятельностью».[38]

Одним из полицейских мероприятий, направленных против университета, было закрытие студенческой столовой по распоряжению министра внутренних дел. И здесь основанием послужил тайный донос, в котором указывалось: «... все благомыслящие студенты ввиду закрытия учебных заведений разъехались по домам, в городе же остались лишь студенты-революционеры, которые и хозяйничают в столовой, обратив ... правительственную субсидию совершенно произвольно в источник крупных пособий, распределяемых по собственному усмотрению между своими единомышленниками.»[39] Вполне понятно, что правительство не могло потерпеть, чтобы отпускаемые им финансовые средства служили революционным целям, и 4 февраля столовая была закрыта. Тщетными остались протесты ректора, пытавшегося убедить министра народного просвещения, что столовая кормила ежедневно свыше 100 студентов, отпуская им дешевые или бесплатные обеды, а теперь они поставлены в очень тяжелое положение.[40] Столовая оставалась закрытой до осени 1906 года, до возобновления учебных занятий в университете. Анонимные «доброжелатели» требовали также закрытия студенческого общежития.[41]

Открыв деятельность карательных экспедиций и полицей-

---

[37] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 213, л. 7.
[38] Там же, 1907, д. 460, л. 6.
[39] ЦГИАМ, ф. 102, 1905, д. 003, ч. 44, л. 37—38; ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 14, л. 489—490.
[40] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 109, л. 17—18.
[41] «Рижский Вестник», 28. I 1906 № 23.

ский террор, правительство начало призывать к «порядку» и либеральную профессуру. Первым документом в этой области явился циркуляр министра народного просвещения от 4 января 1906 г., в котором он предлагал попечителям ознакомить университетский личный состав с правительственным сообщением об участии должностных лиц в политических партиях. В сообщении указывалось, что «недопустимо, чтобы должностные лица ... являлись скрытыми врагами существующего государственного порядка, противодействовали начинаниям правительства и поддерживали враждебные ему стремления ... Правительство не потерпит более на службе чиновников, оказывающих противодействие его видам и неповинующихся законной власти.»[42] Министр дополнял от себя: «принадлежность к той или иной партии есть дело личного убеждения каждого, причем, само собой разумеется, участие в партиях, стремящихся к разрушению существующего государственного строя, недопустимо.»[43]

Служащим Тартуского университета это сообщение было объявлено циркулярно, под расписку, 25 января 1906 года. Расписалось 113 человек. Только профессора Пергамент и Грабарь перед своими подписями написали особое мнение: «В конституционном государстве, каковым является ныне Россия, несоответствие деятельности университетских преподавателей видам правительства отнюдь не может служить достаточным основанием к принятию против них каких-либо мер репрессий».[44]

Попечитель неоднократно требовал обстоятельного обсуждения этого сообщения на заседании совета, но оно несколько раз откладывалось и, наконец, 28 апреля было просто подшито к «делам». Это явилось пассивным протестом либеральной профессуры против очередного ущемления прав автономного университета.

Были приняты меры и для предотвращения продолжения студенческого движения. Правительственным указом от 4 марта 1906 г. «О временных правилах о союзах» было строго запрещено участие студентов в политических организациях.[45] Одновременно был издан указ «О временных правилах о публичных собраниях», согласно которому в учебных заведениях могли происходить собрания лишь данного института или университета и по вопросам исключительно академического характера.[46] Лифляндский губернатор, в свою очередь, отдал распоряжение совету принять все меры к предотвращению возможности «беспорядков», подобных происходившим в октябре 1905 года.[47]

Все вышеприведенное свидетельствует о том, что общая вол-

[42] «Правительственный Вестник», 1905, № 273.
[43] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, ф. 15, л. 726.
[44] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 15, л. 728.
[45] ПСЗ, 1906, СПБ. 1909, отдел I, ст. 27479.
[46] Там же, ст. 27480.
[47] ЦГИАМ, ф. 102, 1906, д. 003, ч. 7, л. 1.

на открытой правительственной реакции весьма ощутительно затронула и Тартуский университет, что выразилось во вторжении отрядов карательной экспедиции, полиции в университетские помещения, в арестах, в закрытии столовой и т. д. Университетская автономия оказалась фикцией. Правительственные органы в своих действиях руководствовались тайными доносами реакционных прибалтийских баронов, оставляя без внимания протесты как университетской, так и более широкой научной общественности.

2. Общественно-политические позиции профессуры в период отступления революции

В конце декабря 1905 г. высшие учебные заведения были поставлены в известность о том, что Совет Министров с согласия царя решил оставить их закрытыми на весь второй семестр 1905/1906 учебного года (там, где занятия были прекращены) и открывать лишь в случае возбуждения советами специальных о том ходатайств. В мемории Совета Министров это решение мотивировалось следующими соображениями: «... весьма возможно, что, по открытии университетов и других высших учебных заведений, учреждения эти опять станут сборными местами для толпы и правительство будет отвлечено от других более важных мер необходимостью заботиться об устранении здесь беспорядков, а может быть ... и об охране самих учащихся.» [48] Отсюда видно, насколько правительство было напугано размахом студенческого движения осенью 1905 года; с целью его подавления оно было готово жертвовать целым полугодием занятий.

В совете Тартуского университета вопрос о возможности открытия университета обсуждался 21-го января. На возобновлении занятий настаивал проф. математики Граве, доказывая, что «теперь самый благоприятный момент для возобновления занятий, ибо в городе есть и казаки и регулярная армия.» [49] Но 26 голосами против 1 было постановлено, что ходатайствовать о возобновлении занятий в настоящее время совет не считает возможным, так как настроение молодежи слишком возбуждено общим положением в стране, да и в самом университете, где только что хозяйничали солдаты и полицейские. Кроме того отмечалось, что все еще нет университетского устава и не на что опереться при устроении университетской жизни. [50] Такое же решение было принято и советом ветеринарного института. В Тарту оба высших учебных заведения оставались закрытыми до осени 1906 года (но в части российских университетов занятия нача-

[48] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 201, 1906—1907, д. 5, л. 12—14.
[49] ЦГИАМ, ф. 102, 1905, д. 003, ч. 44, л. 43.
[50] ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, 1905—1913, д. 1433, л. 1922.

лись уже в весеннем семестре; так например, в Московском университете учебная работа возобновилась 17 апреля[51]). Прибалтийские бароны решительно высказывались против открытия университета, опасаясь его революционизирующего влияния на население. Они настойчиво просили ректора отложить открытие университета до осени.[52]

Министерство народного просвещения разрешило в закрытых университетах произвести окончательные испытания тем студентам, которые выдержали все полукурсовые экзамены за 8 семестров, но не успели еще получить выпускных свидетельств, а также и для тех, у которых зачтены 6 семестров, но при условии, что они проучились в университете не менее 4-х лет.[53] Этой дешевой подачкой правительство хотело внести раскол в ряды студентов; к тому же оно нуждалось в «честных» чиновниках. Продолжительная приостановка работы высших учебных заведений резко повысила потребность в кадрах специалистов.

Общественно-политические позиции профессорско-преподавательского состава в данный период вполне ясно выявляются в их более или менее активном участии в общественно-политической жизни страны, в их деятельности во время выборов, происходивших в 1906—1907 гг. в Государственную думу, в Государственный Совет и т. д.

В борьбе с революцией царское правительство не ограничивалось только одними репрессиями, а применяло и другие, более гибкие средства для достижения своей цели. Одним из таких средств была Государственная дума, выборы в которую начались в марте 1906 г. по антидемократическому избирательному закону от 11 декабря 1905 г. Большевики, как известно, объявили активный бойкот думы, борясь против уловки самодержавия, против подделки народного представительства.[54] Все буржуазные партии, напротив, приняли самое активное участие в выборах, их поддерживали меньшевики. В связи с выборами активизировалась общественно-политическая борьба и в Тарту.

В. И. Ленин в статье «Опыт классификации русских политических партий» писал: «... русская революция в самое короткое время наметила крупные типы политических партий, соответствующие всем основным классам русского общества. Мы имеем партии радикальной или радикальничающей мелкой буржуазии и в первую голову сельской, т. е. крестьянства, — партии либерально-буржуазные, — партии реакционно-буржуазные.»[55] Кроме того, отмечал В. И. Ленин, имелось еще множество мел-

---

[51] История Московского университета, т. II, Москва 1955, стр. 527.
[52] «Рижский Вестник», 5. I 1906, № 4.
[53] ЦГИА ЭССР, ф. 384, 1905—1913, оп. 1, д. 1433, л. 215—216.
[54] В. И. Ленин, Соч., т. 10, стр. 79.
[55] В. И. Ленин, Соч., т. 11, стр. 203.

ких делений, примыкавших к тому или другому типу.[56] В Тарту образовалось также несколько политических группировок; к ним принадлежали многие профессора и преподаватели университета, являясь организаторами одних и активными участниками в деятельности других. В таких условиях «Академический союз» совсем распался, перестал существовать.

Более многочисленным было отделение партии «конституционных демократов», т. е. кадетов; активными создателями его были проф. Яроцкий и Пусторослев. На выборах в Государственную думу оно полностью поддержало общую многообещающую платформу кадетской партии, голосовало за кандидатов партии эстонских «прогрессистов». Оформилось отделение «Союза 17 октября», т. е. партии октябристов. В его программу были включены общие положения партии, т. е. октябристы выступали за сохранение самодержавия, за избирательное право, ограниченное высоким имущественным цензом, за великодержавную политику по отношению к нерусским национальностям. Представителем отделения «Союза 17 октября» был проф. Курчинский. В него входили еще проф. Лавров, Невзоров и др.[57] Курчинский проявил активную деятельность: принимал участие в съездах членов союза, выступал в печати,[58] участвовал в верноподданнической делегации к царю от «русского населения» (!) Прибалтийского края, ходатайствуя о предоставлении русскому населению на окраинах права самостоятельного избрания в Думу по одному депутату.[59] Право это было дано, и на выборах во II Думу октябристы выдвинули своих выборщиков, среди них и Курчинского.[60]

Возник и комитет партии правового порядка. Партия правового порядка — это контрреволюционная партия крупной русской торгово-промышленной буржуазии, помещиков и высших слоев царской бюрократии. Организатором и председателем комитета партии правового порядка был тартуский присяжный поверенный Змигродский, в него входили профессора университета Кондаков, Невзоров, профессор ветеринарного института Пучковский и др.[61] Комитет широко декларировал своей целью «скорейший созыв Думы, борьбу с анархией, противодействие реакционным и революционным тенденциям».[62] По своим политическим воззрениям члены комитета приближались к октябристам и вскоре слились с ними, представляя наиболее правое крыло отделения октябристской партии, часть же присоединилась к открытым монархистам.

[56] Там же, стр. 198.
[57] «Слово», 12. I 1906, № 9.
[58] «Новое время», 30. I 1906.
[59] «Окраины России», 19. III 1906. № 3.
[60] «Postimees», 24. I 1907, № 19.
[61] «Рижский Вестник», 28. I 1906, № 23.
[62] Там же, 3. II 1906, № 27.

Верхушка немецкого общества в городе образовала также свою политическую группировку — немецко-балтийскую конституционную партию, являвшуюся по своим убеждениям черносотенно-монархистско-националистической. Являясь злейшим врагом революции и требуя от правительства ее скорейшего подавления, она одновременно ориентировалась на империалистическую Германию, чьей агентурой и была. Руководящее ядро партии составляли Брэккер, профессора университета Дегио, Цеге ф. Мантейфель, Зеберг и др.; их (т. е. профессоров) идеалом было возвращение «к старым добрым временам», т. е. онемечение университета. «Балты» активно участвовали в выборной кампании. Не рассчитывая, однако, на свои собственные силы, при выборах в I Думу они выставили одного немца (проф. Дегио), одного русского и двух эстонцев,[63] чтобы таким образом заручиться поддержкой всех черносотенцев-монархистов. При выборах во II Думу был выдвинут проф. Цеге ф. Мантейфель.[64] Но, несмотря на все усилия, «балтам» не удалось провести своих представителей в думу.

Преподаватели университета эстонцы — Х. Коппель и А. Пальдрок приняли активное участие в деятельности образованной осенью 1905 г. эстонской буржуазной партии «прогрессистов» («Eduerakond»), возглавляемой Я. Тыниссоном. Эстонская буржуазия решила использовать думу в своих классовых интересах и поэтому сразу же мобилизовала все свои силы на подготовку к выборам, чтобы провести своих представителей в думу.

«Именно Государственная дума явится тем местом, откуда будет исходить окончательное успокоение народа и коренное преобразование государственной жизни. Именно Государственная дума в данное время заложит основу гражданской безопасности и правового порядка. Выбирайте все, кто может!» «Государственная дума — наша единственная надежда будущего!» — агитировала изо дня в день газета «Postimees».[65] Одновременно Тыниссон призывал вступать в свою партию: «Только м и р н ы м трудом мы сможем исправить нынешнее положение, покончить с невыносимой жизнью (т. е. с революцией — Л. Э.) ... Объединяйтесь все в прогрессивную партию! В единении сила!»[66] Буржуазия запугивала эстонский народ «красной опасностью» и всячески чернила выборщиков социал-демократической партии. «Если в Государственной думе большинство окажется у красных, тогда правительство разгонит ее при помощи войска и начнутся страшные преследования. Военное положение будет усилено в несколько раз, возобновятся аресты, военно-

[63] «Новое время», 31. I 1906.
[64] «Postimees», 24. I 1907.
[65] «Postimees», 21. I 1906, № 17; 6. III 1906, № 53.
[66] «Postimees», 2. II 1906, № 27.

полевые суды, смертные приговоры и т. д.»[67] Для обмана избирателей «прогрессисты» вставали в оппозицию против «балтов»; на выборах они объединились с местными русскими кадетами и тем обеспечили себе победу на обоих выборах. Как при выборах в I, так и во II Думу в число выборщиков был избран приват-доцент университета Х. Коппель.[68]

Среди профессорско-преподавательского состава имелись, однако, и такие люди, которые не поддерживали ни программу кадетов, ни программу октябристов, резко отмежевывались от монархистов-черносотенцев, а склонялись в сторону партии радикальной мелкой буржуазии, прислушиваясь и к голосу социал-демократов. Например, профессора Шалланд, Грабарь, Кудрявский резко осуждали реакционную политику правительства, поддерживали издававшуюся Х. Пээгельманом демократического направления легальную газету «Hommik».[69] Блок социал-демократов и «трудовых народных социалистов» при выборах во II Думу выдвинул в числе своих выборщиков профессора юридического факультета Шалланда.[70] Газета «Hommik» в предвыборных статьях призывала: «Пошлем в Государственную думу защитников народных интересов и требований, а не их предателей!»[71] (т. е. «балтов» и «прогрессистов» — Л. Э.). «Postimees» сразу же начала бешеную кампанию против кандидатуры Шалланда и писала с издевкой, что он «...всего пару лет прожил в Тарту и, вероятно, изучил уже город настолько, чтобы не заблудиться. Но с большинством эстонского народа и его потребностями он знаком, вероятно, столько же, сколько с гренландскими эскимосами. Он не знает эстонского языка. Как ученый, заперся в четырех стенах и не соприкасается с общественной жизнью».[72] Таких примеров проявления ярого буржуазного национализма можно было бы привести бесчисленное множество.

Профессора и преподаватели университета принимали активное участие и в организационном проведении выборов в Государственную думу. Так, при выборах в I Думу профессора Миклашевский, Курчинский, Тарасенко, Пергамент были председателями участковых избирательных комиссий; профессора Грабарь, Лавров, Петухов, Кузнецов и доценты Коппель и Пальдрок — заместителями.[73]

В активном участии профессоров в выборной кампании проявилась их либеральная сущность, наивная вера, что Государ-

---

[67] «Pärnu Postimees», 7. III 1906, N 294.
[68] «Postimees», 4. IV 1906; 24. I 1907.
[69] Hommik», 22. XII 1906, № 7.
[70] Там же, 9. I 1907, № 11.
[71] Там же, 5. I 1907, № 10.
[72] «Postimees», 15. I 1907, № 11.
[73] Там же, 5. IV 1906, № 75.

ственная дума «спасет Россию от революции», что она сможет изменить и регулировать политику правительства, сохранить и расширить университетскую автономию. Поэтому совет приветствовал открытие думы восторженной телеграммой.

Правительство, стремясь создать для профессуры видимость участия в управлении страной и, таким образом, окончательно примирить ее с собой, допустило представителей университетов в Государственный совет. Эта уступка льстила, конечно, самолюбию либеральной профессуры, но в действительности она как бы подчеркивала то противоречие, что, получив право выступать «даже» в Государственном совете, по общегосударственным вопросам, профессора у себя «дома», в университетах, были не в состоянии принять решение даже по самому маловажному вопросу без санкции попечителя.

В обстановке напряженной партийной борьбы происходило в марте 1906 г. избрание трех выборщиков в Государственный совет от совета Тартуского университета. Баллотировались все члены совета (ординарные профессора), за исключением тех, кто заявил о нежелании участвовать в выборах. После трехдневных ожесточенных споров выборщиками были избраны представители либеральной профессуры Е. Пассек, Ф. Евецкий, П. Пусторослев.[74] Правые были этим крайне недовольны. Профессор фармации Кондаков выступил с протестом в печати,[75] затем обратился в Государственный совет, прося считать результаты выборов недействительными, так как в них участвовали иностранцы[67] (российскими подданными не были профессора О. Мукке, Ф. Кеннель, И. Квачала, А. Раубер).

Вторичные выборы происходили в январе 1907 г., ибо после разгона I Государственной думы либералы, в знак протеста, покинули Государственный совет. На этот раз, согласно циркуляру департамента народного просвещения от 16. I 1907 г., выбирать могли только профессора, состоявшие в русском подданстве.[77] Пусторослев выступил с протестом против этого ограничения, но его заявление осталось без последствий. Внутрипартийная борьба была еще более напряженной, однако вновь прошли выборщики от либералов: Е. Пассек, Ф. Евецкий, А. Миклашевский.[78]

Большое место в общественно-политической деятельности передовой части профессоров и преподавателей университета занимала борьба за разрешение проблемы женского высшего образования.

---

[74] ЦГИА ЭССР. ф. 402, оп. 4, 1906—1916, д. 1362, л.л. 7—8, 10—11, 14—16.
[75] «Новое время», 20. III 1906, № 11142.
[76] «Postimees», 31. V 1906, № 120.
[77] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1906—1916, д. 1362, л. 28—29.
[78] Там же, л.л. 33—34, 61—63.

Когда в январе 1906 г. в Петербурге собралась специальная комиссия из ректоров и избранных советами профессоров для разработки проекта нового университетского устава, то в его основу, наряду с такими моментами, как самоуправление профессорской коллегии, упразднение инспекции и т. д., был положен принцип приема в университеты лиц со средним образованием без различия пола, национальности и вероисповедания.[79] В феврале проект был вынесен на рассмотрение Совета министров, в принципе не возражавшего против него, но и не утвердившего еще проект. В августе же 1906 г. большинство Совета министров выступило против приема женщин и евреев в университеты,[80] и предложения январской комиссии были похоронены в канцелярских папках. Таким образом по мере отступления революции менялось отношение правительства к женскому высшему образованию.

Совет Тартуского университета, опираясь на свои предложения от сентября 1905 г. («Лиц женского пола... принимать на будущее время в число посторонних слушателей на все факультеты...»[81]) и проект петербургской комиссии (в выработке которого участвовали 5 профессоров из Тарту), принял осенью 1906 г. в число вольнослушателей 43, а в 1907 г. — 62 женщины (среди них были и эстонские девушки[82, 83]). Это заслуживает положительной оценки; решение совета было проявлением значительной самостоятельности его левого крыла: против приема женщин было консервативное меньшинство совета, а высшие власти смотрели на это, как на грубое нарушение порядков и недозволенное вольнодумство. Но если министерство народного просвещения в 1906 г. не проводило еще конкретных мероприятий, то после поражения революции, 1-го августа 1907 г., оно разослало специальный циркуляр «О вольнослушательницах». В нем разъяснялось, что вольнослушательницы неверно считают, что с поступлением в число слушателей университета они приобретают все права студентов, так как «...действующим университетским уставом (т. е. уставом 1884 г. — Л. Э) прием лиц женского пола в студенты не предусмотрен...»[84] В категорической форме предписывалось предупреждать вольнослушательниц, что они не будут получать выпускных свидетельств, не будут допускаться к окончательным экзаменам в испытательных комиссиях. Лишь с большим трудом удалось получить от ми-

---

[79] ЦГИАЛ, ф. 1276, оп. 1906, д. 510, л. 2—10.
[80] Там же.
[81] «Ученые записки Имп. Юрьевского университета», Юрьев 1906, № 1, стр. 22—25.
[82] Личный состав Имп. Юрьевского университета. Юрьев 1906, 1907.
[83] Punased aastad, Tartu 1932, стр. 49, 59.
[84] ЦГИА ЭССР, ф .402, оп. 4, 1900—1912, д. 1268, л. 12.

нистерства разрешение на окончание принятыми женщинами университетского образования.

Впервые в истории университета совет постановил в 1906 г. принять по вольному найму лектором английского языка женщину, Евгению Лейдиг.[85] Но высшее начальство такого поругания храма науки, конечно, не допустило и решения совета не утвердило.[86]

Вопреки реакционной политике правительства передовые профессора и преподаватели изыскивали практические пути и способы к тому, чтобы предоставить женщинам возможность приобретения высшего образования в Тарту. Здесь следует отметить приват-доцентов Богоявленского, Гриневицкого, Култашева, профессоров К. Сент-Илера, А. Яроцкого, и в особенности профессора оперативной хирургии М. Ростовцева, страстного поборника женского образования. Он выдвинул идею создания так называемого «частного университета» в Тарту, т. е. частных университетских курсов, куда принимались бы женщины для занятий по университетской программе, и приложил много энергии для их основания и открытия. Перед учредителями встала еще и вторая важная проблема: вследствие продолжительного перерыва в занятиях высших учебных заведений резко возросло количество желающих учиться, а существовавшие университеты не могли их всех принять. Кроме того, в университеты не принимались политически неблагонадежные элементы, а также те, кто не имел формальных прав для поступления, т. е. окончившие учительские, ветеринарные, коммерческие школы, военные училища и др. Движимый гуманным стремлением дать и этой молодежи возможность приобрести университетское образование, проф. Ростовцев предложил образовать частные курсы смешанного типа, как для мужчин, так и для женщин.[87] В 1907 г. он предстал с ходатайством перед министром народного просвещения и, получив разрешение, объявил об открытии «Юрьевских Частных Университетских Курсов Естественных и Медицинских Наук», занятия на которых начались с 1 сентября 1908 года.[88] Преподавали на них названные выше профессора и доценты университета. Окончившие курс получили право сдачи экзаменов при университетах. Курсы сразу же получили достойное признание со стороны широкой общественности. Но генерал-губернатор Меллер-Закомельский был крайне встревожен тем, что «... на курсы будут поступать в основном политически неблагонадежные лица, евреи. В числе лекторов приглашены примыкающие к левым партиям профессора ...»[89], и неоднократно про-

[85] Там же, 1906, д. 1356, л. 94.
[86] Там же, л. 106; «Hommik», 5. XII 1906. № 2.
[87] ЦГИА ЭССР, ф. 1734, оп. 1, 1907—1913, д. 1, л. 1—2.
[88] Там же.
[89] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 154, 1908, д. 91, л. 24.

сил министра отменить разрешение на открытие курсов. Полиция опасалась, что слушатели по своим политическим взглядам могут быть причислены к нелегальным партиям.[90]

При активном участии проф. Ростовцева в 1908 г. в Тарту были открыты и высшие женские курсы, просуществовавшие до 1915 г., когда для женщин был открыт доступ в университет.

Для общественно-политической деятельности тартуской профессуры данного периода характерно и то, что она в известной степени поддерживала всеобщее требование введения родного языка в школе. Вопрос этот был поднят представителями университета на январском совещании 1906 г. в Петербурге, где указывалось, что для местных студентов (эстонцев и латышей) желательно ввести преподавание некоторых предметов на родном языке. Совещание отнеслось «положительно» к этому предложению и рекомендовало, в первую очередь, ввести (с преподаванием на эстонском и латышском языках) предметы ... практического богословия, а затем, по мере надобности, учредить и кафедру финской филологии.[91]

Совет, со своей стороны, принял 19 марта 1906 г. решение основать при историко-филологическом факультете две новые кафедры: литовско-латышской и финско-эстонской филологии.[92] Проф. Грабарь предлагал допустить преподавание необязательных предметов на любом из местных языков и учредить доцентуру и профессуру со свободным выбором языка преподавания.[93] Однако эти предложения и решения не нашли признания со стороны попечителя и министерства.

Какой тактики придерживался профессорско-преподавательский состав по отношению к студенчеству, студенческому движению? Все единогласно сходились на том, что занятия непременно должны возобновиться с осени 1906 г., причем следует приложить все силы для поддержания порядка в открытых вузах (т. е. поддерживали целиком политику правительства). Е. Пассек высказывал это на совещании ректоров в августе в Петербурге.[94] Консервативный лагерь подчеркивал необходимость вести беспощадную борьбу с участниками студенческого движения, считая, что в условиях военного положения с революцией уже покончено. Либералы (в основном кадетского направления) предупреждали об опасности, которая будет угрожать университету, если придерживаться только реакции. Они предлагали провести ряд мероприятий для облегчения положения студентов, советовали установить с ними более тесный контакт и т. д.

С целью привлечения студенчества к занятиям большинство

---

[90] ЦГИА ЭССР, ф. 330, оп. 1, 1908—1915, д. 199, л. 2.
[91] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1901—1917, д. 1284, л. 268.
[92] Там же, 1906, д. 1356, л. 35.
[93] Там же, л. 58.
[94] Там же, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 17, л. 28.

совета высказалось в пользу введения предметной системы преподавания,[95] предоставления студентам права сдачи экзаменов не в установленные сроки, а сразу с начала учебного года,[96] и т. д. Был возбужден вопрос об урегулировании взимаемого в пользу преподавателей гонорара.[97]

По мере отступления революции студенческое движение становилось более слабым, и когда возобновились занятия, либеральные профессора прекрасно понимали, что оно не представляет уже такой опасности, как это было в 1905 году.

Тартуские либеральные профессора, опираясь на «права» автономного университета, повели довольно самостоятельную политику. Надеясь на «облагоразумливающий» фактор времени, они взяли студенчество под свой неослабный контроль, усиленно стремясь отвлечь студентов от политики. Ректор и совет признали представительный орган студентов — делегатское собрание, имели с ним постоянный контакт и внешне даже считались с ним, пытаясь через него проводить свое влияние на учащуюся молодежь. Разрешая студенческие собрания академического характера, они закрывали глаза на обсуждение политических вопросов, считая это уже проходящим явлением, не представляющим опасности. Характерно, что ни совет, ни ректор ни разу не обращались с официальными жалобами к местным и высшим властям, явно оберегая университет от постороннего вмешательства и прилагая все усилия для установления «нормальной» академической жизни. Это было тактикой буржуазного либерализма, стремившегося посеять конституционные иллюзии и оторвать студенчество от революционного движения.

Такая позиция либералов вызывала усиление злобных выпадов со стороны реакционных профессоров, смелевших по мере усиления контрреволюции. Современники указывают, что бывали случаи, когда эти две группы совершенно не общались друг с другом.[98]

В газете «Новое время» несколько раз открывалась горячая полемика между анонимными авторами из Тарту (в которых все узнавали профессоров В. Алексеева, М. Красножена, К. Дегио, В. Чижа и др.) и возражавшими им Е. Пассеком, К. Сент-Илером и др. В адрес Е. Пассека и всей либеральной профессуры приводились сердитые обвинения в потакании революционным настроениям студентов, в пристрастии к людям с «освободительными» взглядами и т. д.[99]

---

[95] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, 1904—1915, д. 516, л. 24.
[96] Там же, 1904—1917, д. 1332, л. 2.
[97] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1907, д. 476, л. 14.
[98] По воспоминаниям М. Катинского, бывшего воспитанника Тартуского университета.
[99] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 154, 1908, д. 91, л. л. 1—9, 100—103;
ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, 1905—1913, д. 1433, л. 180—182;
«Новое время», 11. XII 1907.

Однако политическая борьба между профессорскими партиями выносилась далеко за пределы университета. Вполне ощутимая нить тянулась от реакционного крыла в университете к остзейским баронам, которые использовали и печать, и тайные доносы. Наряду с идеологической травлей бароны стремились нанести университету и материальный ущерб. Так, в 1906 г. Лифляндский ландрат прекратил выдачу ежегодного пособия психиатрической клинике в размере 2 тыс. рублей, ссылаясь на отсутствие денег, но в то же время приступил к строительству специальной больницы в Штакельне.[100]

И, наконец, крайнюю враждебность к университету проявили губернские власти. Генерал-губернатор Меллер-Закомельский настойчиво советовал министру народного просвещения «обновить» профессуру: «... разжижение состава профессоров левой группы, — особенно на юридическом факультете, где их большинство, — каким бы то ни было способом, хотя бы путем предложения кафедр в других университетах, представляется мерою, совершенно необходимою для Тартуского университета».[101]

Однако ректор университета, пользуясь поддержкой большинства совета, очень смело, умело и логично разоблачал все нападки и квалифицировал их как необоснованные доносы на деятельность отдельных лиц и учреждений, а гражданским и полицейским чинам советовал заниматься их прямыми обязанностями[102] и не вмешиваться в университетские дела. Проф. Пассек как незаурядный юрист, тонкий дипломат, человек с большой эрудицией и исключительной честности, оказался опасным противником, и против него ополчилась вся местная реакция. Ее голосу внял, наконец, министр народного просвещения черносотенец Шварц. В 1908 г. он состряпал и подал в сенат два рапорта (от 14 августа и 19 ноября), обвинив в них Пассека во всех тех событиях, которые пережил университет в 1905—1907 гг. «Преступления» ректора Тартуского университета сводились к тому, что он 1) допустил превышение и бездействие власти; 2) самовольно, без законного повода, препятствовал действиям других должностных лиц в отправлении их служебных обязанностей (т. е. распустил студенческую инспекцию); 3) в донесении начальству скрыл истину, представив положение дел в университете в неполном и неверном виде. «Бездействие власти», по мнению Шварца, выразилось в том, что ректор, «допустив беспорядок в делопроизводстве, не объявил всем служащим в университете высочайше одобренного постановления Совета министров от 11 января 1906 г. по вопросу об участии должностных лиц в политических партиях,... допустил незаконную деятельность студенческих старост, он оставлял без протеста и

[100] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1907, д. 407, л. 2—4.
[101] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 14, л. 721.
[102] Там же, ф. 402, оп. 7, 1904—1915, д. 616, л. 18, 69—74.

исполнял противозаконные постановления Совета, не принимал мер к пресечению доступа в университет лиц посторонних и устройства митингов, сбора денег на преступные цели».[103]

Характерно, что уже в условиях начавшейся травли, когда осенью 1908 года истекал срок избрания Е. Пассека, Совет университета подавляющим большинством голосов вновь избрал его ректором, т. е. на этот раз голосовали за него как либеральные, так и почти все консервативные профессора.[104]

По решению сената в 1909 г. началось следствие,[105] за которым последовал много нашумевший процесс, прерванный смертью проф. Пассека.

Говоря о профессорско-преподавательском составе в период революции, нельзя не отметить, что передовые ученые успешно продолжали свою научную работу. Революция помогала утверждению их материалистического мировоззрения, позволяла смелее наносить удары по идеализму, метафизике, поповщине, она раскрывала перед ними глубокие социальные противоречия и заставила задуматься над ними.

Профессор специальной патологии и директор университетской поликлиники Н. А. Савельев издал в 1907 г. свой важнейший труд, написанный на основании большого экспериментального материала, — «Дифференциальная диагностика и лечение внутренних болезней», — получивший высокую оценку специалистов и явившийся основным учебным пособием в этой области науки.

Профессор сравнительной анатомии П. А. Поляков закончил большой труд «Основы гистологии с элементами эмбриологии человека и позвоночных», в котором развивал идеи дарвинизма. Профессор оперативной хирургии М. И. Ростовцев расширял и дополнял свое «Учение о перитифлите»; в журнале «Практическая медицина» были в 1907 г. опубликованы его два научных исследования, написанные на основе долголетней хирургической практики.

О серьезной научной работе тартуских химиков свидетельствует высокая оценка, данная Д. И. Менделеевым в отзыве на диссертацию А. Д. Богоявленского, представленную к защите на физико-математическом факультете Петербургского университета. Великий ученый писал: «... Богоявленский своими работами внес новое освещение в трудные и деликатнейшие вопросы физической химии, связанные со всеми остальными частями нашей науки... Вполне убежден, что А. Д. Богоявленский, продолжая свои работы, внесет в нашу науку столь же новые и плодотворные результаты, как и его учитель Густав Андреевич Там-

[103] ЦГИА ЭССР. ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 11, л. 122—130.
[104] Там же, д. 14, л. 570.
[105] Там же, д. 12, л. 229—235.

ман, от которого он, очевидно, и наследовал пытливость и настойчивость в решении интереснейших вопросов современной химии».[106]

Нельзя обойти и профессора фармации И. Л. Кондакова. Несмотря на свою крайнюю консервативность в политических вопросах, он был крупным ученым в области органической химии. Вместе со своими учениками он продолжал изучение реакции непредельных органических соединений и опубликовал на эту тему в период 1905—1907 гг. несколько научных статей.[107] И. Кондаков упорно продолжал работу над проблемами синтетического каучука, которую вскоре успешно завершил.

На физико-математическом факультете профессор ботаники Н. Кузнецов в годы революции продолжал научную работу в области систематики растений и приложил много энергии для обогащения ботанического сада университета. Об этом свидетельствует расширявшаяся, ни на один год не прекращавшаяся обменная деятельность сада.[108]

Профессор зоологии К. Сент-Илер проделал большую работу по приобретению коллекций для зоотомического института университета и в 1907 г. составил первый примерный каталог демонстративной коллекции для общего курса зоологии,[109] ставший учебным пособием для студентов.

Интенсивная научная работа проводилась и на других факультетах. Так, профессор русского языка и славянского языковедения Е. В. Петухов закончил написание истории университета. В конце 1905 и начале 1906 гг. в «Журнале Министерства народного просвещения» была напечатана его работа «Имп. Юрьевский, бывший Дерптский университет в последний период своего существования (1865—1902)»; в 1906 г. она вышла отдельным изданием.

Проф. Д. И. Кудрявский продолжал работу над проблемами языкознания, причем разрешал их с материалистических позиций и подвергал резкой критике современных ему немецких языковедов-вульгаризаторов. В связи с этим он опубликовал в 1904 г. в «Известиях отделения русского языка и словесности Имп. АН» статью, а в 1905 г. дополнил и издал отдельным оттиском работу «Психология и языковедение».[110] В 1906 г. он еще раз издал свой популярный очерк, предусмотренный для широких кругов читателей, «Как жили люди в старину».[111]

---

[106] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1907, д. 392, л. 116.

[107] «Ученые записки Имп. Юрьевского университета», Юрьев 1907, № 1, 2, 6.

[108] Каталог сухих растений, предлагаемых в 1907 г. в обмен Ботаническим садом Имп. Юрьевского университета. Там же, № 8.

[109] Там же, № 4.

[110] Д. Кудрявский, Психология и языковедение, Юрьев 1905.

[111] Д. Кудрявский, Как жили люди в старину. Изд. третье, исправленное и дополненное. Юрьев 1906.

Большое внимание в университете уделялось вопросам организации преподавания педагогики.[112] Успешно продолжалась работа научных обществ. Дополнительно к имевшимся было создано «Медицинское общество им. Н. И. Пирогова», в связи с подготовкой к чествованию 100-летия со дня рождения знаменитого хирурга. Целью общества ставилась разработка научной, практической и общественной медицины.[113]

Интенсивная научная работа обусловила необходимость научных командировок и экскурсий. Так, за период 1905—1907 гг. ездили за границу с научной целью 64 человека.[114] Проф. Михайловский был участником X Международного конгресса минералогов в Мексике, Сент-Илер ездил в Австралию и Германию и т. д.[115]

Клеветническими были утверждения остзейских баронов, что Тартуский университет в годы революции совершенно перестал быть научным центром. Передовые ученые успешно продолжали свою научную работу. Революция помогала утверждению их демократического и материалистического мировоззрения.

3. Студенческое движение в 1906—1907 гг.

Несмотря на усиление правительственной реакции и свирепую расправу с народом, революция не была подавлена, она продолжалась еще в 1906—1907 гг. Рабочие и революционные крестьяне отступали медленно, с боями, готовясь, под руководством большевиков, к новым наступательным битвам.

Хотя в 1907 г. число стачечников, по сравнению с 1905 г., уменьшилось более чем в три раза, но все же стачечное движение оставалось много выше, чем в дореволюционный период. Упорные бои пролетариата, продолжавшиеся массовые политические стачки сдерживали натиск контрреволюции и втягивали в революционное движение новые резервы. В 1906 г. широкий размах получило крестьянское движение, охватившее половину всех уездов России. Летом 1906 г. вспыхнуло восстание матросов Балтийского флота, начались волнения в Черноморском флоте. Продолжало борьбу и революционное ядро студентов; наиболее активно выступали студенты Московского университета, продолжавшие вести большую пропагандистскую работу среди рабочих.[116]

И в Эстонии большевики продолжали руководить революционной борьбой трудящихся масс. Весной 1906 г. здесь с новой

---

[112] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4. 1909—1916, д. 1358.

[113] Там же, 1907—1916, д. 1380, л. 3.

[114] Там же, 1906—1908 д. 1355; 1906, д. 1356; 1907, д. 1367.

[115] Там же, 1906, д. 1356, л. 47. «Ученые записки Имп. Юрьевского университета», Юрьев 1907, № 5.

[116] История Московского университета, Москва 1955, т. II, стр. 526—527.

силой возобновилось забастовочное движение. Большую работу большевики развернули в армии и во флоте; об этом свидетельствует подготовка восстания на крейсере «Память Азова». Эстонские организации партии пополнились новыми силами. Росло влияние большевиков на рабочих, что ясно проявилось на Тартуской конференции эстонских организаций РСДРП в октябре 1906 года и Териокской конференции в феврале 1907 года.

Восстановила свою подпольную работу и Тартуская группа РСДРП, налаживая политическую агитацию среди рабочих и демократического студенчества. Она распространяла среди рабочих и ремесленников воззвания с призывом к объединению в союзы, к празднованию 1-го мая и др.[117] О росте ее влияния говорят такие факты, как отказ работников типографии Лаакмана принимать участие в выборах в I Государственную думу,[118] стачка рабочих завода Фауре в июле 1906 г.[119].

Благодаря поддержке Тартуской группы РСДРП продолжалось студенческое движение, хотя оно значительно ослабело в период действия карательных экспедиций. В связи с закрытием университета основная масса студентов-иногородцев по распоряжению учебных и полицейских властей выехала, из них около 130 русских студентов.[120] Организационный центр студенческого движения, созданный в сентябре 1905 г. — Делегатское собрание, — временно прекратил свою работу.

Но студенты продолжали реагировать на волнующие высшие учебные заведения вопросы. Когда появилось «повеление» правительства о закрытии университетов, они собрались 12 января на сходку, где обсуждали перспективы на весенний семестр. — Как быть? Возобновлять занятия или нет? Несмотря на немногочисленность собравшихся, разгорелись жаркие споры вокруг трех мнений. Придерживавшиеся эсеромеиьшевистских взглядов доказывали, что силы студентов в данный момент целесообразнее использовать для пропаганды в деревнях, среди крестьян. Социал-демократы и им сочувствующие были сторонниками возобновления занятий, указывая, что выгоднее стянуть студентов в университетские города и участвовать в политической жизни страны не в одиночку, а организованной массой. Раздавались и голоса «академистов», также сторонников открытия университета, но не для политической борьбы, а для занятий науками, чтобы не оставить Россию без «грамотных людей». Однако 69 голосами против 52 решено было занятий не возобновлять.[121]

Многие полицейские документы свидетельствуют о том, что

---

[117] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, Таллин 1955, стр. 501—503.
[118] «Postimees», 27. III 1906, № 71.
[119] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, стр. 503.
[120] ЦГИАМ, ф. ДП, 4-е Делопроизводство, 1905, д. 3, ч. 44, л. 37—38.
[121] «Рижский Вестник», 25. I 1906, № 20.

даже в дни разнузданной травли карателей студенты проводили революционную агитацию. Так, 7-го января 1906 г. начальник губернского жандармского управления доносил, что студент Матеев ведет противоправительственную пропаганду в Юрьевском уезде.[122] Студент Виноградов, работавший во время перерыва занятий на телеграфе, проводил среди телефонистов Балтийского железнодорожного узла беседы на политические темы.[123]

18 января, в день прибытия безобразовского отряда в Тарту, во время циркового представления в театре один из студентов университета громко воскликнул: «Долой царя! Царь — кровопийца!»[124]

Имеются сведения о том, что студенты Лебедев, Гумовский и Андреев, по заданию Тартуской группы РСДРП, принимали активное участие в организации подпольной типографии, работавшей с апреля по июль 1906 г.[125] В ней печатались листовки на эстонском и русском языках.[126]

Новое оживление студенческого движения в Тарту начинается осенью 1906 г. в связи с открытием университета.

Продолжая наступление на революцию, правительство, однако, как уже указывалось, признало необходимым открыть с осени 1906 г. все высшие учебные заведения. Одновременно в Совете Министров готовилась очередная подачка университетам, которая должна была, по мнению правительства, отвлечь внимание от ожидавшегося всеми нового устава, а также поддерживать видимость преобразовательной деятельности правительства по отношению к университетам. 1-го августа 1906 г. было постановлено отменить должности инспектора студентов и его помощников. В университетах учреждалась должность проректора, избираемого советом. На проректора возлагался надзор за исполнением студентами и посторонними слушателями установленных правил,[127] т. е. на проректора фактически возлагались функции упраздненной инспекции. Это было все, что осталось от проекта выработанного профессорской комиссией в январе 1906 г. университетского устава! Нельзя не отметить, что это постановление не принесло с собой ничего нового, так как в большинстве высших учебных заведений, в частности и в Тарту, инспекция была отстранена от выполнения своих обязанностей уже осенью 1905 г., что было сделано под бурным натиском революции.

Состоявшееся 25 августа заседание профессорского совета

---

[122] ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. I, 1906—1907, д. 22, л. 26.
[123] Там же, л. 64.
[124] ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 50, 1907, д. 22, л. 87.
[125] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 154, 1908, д. 91, л. 96—97.
[126] «Proletaarne revolutsioon Eestis», Leningrad 1926, № 2, стр. 48.
[127] ПСЗ 1906. СПБ. 1910, т. XXVI, отд. I, ст. 28347.

Тартуского университета постановило начать чтение лекций с 11-го сентября. С 1-го по 11-ое сентября была объявлена запись студентов на лекции.[128]

Количество студентов в университете осенью 1906 г. составляло 1902 чел., а вместе с фармацевтами и посторонними слушателями — 2090 чел.[129] Это было несколько меньше, чем в предыдущем году. Некоторое уменьшение количества студентов было вызвано отчислением политически «неблагонадежных» элементов, содержавшихся под стражей и подвергавшихся «дознанию» (в 1906 г. таких было около 80 человек[130]), а также не уплативших плату за обучение. Часть студентов, в основном немецкие корпоранты, уехали за границу, преимущественно в Германию, чтобы там продолжать занятия и спокойно обождать, пока их отцы покончат с революцией. За ними последовали и русские дворянчики. Это было общим для того времени явлением и в других университетах. Германское правительство даже встревожилось наплывом русских студентов, и 9-го октября 1906 г. министерство просвещения временно запретило прием русских в Берлинский университет.[131] Вскоре, однако, по мере усиления реакции они стали возвращаться назад.

Учебный год начинался в обстановке напряженной политической борьбы. Студенты — противники революционного движения — агитировали и устно, и в печати за открытие университета в учебных и научных целях. Так, студент А. Пыдер писал в «Postimees», что совершенно бесцельно продолжать студенческие беспорядки, так как опыт, мол, доказал, что они не оказывают никакого влияния на правительство, лишь ухудшают положение материально необеспеченных студентов.[132] Подобные «агитки» появлялись и в других газетах. Но основная масса студентов к ним не прислушивалась.

Первая многочисленная студенческая сходка (после осени 1905 г.) состоялась в актовом зале 10-го сентября, с участием более 600 студентов.[133] Присутствовали и посторонние — студенты ветеринарного института, несколько женщин и учеников средних школ. Корпоранты, как противники студенческого движения, на собрания не допускались. Председателем был опять избран Н. Самбикин. В начале сходки по его предложению присутствующие почтили вставанием память пострадавших в революции, а также тех бывших студентов университета, кто агити-

---

[128] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1906, д. 1356, л. 84.
[129] Личный состав Императорского Юрьевского университета, Юрьев 1906.
[130] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 11, л. 404—410; ЦГИАЛ ф. 733, оп. 154, 1908, д. 91, л. 73—99.
[131] «Postimees», 10. X 1906, № 231.
[132] Там же, 29. VIII 1906, № 196.
[133] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 31.

ровал в пользу революции. Обсуждались два вопроса: 1) настоящее политическое положение в стране; 2) определение тактики студенчества.

Выступавшие по первому вопросу резко осуждали действия правительства, особенно введение полевых судов и притеснение свободы печати. Их речи неоднократно прерывались одобрительными аплодисментами. По второму вопросу разгорелись прения. Большинство ораторов призывало к открытию университета и использованию его для продолжения борьбы с царизмом. Несколько человек пытались высказаться за необходимость приступить к занятиям только в академических целях, но их не поддержали.

В единогласно принятой резолюции было сказано, что поскольку царское правительство своим безудержным террором поставило революционный народ перед необходимостью захвата власти, для чего нужно планомерное и организованное выступление народных масс, то «мы в настоящий момент признаем всякое частичное, обособленное от народа студенческое выступление нецелесообразным, открываем университет для занятий, чтобы вместе с тем использовать его в целях расширения и углубления студенческих организаций, и заявляем, что, прекратив академическую жизнь, активно присоединимся к революционным массам, когда этого потребует момент.» [134] После окончания сходки была пропета революционная песня «Вставай, поднимайся ...»[135]

Принятая резолюция нацеливала передовое студенчество на продолжение революционной борьбы в условиях реакции, что соответствовало установке ЦК РСДРП по студенческому движению в период отступления революции.[136] Она свидетельствовала о стремлении революционного студенчества к единству с народом, о признании неизбежности новой борьбы с царским режимом и необходимости подготовки к ней, об открытии университета для осуществления революционной агитации; и наконец, она свидетельствовала о том, что 1905-ый год оказал большое влияние на рост политической сознательности демократического студенчества. В тексте резолюции прослеживается связь демократического студенчества Тарту с петербургским студенчеством: примерно такие же решения были приняты 1-го сентября студентами Петербургского университета,[137] и 3-го сентября — Технологического института.[138]

13-го сентября состоялись факультетские собрания студен-

---

[134] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, стр. 503—504.
[135] ЦГИАЛ, ф. 733, 1906, оп. 153, д. 209, л. 33.
[136] «Каторга и ссылка», 1932, № 2, стр. 176—177.
[137] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1906, д. 213, л. 15.
[138] ЦГИАЛ, ф. с 14/1328, 1906—1913, д. 38, л. 1.

тов, на которых, наряду с академическими вопросами, происходило обсуждение резолюции общего собрания.[139]

Однако условия борьбы были намного труднее, чем в 1905 г. Происходило медленное отступление революции, поэтому с большими опасностями было связано проведение политических сходок и митингов, почти невозможным стало проведение демонстраций. Усилилось вмешательство уездной и губернской администрации во внутренние дела «автономного» университета. Согласно указу от 4. III 1906 г. о публичных собраниях в университетах разрешались только академические собрания. Университетской администрации и профессорам строго вменялось в обязанность следить за всем происходившим в студенческой жизни, т. е. профессорский совет должен был содействовать полиции в борьбе против студенческого движения.

Увеличилось количество добровольных полицейских агентов, особенно из кругов немецкого «общества». Ослабло рабочее движение в городе. По мере усиления реакции усиливалось размежевание в рядах студентов. Но тем не менее демократическое студенчество университета, находя поддержку со стороны Тартуской группы РСДРП, использовало все возможности для продолжения революционной борьбы, стремилось укрепить свою организацию, находило новые формы борьбы в изменившихся политических условиях.

Следующая общая сходка состоялась 14-го сентября.[140] На ней происходило обсуждение организационных вопросов. Присутствовавшие единодушно потребовали от профессорского совета введения предметной системы обучения, от правления — передачи в ведение студенческого органа университетского общежития, чтобы помешать начавшейся его ликвидации.[141] Было принято решение вновь избрать делегатское собрание.

Намечались и новые формы борьбы.

Одной из форм борьбы против реакционной профессуры сходка признала объявление бойкота. По предложению студентов физико-математического факультета было решено объявить бойкот профессору математики П. Граве.[142]

Проф. Граве был одним из наиболее консервативных членов совета; он резко осуждал студенческое движение, часто выступал сторонником применения крайних мер по отношению к студентам — исключения, выселения, вплоть до применения против них вооруженной силы. Во время лекций он позволял оскорбительные высказывания по адресу «инородцев», в особенности евреев. Кроме того, студенты часто жаловались, что он очень непонятно излагал материал лекций.[143] Когда 11-го сентября Гра-

[139] «Postimees», 13. IX 1906, № 209.
[140] Там же, 15. IX 1906, № 211.
[142] Там же.
[143] ЦТИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 14, л. 580—582.

ве начал читать свой курс, то обратился к студентам с призывом отказаться от политики и быть верными служителями науки и государственного строя.[144] Студенты прервали его речь криками «Довольно!», покинули аудиторию, созвали собрание математического отделения и решили объявить профессору бойкот.

На физико-математическом факультете состоялось частное совещание профессоров (без Граве) с представителями студентов Самбикиным, Стандровским и Барабановым. Однако «стороны» не могли прийти к соглашению, так как студенты категорически отказались снимать бойкот. После этого впервые в истории университета были объявлены параллельные курсы, т. е. студентам разрешили записываться на лекции по математике или к проф. Граве, или к профессорам Алексееву и Колосову. Граве считал себя незаслуженно оскорбленным, отказался от объявления своего курса и в течение всего 1906—1907 учебного года лекций не читал.[145]

Профессорский совет большинством голосов санкционировал постановление факультета, так как большая часть профессоров была возмущена непрерывно продолжавшимися выпадами против нее со стороны правых. Кроме того, в то время отказ студентам в признании бойкота мог бы вызвать студенческую забастовку, что в условиях объявленного военного положения повлекло бы за собой жандармское вмешательство, репрессии против студентов, недовольство высших властей советом. А либеральная профессура этого не хотела. Объявление же параллельных курсов она считала не столько уступкой студентам, сколько использованием своих автономных прав.

Таким образом, благодаря сплоченности и организованности студенты добились успеха. Это повысило в их глазах роль общего собрания, с которым вынужден был посчитаться и профессорский совет; позицию и тактику последнего студенты искусно использовали в своих интересах.

Бойкот был объявлен еще профессору истории литературы М. Крашенинникову в 1907 году, но уже с меньшим успехом.[146]

Наряду с объявлением бойкота студенты приступили, на основании указа от 4. III 1906 г., к быстрой реорганизации имевшихся и созданию новых студенческих организаций как академического, так и земляческого типа. Так, в 1907 г. в университете было уже 38 различных научных обществ и землячеств, 8 корпораций; из них 24 зарегистрированы в годы революции.[147]

Это было также своеобразной формой студенческого движения, так как многие научные общества и землячества использовались демократическим студенчеством для проведения револю-

[144] Там же, д. 11. л. 10.
[145] Там же, д. 14, л. 565—567.
[146] Там же, д. 13, л. 258.
[147] Там же, д. 11, л. 82—83.

ционной агитации. Особенно активно действовали члены «Общества русских студентов» и «Общества студентов-медиков». И наоборот, ярыми противниками революционного движения были корпорации.

Объединение в организации охватило и эстонскую студенческую молодежь, количество которой возросло, примерно, до 200—300 человек.[148] По примеру других она также создает новые общества научно-политического характера. Этот процесс был связан с углублением противоречий между отдельными классами и социальными прослойками эстонского народа.

В условиях роста революционного движения, обострения классовой борьбы «Общество эстонских студентов» больше не соответствовало интересам и политическим настроениям всех студентов-эстонцев. Оно объявляло себя «беспартийным» и нейтральным, занимающимся только наукой; но в то же время исходило из принципа, что эстонская интеллигенция должна собирать силы для решения культурных и национальных задач своего народа,[149] что отнюдь уже не являлось научным принципом, а выражением националистических устремлений. Большая часть членов общества (в 1906—1907 гг. в обществе состояло около 80 чел.[150]) разделяла взгляды и являлась членами партии «прогрессистов» (П. Пыльд, А. Лаур, В. Куррик и др.) и деятельно участвовала в борьбе против революционного движения; среди нее все больше стали ощущаться стремления к перенятию обычаев немецких корпораций.[151] Против этого назревала оппозиция среди демократически настроенной части эстонского студенчества, которая происходила из городской и сельской мелкой буржуазии, из слоев среднего крестьянства и сельской бедноты.

Среди недовольных политикой и поведением «Общества эстонских студентов» и возникла идея создания новой организации. Основание ее затянулось на несколько лет, учредительное собрание состоялось в октябре 1906 г., официальное утверждение последовало в феврале 1907 г. Так образовалось второе по счету общество эстонских студентов «Ühendus» («Объединение»), объединявшее в 1907 г. уже 38 человек. Учредителями были студенты Ю. Яаксон, Ф. Кулль, А. Амон, Х. Соотс и др.[152] В представленном на утверждение уставе отмечалось, что общество ставит своей целью «содействовать умственному развитию своих членов, улучшать их материальное положение и дать возможность разумного развлечения» путем устройства заседаний с чтением научных рефератов, спектаклей, вечеров.[153]

---

[148] Там же, ф. 402, оп. 7, 1902—1912, д. 467, л. 70 а.
[149] J. Kõpp, Eesti Üliõpilast Seltsi ajalugu, Tartu 1925, стр. 245.
[150] Tartu üliõpilaskonna ajalugu, Tartu 1932, стр. 164.
[151] ЦГИА ЭССР. ф. 1767, оп. 1, 1905—1907, д. 31, л. 29, 144—146.
[152] Там же, ф. 1771, оп. 1, 1907—1910, д. 2, л.
[153] ЦГИА ЭССР, ф. 1771, оп. 1, 1907—1939, д. 1, л. 1—2.

Общество «Ühendus» на раннем этапе объединяло в основном представителей демократической эстонской интеллигенции, которая выступала против руссификаторской политики царизма, против привилегий немецкого дворянства.

Из членов общества в этот период заслуживают быть отмеченными студент физико-математического факультета Я. Сарв, в 1918 г. назначенный ректором восстановленного советской властью университета, позднее профессор математики Тартуского государственного университета (умер в 1954 г.); студент медицинского факультета А. Вальдес, ставший профессором и долгое время заведовавший кафедрой патологической анатомии ТГУ; студент историко-филологического факультета Ю. Симм, впоследствии прославленный деятель искусств Эстонской ССР (умер в 1960 г.). Они приложили много усилий для развития передовой науки и демократической культуры эстонского народа.

Прогрессивно настроенные члены «Ühendus» выступали с рефератами на заседаниях общества, на собраниях учащихся гимназий, пропагандируя передовые достижения науки, материалистическое мировоззрение. Проф. Вальдес рассказывает, что он проводил беседы в Пилиствере и других местах о единстве органического и неорганического мира,[154] причем такие рефераты охотно посещались.

У общества были тесные связи с передовой частью литературной группы «Noor-Eesti» («Младоэстонцы»), с писателями революционно-демократического направления.[155] В 1907 г. в члены «Ühendus» вступил писатель А. Таммсааре, поступивший на юридический факультет университета.

«Ühendus», в отличие от «Общества эстонских студентов», имело тесные связи с «Обществом русских студентов». Последнее приглашало его членов к себе на собрания, на вечера, и наоборот, русские студенты посещали собрания «Ühendus».[156] В его помещениях (ул. Александри, 19) проводило свои собрания Рижское землячество.[157]

Отдельные члены общества поддерживали связь с рабочими, крестьянами, приглашали их к себе на заседания, выдавали книги из библиотеки; собрания и кружки рабочих иногда собирались в его помещении. В июле 1907 г. одно из таких собраний выследила полиция, были арестованы 3 студента и 12 посторонних.[158]

Все это показывает, что «Ühendus» было не только научно-просветительным, но и политическим обществом. Борьба за об-

---

[154] Из беседы с профессором А. Вальдесом.
[155] «Üliõpilaste Leht», XI 1915, № 6, стр. 139.
[156] ЦГИА ЭССР, ф. 1771, оп. 1, 1907—1913, д. 23, л. 3, 10.
[157] Там же, 1907—1915, д. 11, л. 2.
[158] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 99, 1907, д. 37, ч. 3, л. 3, 5—6. По воспоминаниям т. Сыкутая.

щий культурный уровень эстонского народа, за развитие науки, литературы заслуживает положительной оценки. Но деятельность части членов общества с самого начала приобрела националистический характер, усиливавшийся со временем, по мере роста классовой борьбы пролетариата. Из его рядов вышло много видных политических деятелей периода буржуазной диктатуры, злейших врагов трудового народа (Ю. Яаксон, Ю. Янс, А. Пальвадре и др.).

Почти одновременно с «Ühendus» возникло и третье общество эстонских студентов — первая официальная корпорация «Fraternitas Estica», утвержденная в апреле 1907 г. Учредителями общества были студенты А. Лаур, Г. Курм, Я. Латтик и др.[159] Корпорация уже с момента основания носила ярко выраженный националистический и реакционный характер, который в 1907 г. разоблачали сатирические листовки пролетарского поэта Лилиенбаха.[160] Все ее члены в 1918—1920 гг. активно участвовали в борьбе против Советской России. «Опорой и надеждой будущего» называли корпорацию реакционные круги эстонской буржуазии.[161]

Все вышесказанное свидетельствует о напряженной политической деятельности тартуского студенчества.

8 октября 1906 г. состоялись выборы Делегатского собрания.[162] В отличие от 1905 г. выборы производились на основе выдвигаемых платформ боровшихся политических группировок, на началах пропорционального представительства. В результате выборов в состав Делегатского собрания было избрано 20 человек, из них 11 социал-демократов, 4 кадета, 3 эсера и 2 беспартийных.[162] В него входили студенты Хирселев, Кудрявский, Епифанов, Пузырийский, Алешинский и др.[163]

Делегатское собрание развило активную деятельность по организации политической борьбы студентов.

По его инициативе 10-го декабря 1906 г. в актовом зале университета был проведен общестуденческий митинг в ознаменование годовщины московского вооруженного восстания. Большинство выступавших ораторов выражало глубокое уважение великим борцам за народное дело и призывало продолжать борьбу с самодержавием, не страшиться его террора.[164] Принятая на митинге резолюция кончалась следующим заявлением:

---

[159] ЦГИА ЭССР, ф. 1765, оп. 1, 1907—1913, д. 1, л. 2.

[160] Корпорация имели «краски» синий — зеленый — белый. Двое людей ведут между собой разговор: что означают эти цвета? И приходят к выводу, что черный (т. е. синий) цвет означает черную реакцию, зеленый — молодость или глупость, белый — верность или благонадежность.

[161] «Üliõpilasleht», 1932, № 5, стр. 80—82.

[162] ЦГИА ЭССР, ф. 1844, оп. 1, 1906—1908, д. 25, л. 54.

[163] Там же, ф. 402, оп. 4, 1905—1909, д. 1351, л. 8—13; ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 16, л. 910—913.

[164] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 153, 1907, д. 487, л. 3.

«Мы выражаем свое негодование и презрение царскому правительству и заявляем, что мы не считаем революцию окончательно подавленной и готовимся к новой борьбе, на которую пойдем под знаменем пролетариата вместе с революционным крестьянством, и напоминаем товарищам наше постановление, что тогда, в минуту революционных волнений, мы по первому требованию народа откроем двери нашего университета для широких народных собраний».[165]

Резолюция была вывешена в вестибюле главного здания. В январе 1907 г. ее кто-то обнаружил и с соответствующими комментариями о бездеятельности учебного начальства поспешил о ней сообщить в реакционную газету «Nordlivländische Zeitung». Вскоре последовал гневный запрос от министра народного просвещения, который потребовал объяснений по поводу допущенной преступной беспечности. Ректор Пассек во всем этом деле усматривал очередное вмешательство немецкой общественности в университетскую жизнь, «стремление по возможности дискредитировать университет в лице как его органов власти, так и студентов русской национальности». Со свойственным ему остроумным и едким сарказмом он назвал опубликование текста резолюции в газете добровольной пропагандой революционных воззваний[166] и никакого расследования вести не стал.

Делегатское собрание отстаивало права студентов перед советом профессоров, правлением, ходатайствовало о приеме евреев в университет сверх процентной нормы. Благодаря влиянию социал-демократов оно имело связи с центральными организациями студентов Петербургского университета, Политехнического института, Казанского, Киевского, Харьковского и Новороссийского университетов.[167] Велась переписка по вопросам созыва съезда представителей высших учебных заведений, организации работы студенческих столовых, приема вольнослушательниц и др. Представители Делегатского собрания ездили в Петербург и Ригу. Делегатское собрание собирало деньги в пользу безработных рабочих Петербурга, голодающего крестьянства.[168]

Анализ студенческого движения периода отступления революции показывает, что политическая борьба в среде студенчества крайне обострилась, что среди студентов образовалось много политических фракций, группировок, соответственно тому, как углублялся процесс формирования типов политических партий в России.[169]

---

[165] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, стр. 506.
[166] ЦГИА ЭССР, р. 402, оп. 7, 1902—1917, д. 473, л. 768—770.
[167] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 16, л. 910—913.
[168] Там же, ф. 402, оп. 7, 1902—1917, д. 473, л. 768—770.
[169] В. И. Ленин, Соч., т. 11, стр. 198—199.

Это было обусловлено, главным образом, ослаблением революционной борьбы пролетариата и усилением контрреволюции, на что по-разному реагировали различные классы и социальные прослойки. Среди части интеллигенции возникли пораженческие настроения, что сразу же отразилось и на студенчестве. Многие попутчики, оказавшиеся в рядах революционных студентов в период подъема революции, теперь стали отходить от борьбы и соответственно своей социальной природе, политическим убеждениям примыкали к той или иной буржуазной партии и группировке. Это и не могло быть иначе, так как тысячи и миллионы нитей связывали студентов со средней и низшей буржуазией, чиновничеством, с известными группами крестьянства и духовенства.[170]

Трудно установить точное распределение всех студентов по их партийной принадлежности в данный период, так как это не отражается в их документах, нет и никаких списков. Некоторое представление об этом дают нам результаты проведенных выборов центрального студенческого органа. Всего было подано 924 бюллетеня; из них за социал-демократов — 451, за кадетов — 197 и за эсеров — 175.[171] Эти цифры говорят определенно как о принадлежности, так и о сочувствии к той или иной партии, об участии трех фракций на выборах.

Интересное и полезное мероприятие по этому вопросу осуществили члены «Общества русских студентов», проведя в 1907 г. анкетную самоперепись, посвященную анализу духовной жизни студентов. Анкету заполнило лишь около 900 человек, тем не менее материал ее представляет значительный интерес.

По произведенным подсчетам из 863-х студентов, принявших участие в переписи, 834 разделяли взгляды следующих политических партий и группировок:[172]

социал-демократов	— 332 чел.	(больш., меньш., Бунд)
эсеров	— 158	„
трудовиков и нар.-соц.	— 19	„
левых	— 64	„
кадетов	— 99	„
«мирнообновленцев» *	— 26	„
октябристов и правых «беспартийных»	— 64	„

[170] В. И. Ленин, Соч., т. 15, стр. 196.

[171] ЦГИА ЭССР, ф. 1844, оп. 1, 1906—1908, д. 25, л. 54.

[172] Студенчество в цифрах. Сборник под редакцией проф. Святловского, СПб. 1909, стр. 73.

* «Мирнообновленцы» — члены партии мирного обновления, выражавшей интересы крупной торгово-промышленной буржуазии и обуржуазившихся помещиков; оформилась в июле 1906 года, объединяла в своем составе бывших левых октябристов и бывших правых кадетов. Программа была близка к октябристской.

Из них организационно примыкавших к какой-либо партии было 127 человек (социал-демократов — 68, эсеров — 26, кадетов —12 [173]). Эти данные не являются, конечно, абсолютными, так как они охватывают менее трети студентов, хотя, надо полагать, самых активных.

Сопоставление обоих документов показывает, что более организованная часть студенчества в той или иной степени признавала программу какой-либо политической партии, причем бóльшая часть принадлежала к левым. Поскольку революционные и оппозиционные настроения среди студентов были довольно сильно развиты и в период отступления революции, постольку можно полагать, что принадлежность к левым партиям была в университете определяющей.

Таким образом, состав студенчества в 1906—1907 гг. по его партийности был сравнительно пестрым и неустойчивым, что вполне соответствовало обострению классовых противоречий в стране и сильному идейному брожению.

Направляющей силой студенческого движения оставались революционные социал-демократы, объединившиеся в студенческую фракцию РСДРП. В нее входили Зыков, Гембский, Александровский, Широкогоров [174] и др. Она получала поддержку со стороны местной организации РСДРП.

Летом 1906 г. в Тарту был создан временный Северо-Лифляндский комитет РСДРП, объединявший Тартускую, Валгаскую и Вырускую организации партии, а в октябре 1906 г. — Исполнительный комитет Северо-Лифляндской организации РСДРП. Исполнительный комитет в своих листовках разъяснял, что «задачей партии является... объединение пролетариев в партию, которая в свою очередь должна сплачивать все демократические силы (разрядка моя — Л. Э.) и подготовить их для решительной борьбы против ига самодержавия..»[175] Направление борьбы демократического студенчества являлось одной из задач Исполнительного комитета. В полицейских документах указывается, что членами комитета были и студенты: Ст. Некраш, И. Ленский, И. Конасевич, С. Постников, Б. Анткочунас.[176]

К Тартуской организации РСДРП принадлежал студент Петербургской консерватории Рудольф Нилендер, который временно жил у своего отца, служителя университетской канцелярии, и работал секретарем суда. Он имел тесные связи со студентами.[177]

---

[173] Студенчество в цифрах, стр. 73.
[174] ЦГИАЛ, ф. 102, 1905, д. 003, ч. 44, л. 51.
[175] ЦГИАМ, ф. 102, 1907, оп. 8, д. 5, ч. 71, л. 4.
[176] ЦГИА ЭССР, ф. 296 оп. 50, 1907, д. 22, л. 286; ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 13, л. 319—320.
[177] Там же, ф. 492, оп. 1, 1909 — 1910, д. 17, л. 206.

Имеющиеся документы свидетельствуют, что большевики несомненно оказывали влияние на революционную социал-демократию. Это ясно было видно из резолюций двух студенческих собраний в сентябре и декабре 1906 г., в которых революция не признавалась оконченной и студенчество призывалось к продолжению борьбы с самодержавием. В 1908 г. студенческая социал-демократическая фракция РСДРП университета признает большевистскую установку о поддержке академического движения студентов.[178]

Студенческая фракция РСДРП умело использовала в 1906 — 1907 годах, в целях конспирации, легальную организацию — Тартуский комитет Красного Креста, созданный в 1906 г.[179] Через него осуществлялась выписка и доставка политической литературы, оказывалась материальная помощь политическим арестантам и ссыльным, их семьям. Так, например, в 1906 г. в Тартускую тюрьму было передано студентам Чапурскому, Рахинскому, Попову, Рыбаловскому около трехсот рублей, в 1907 г. арестованным 18 студентам — 434 рубля. Деньги поступали путем сбора и индивидуальных добровольных пожертвований. Помощь оказывалась и политическим ссыльным в Олонецкой губернии, а также арестованным, находившимся в заключении в других городах (Ростове, Минске и др.).[180]

Революционно настроенные студенты проводили беседы среди населения, рабочих, учащихся старших классов средних учебных заведений, распространяли политическую литературу. Так, студент физико-математического факультета Катинский читал лекции ученицам женской гимназии, знакомил их с подпольными изданиями. В лекции на тему «Пищеварение» он говорил о голоде как социальном явлении в России, приводившем народные массы к революционной борьбе. Студент юридического факультета Зыков распространял книгу В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад».[181]

Для проведения широкой разъяснительной работы среди студентов использовалось «Общество русских студентов». Оно организовало политические диспуты и лекции. Из доклада тайного советника Спешкова, присланного в 1908 г. министром народного просвещения на ревизию университета, видно, что в 1907 г. «Общество русских студентов» устроило большой вечер в помещении театра «Ванемуйне», пригласив на него референтом активного революционера 70-х годов, бывшего долгие годы узником Шлиссельбургской крепости, Н. Морозова.[182] По инициативе

---

[178] Там же, ф. 384, оп. 1, 1905 — 1915, д. 1432, л. 141.
[179] ЦГИАЛ, ф. 733. оп. 153, 1908, д. 91, л. 87.
[180] ЦГИА ЭССР. ф. 492, оп. 1, 1909 — 1910, д. 12, л. 318 — 320.
[180] Там же, д. 16, л. 905—907.
[181] Из личной беседы с преподавателем ТГУ доц. Х. Сосси.
[182] ЦГИАЛ, ф.733, оп. 154, 1908, д. 91, л. 94.

общества в начале 1908 г. в Тарту была приглашена А. Коллонтай прочитать лекцию «Семейный вопрос в свете научного социализма»[183] и т. д.

Следуя указаниям большевиков, революционное студенчество поддерживало связь и проводило работу среди солдат тартуского гарнизона. В 1906 г. в Тарту распространялись такие издания РСДРП, как «Голос солдата», «Солдатский путь», листовки, разъяснявшие сущность политики царизма, использующего армию в своих классовых интересах в борьбе против народа.[184] При Исполкоме Северо-Лифляндской организации РСДРП была создана своя боевая группа, которая поддерживала тесную связь с военной организацией Петербургского комитета РСДРП. Из студентов в боевую группу входили Эдвин и Феликс Кесслер, Н. Генс.[185]

По заданию Исполнительного комитета в студенческом общежитии печатались гектографированные листовки и прокламации.[186] В конце 1906 г. полиция обнаружила большое количество рукописей революционного содержания в обществе студентов-ветеринаров «Societas».[187]

Все это свидетельствует, что революционно-демократическое студенчество проводило большую работу по мобилизации сил на продолжение революции. Но по мере наступления контрреволюции среди социал-демократов стала усиливаться меньшевистская группировка, лидером которой был Михаил Бенасик.[188] Позицию меньшевиков хорошо характеризует его заявление о том, что «революционное напряжение уже прошло и нового подъема нужно ждать потом, когда изменятся обстоятельства, а пока будем заниматься наукой».[189] Меньшевики держали курс на свертывание революции, вместо свержения царизма путем вооруженного восстания они предлагали его реформирование, вместо гегемонии пролетариата — гегемонию либеральной буржуазии.

Под влияние меньшевиков попадали неустойчивые мелкобуржуазные элементы. Значительной стала группа бундовцев, что было вызвано увеличением количества евреев в университете: в 1906 г. их было 193, в 1907 г. — 243 человека.[190]

Революционной социал-демократии приходилось вести упор-

---

[183] Там же, л. 13—14.

[184] ЦГИАЛ, ф. 740, оп. 43, 1910, д. 32, л. 27—30.

[185] Там же, ф. 733, оп. 154, 1908, д. 91, л. 96.

[186] F. Kull, Mässumehi ja boheemlasi (Tallinn 1933), стр. 18—19.

[187] Революция 1905—1905 гг. в Эстонии, стр. 505.

[188] М. Бенасик в 1908 г. переехал в Петербург, где поступил на юридический факультет университета. В. И. Ленин резко критиковал его меньшевистские установки по аграрному вопросу. См. В. И. Ленин, Соч., т. 13, стр. 305, 308, 310, 318; т. 15, стр. 150, 152 и сл. (о Новоседском).

[189] Из воспоминаний М. Катинского.

[190] Личный состав Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1906, 1907.

ную борьбу против остатков федералистов. Как известно, эстонские меньшевики и федералисты, видя ослабление своих позиций и усиление большевизма, стали добиваться объединения всех социал-демократов, особенно после IV съезда РСДРП, надеясь захватить в свои руки все социал-демократическое движение. Однако в результате тартуской и териокской конференций большевики еще более сплотились, а федералисты потеряли свое влияние, их организации распадались. Часть лидеров эмигрировала, из рядовых членов многие отходили от движения или же примыкали к другим партийным группировкам. Оставшиеся же в рядах партии федералисты были настроены пораженчески.

Это затрудняло деятельность революционной социал-демократии, заставляло ее по некоторым вопросам применять тактику использования оппозиционности мелкобуржуазной либеральной демократии и поддержки ее в целях отпора наступавшей реакции.

Эсеровские настроения в университете имели место уже продолжительное время, но официальное оформление фракции эсеров произошло в конце 1906 и начале 1907 гг. Ее организаторами были студент ветеринарного института Газдыбин, студенты университета Гальперин, Селиванов, Абаренков. Из эстонских студентов во фракцию вошли Маазер, Плоом, Рейник и др.[191] Эсеры были представителями крайней левой фракции буржуазной демократии[192], которая шла вместе с революцией в период подъема и отходила от нее при отступлении. Среди эсеров усиливались террористические настроения.

Осенью 1906 г. образовалась студенческая фракция партии «Народная свобода», т. е. кадетов. В уставе указывалось, что: «1) Основные принципы политической программы, свободы личности и пр. не могут быть приносимы в жертву интересам политического момента. 2) Самодовлеющими целями являются свободная наука в свободном университете».[193] К кадетской фракции примкнули в основном студенты, происходившие из кругов буржуазной интеллигенции, которые вполне удовлетворились университетской автономией и были противниками студенческого движения. Они стремились к прекращению революции путем сделки с контрреволюцией.

Выходцы из дворян и крупной буржуазии разделяли политические убеждения октябристов и черносотенного «Союза русского народа». Большинство немецких корпорантов поддерживало реакционную «балтийскую конституционную партию».

Говоря о корпорантах, следует отметить, что в 1906—1907 гг. они изменили свою тактику открытой борьбы против студенческого движения. В октябре 1906 г. Chargierten Convent вынес по-

[191] Литературный музей АН ЭССР, ф. 172, М. 1 : 16, л. 1—6.
[192] В. И. Ленин, Соч., т. 8. стр. 64.
[193] ЦГИА ЭССР, ф. 492, оп. 1, 1909—1910, д. 16, л. 97.

становление, что для достижения своей цели, т. е. борьбы против революции, корпоранты должны посещать общестуденческие собрания и единодушно голосовать на них, а если нужно, то принимать участие и в выборах студенческих органов вплоть до выдвижения в них своих представителей.[194] Корпоранты решились, таким образом, на раскол и подрыв студенческого движения изнутри. Однако революционные социал-демократы разоблачили их маневр, и большинство студенчества отвергло предложение корпорантов. Это вызвало их гневное заявление по адресу русских студентов: «...они (корпоранты — Л. Э.) ждут минуты, когда чуждые местным интересам элементы предоставят университет законному его собственнику, т. е. прибалтийскому студенчеству, которое превратит его опять в настоящий храм науки».[195] В дальнейшем корпоранты еще более усилили шантаж и интриги против демократического студенчества.

Между отдельными партийными фракциями и группировками происходила серьезная борьба, развернувшаяся в особенности в начале 1907 г., во время выборов во II Государственную думу. Все они принимали участие в предвыборной агитации.

Большевики и их сторонники распространяли листовки Исполкома Северо-Лифляндской организации РСДРП, в которых разоблачалась антинародная политика правительства. Листовки разъясняли, что в думу надо избирать людей, «желающих не только свободы, но старающихся поддержать и революцию, чтобы народ получил бы свободу действительно в свои руки»,[196] и призывали поддерживать требования социал-демократов. Острый обмен мнениями разгорелся на общестуденческой сходке, собравшейся по поводу открытия II Думы, 20 февраля 1907 г.

На собрании присутствовали студенты Ветеринарного института, а также и посторонние. Это была 50-ая по счету студенческая сходка за время революции и в 50-ый раз ее председателем был избран студент Николай Самбикин.[197] Обсуждалось отношение к Государственной думе и составление приветственной телеграммы. Оба вопроса вызвали горячий спор между социал-демократами, эсерами и кадетами. Кадеты целиком поддерживали

---

[194] ЦГИА ЭССР, ф. 1844, оп. 1, 1906—1908, д. 25, л. 2, 38; «Университетская летопись», Юрьев 1906, № 2, стр. 8—9.

[195] ЦГИА ЭССР, ф. 1844, оп. 1, 1906—1908, д. 25, л. 48.

[196] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, стр. 570.

[197] Н. Самбикин окончил весной 1907 г. университет и стал преподавать математику в Тартуском реальном училище. Он обладал блестящими способностями по математике, и профессорский совет решил оставить его при университете для подготовки к профессорскому званию, полагая, что научная работа отвлечет его от студенческого движения. Однако Самбикин по-прежнему оставался активным организатором молодежи, вследствие чего в феврале 1908 г. он был арестован и уже 20 марта выслан в Астраханскую губернию на время военного положения в Прибалтике. В Тарту Самбикин больше не возвращался. Впоследствии он был преподавателем математики в Воронежском государственном университете (умер в 1925 г.).

думу и видели в ней подлинное народное представительство. В их сторону склонялись и меньшевики.

Революционные социал-демократы, раскрывая классовую сущность думы, доказывали, что правительство использует ее как средство борьбы против революции; не может быть и речи о поддержке думы целиком, поддерживать нужно только левые фракции в думе.[198] Бундовцы заявляли, что дума не сможет приступить к законодательной деятельности до тех пор, пока не будет дана политическая амнистия, отменены полевые суды, призывы к погромам и приняты меры против голода.[199]

Адрес обсуждался 21 февраля. Было предложено несколько текстов: от кадетов, бундовцев, социал-демократов. После жарких дебатов большинство собравшихся приняло текст, предложенный меньшевиками, с добавлением вышеназванных требований бундовцев, и решило отправить его всей думе, адресовав на имя председателя. В адресе дума определялась как «народное представительство». Это явилось фактически проявлением мелкобуржуазного либерализма, свидетельствующим о росте его влияния среди студентов, что ослабляло демократическое крыло студенчества.

Характерно, что если студенты приветствовали всю думу, то рабочие фабрики Моора послали свое приветствие эстонскому депутату социал-демократической фракции П. Пярну.[200]

В то время, когда либеральная буржуазия ликовала по поводу открытия Государственной думы, в Петербурге полиция вторглась в Технологический институт, произвела там массовые обыски, арестовала ряд студентов за принадлежность к левым партиям. Один из студентов был предан военно-полевому суду, а директор института отстранен от должности. Это вызвало гневный протест всего российского студенчества, в ряде университетов — Петербургском, Казанском — была объявлена забастовка.[201]

Возмущение охватило также передовое студенчество Тартуского университета. 10 марта 1907 г. в актовом зале состоялась студенческая сходка с участием более 600 человек, на которой обсуждался вопрос об устройстве забастовки с целью оказания поддержки студентам забастовавших учебных заведений и выражения протеста против действий полиции. Однако в результате недостаточной подготовки и неустойчивости мелкобуржуазных элементов бóльшая часть собравшихся (468 против 160) высказалась против забастовки, мотивируя это тем, что студенчество в данный момент мало организовано и не подготовлено к рево-

[198] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, стр. 574— 576.
[199] Там же, стр. 575.
[200] «Postimees», 27. II 1907.
[201] ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 530, д. 617, л. 32.

люционным выступлениям, что нужно продолжать подготовку.[202] Обнаружилась тесная связь между меньшевиками и кадетами, заявившими, что забастовка неуместна в период законодательной деятельности думы. Тартуское студенчество на этот раз не поддержало общестуденческого протеста. Это свидетельствовало о том, что студенческое движение ослабевало, суживался его размах.

Небезынтересно отметить, что если в 1905 г. студенческие собрания были массовыми, на них собиралось большинство студентов, то в 1907 г. на собрания являлось лишь около 25—35% студентов.

Большим ударом для демократического студенчества явился разгром Исполнительного комитета Северо-Лифляндской организации РСДРП. На 19 апреля в Тарту была созвана конференция боевых и военных организаций Прибалтики; на ней присутствовали и члены Исполнительного комитета. Но конференцию предал провокатор, и в Тарту были произведены массовые аресты. 19-го, 20-го апреля и в следующие дни было арестовано 44 человека, среди них 9 студентов (С. Некраш, И. Ленский, И. Коносевич, Б. Анткочунас, С. Постников, М. Окунев и др.).[203] Впоследствии было арестовано еще 17 человек.[204]

После этого Северо-Лифляндская организация перестала существовать. Тартуская группа РСДРП, однако, вновь собирала силы и продолжала работу, но партийное руководство студенческим движением крайне ослабло, так как были арестованы многие активные деятели студенческого движения.[205]

Между тем усиливалась правительственная реакция, и 3-го июня 1907 г. самодержавие совершило государственный переворот. Затем последовал черносотенный поход против университетской автономии и студенческого движения. 11-го июня 1907 г. были изданы полицейские правила о студенческих организациях и собраниях, по которым категорически запрещались студенческие политические организации и собрания. Полиции строго предписывалось присутствовать на всех студенческих собраниях.

Все это показывает, что отступление революции закончилось ее поражением. Самодержавие смогло мобилизовать все силы контрреволюции для разгрома революции. Своей политикой оно изолировало буржуазию от революции и нейтрализовало часть мелкой буржуазии, в том числе значительную часть студенче-

---

[202] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии, стр. 576—577.

[203] ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 50, 1907, д. 22, л. 286.

[204] Там же, ф. 492, оп. 1, 1910—1910, д. 13, л. 404—410.

[205] Из анализа личных дел студентов видно, что часть арестованных (И. Коносевич, И. Ленский, С. Некраш, М. Окунев) была впоследствии освобождена и осенью 1907 г. или весной 1908 г. принята обратно в университет; С. Постников после освобождения из-под ареста перевелся в Казанский университет. См. ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, дд. 13040, 15208, 18827, 19479, 21305.

ства. Поражение революционной борьбы студенчества было обусловлено общим поражением буржуазно-демократической революции в России.

Наступили мрачные годы реакции.

Заключение

Отличительной чертой второго этапа буржуазно-демократической революции 1905—1907 гг. были постепенный спад революционной борьбы и открытое наступление реакции. Царское правительство, спеша подавить революцию, направило во все концы страны карательные экспедиции и зверски расправлялось с народом. В кровавой деятельности карательных отрядов в Прибалтике участвовали бароны и их сынки — студенты-корпоранты.

Репрессии коснулись и Тартуского университета. Без ведома администрации каратели вторглись в помещения университета, произвели массовые обыски и ряд арестов; университетская автономия оказалась фикцией.

Среди профессорско-преподавательского состава по-прежнему сохранялись два основных направления: либеральное и реакционно-монархическое. Происходило примыкание профессоров и преподавателей к различным политическим партиям и группам (главным образом, к кадетам и октябристам). Поведение либеральной профессуры определялось стремлением сохранить университетскую автономию; с этой целью она активно поддерживала Государственную думу, т. е. контрреволюционную политику правительства. По отношению к студенчеству либеральную профессуру характеризовало стремление к пресечению студенческого движения, но не путем открытых репрессий, а разложением студенчества изнутри, подчинением его своему влиянию. Она рассчитывала также и на общее ослабление революционного движения в стране.

Реакционная профессура приветствовала репрессии и террор, требуя беспощадной расправы с участниками студенческого движения.

На борьбу с наступавшей реакцией выступило демократическое студенчество университета, принявшее тактику открытия университета и продолжения революционной борьбы, что соответствовало установке ЦК РСДРП в отношении студенческого движения. Новое оживление студенческого движения началось осенью 1906 г. Оно по-прежнему было направлено на поддержку борьбы пролетариата и являлось составной частью всероссийского студенческого движения.

Организующей силой студенческого движения оставалась революционная социал-демократия, объединившаяся в студенче-

скую группу РСДРП, представители которой входили и в состав Северо-Лифляндской организации РСДРП.

Но в условиях усиления реакции студенческое движение постепенно ослабевало. Оно не поднималось до уровня массовых забастовок и уличных демонстраций. Революционные студенты изыскивали и использовали новые формы борьбы: бойкот профессоров-монархистов, реорганизация и укрепление студенческих организаций.

В среде студенчества углубилось политическое расслоение, образовалось много политических группировок, что было обусловлено ослаблением борьбы пролетариата и усилением контрреволюции. Среди части интеллигенции усилились пораженческие настроения, и это использовали эсеры и меньшевики, чья оппортунистическая деятельность постепенно активизировалась. Обнаруживалась связь между всеми буржуазными и мелкобуржуазными партийными группами. База студенческого движения суживалась и слабела.

Поражение студенческого движения было ускорено разгромом Исполнительного комитета Северо-Лифляндской организации РСДРП, вследствие чего ослабло партийное руководство борьбой демократического студенчества. Перед ним вставала задача новой мобилизации сил.

Годы первой русской революции не прошли бесследно для студентов. Демократические силы университета получили богатую школу политического воспитания, боевую закалку, благодаря чему они не прекратили борьбы и в тяжелых условиях реакции.

Первым отголоском революционных боев 1905—1907 гг. явился страстный протест студентов Тартуского университета против суда над социал-демократической фракцией II Думы в ноябре 1907 г. На одной из студенческих сходок, где обсуждалось отношение к III Думе, было постановлено довести до сведения широких народных масс, что студенты осуждают закон 3-го июня, не признают за депутатами III Думы права считать себя выборными от народа и считают нужным принять активное участие в борьбе с правительством, подрывая доверие народа к Думе путем пропаганды.[206] В ответ на дополнительное ограничение студенческих собраний, осенью 1908 г. тартуские студенты присоединились к всероссийской студенческой забастовке,[207] первому крупному выступлению демократического студенчества после поражения революции. Несмотря на академический характер забастовки, В. И. Ленин назвал ее политическим симптомом, началом реакции против реакции.[208]

Начиная с 1910 года, в связи с началом нового подъема ре-

[206] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, 1904—1915, д. 516, л. 66.
[207] Там же, ф. 296, 1908, д. 20, л. 1.
[208] В. И. Ленин, Соч., т. 15, стр. 196.

волюционного движения в России, революционно настроенное тартуское студенчество вновь встало на путь политической борьбы и, руководимое большевиками, Тартуской организацией РСДРП, готовилось к новому штурму царизма. В результате этого, когда в феврале 1917 года началась вторая буржуазно-демократическая революция в России, оно вместе с рабочими приняло активное участие в свержении царского режима.

1905—1907 годы явились боевым крещением, подготовившим ряды бойцов, победивших в 1917 году.[209]

TARTU ÜLIKOOL ESIMESE VENE REVOLUTSIOONI TAANDUMISE PERIOODIL (1906.—1907. a.)

L. Eringson

Resümee

Esimese Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooni teist etappi (1906.—1907. a.) iseloomustas revolutsioonilise võitluse järkjärguline mõõn ja reaktsiooni tugevnemine. Tsarism kiirustas revolutsiooni mahasurumisega ning õiendas veriselt arveid võitleva rahvaga. Karistussalkade tegevusest Baltikumis võtsid osa parunivõsud — üliõpilased-korporandid.

1905. a. ülikoolidele antud autonoomia osutus fiktsiooniks. Karistussalgad tungisid ülikoolidesse (ka Tartus), represseeriti eesrindlikke õppejõude ja üliõpilasi.

Tartu ülikooli õppejõudude hulgas võib endiselt eraldada kaht põhilist leeri. Liberaalid lootsid säilitada ülikoolide autonoomiat ja sel eesmärgil toetasid tsarismi kontrrevolutsioonilist poliitikat ning püüdsid ettevaatliku laveerimisega allutada oma mõjule üliõpilasi. Reaktsiooniline osa professoritest tervitas reaktsiooni pealetungi. Suur osa professoritest tunnistas kadettide partei poliitilist programmi; ülikoolis kujunes ka «17. Oktoobri Liidu» osakond. Õppejõud-eestlased võtsid aktiivselt osa eduerakonna tegevusest.

Revolutsioonilist võitlust ülikoolis ja üldse Tartus jätkas demokraatlik üliõpilaskond. Üliõpilasliikumine elavnes Tartus uuesti 1906. a. sügisel, millal pärast 1,5-aastast vaheaega alustati taas õppetööd. Üliõpilasliikumist organiseerivaks jõuks jäi endiselt revolutsiooniline sotsiaaldemokraatia, kellel olid tihedad sidemed VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooniga.

Kuid 1906.—1907. a. üliõpilasliikumine ei tõusnud enam massiliste streikide ega tänavademonstratsioonide tasemele. Uue võit-

[209] В. И. Ленин, Соч., т. 28, стр. 350.

lusvormina kasutati reaktsiooniliselt meelestatud professorite loengute boikoteerimist ja legaalsete akadeemiliste üliõpilasorganisatsioonide reorganiseerimist ning tugevdamist.

Proletariaadi võitluse nõrgenemine ja kontrrevolutsiooni pealetungimine tingis ka üliõpilaskonna poliitilise kihistumise. Paljud kõhklevad elemendid, kes läksid revolutsiooniga kaasa selle pealetungi perioodil, hakkasid nüüd revolutsioonist eemalduma ning vastavalt oma sotsiaalsele päritolule ja poliitilistele veendumustele liitusid kodanlike ja väikekodanlike parteidega (kadettidega, esseeridega), tugevnes menševike, bundistide, föderalistide mõju. Kõik see põhjustas revolutsioonilise üliõpilasliikumise baasi nõrgenemise. Suureks hoobiks oli VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni purustamine 1907. a. kevadel, mille tõttu nõrgenes ajutiselt üliõpilasliikumise parteiline juhtimine.

Kuigi Esimene Vene revolutsioon ei lõppenud võiduga, tegi Tartu revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilaskond läbi otsustava võitluskatsumuse ja sai endale suured kogemused edaspidiseks pealetungiks tsarismile. Ja alates juba 1910. aastast jätkaş ta aktiivselt poliitilist võitlust ning valmistus bolševike juhtimisel koos proletariaadiga uueks revolutsiooniks.

DIE UNIVERSITÄT TARTU IN DER PERIODE DES RÜCKGANGS DER ERSTEN RUSSISCHEN REVOLUTION (1906—1907)

L. Eringson

Zusammenfassung

Die zweite Etappe der ersten russischen bürgerlichdemokratischen Revolution (1906—1907) war durch das allmähliche Nachlassen der revolutionären Kampftätigkeit und die Verschärfung der Reaktion gekennzeichnet. Der Zarismus beeilte sich, die Revolution zu unterdrücken, und rächte sich aufs grausamste an den Teilnehmern der Revolution. An der Tätigkeit der Straftrupps im Baltikum beteiligten sich auch die Sprößlinge der baltischen Barone — die Korporanten der Universität.

Die im Jahre 1905 den Universitäten verabfolgte Autonomie erwies sich als bloße Fiktion. Straftrupps erhielten Einlaß in die Universitäten (auch in Tartu), fortschrittliche Lehrkräfte und Studenten waren Verfolgungen ausgesetzt.

Die Lehrkräfte der Tartuer Universität teilten sich wie früher hauptsächlich in zwei Lager. Die liberaler gesinnten hofften, daß die Autonomie den Universitäten erhalten bleibe, und unterstützten deshalb die konterrevolutionäre Politik des Zarismus. Vorsichtig

lavierend waren sie bemüht, die Studenten ihrem Einfluß unterzuordnen. Die reaktionären Professoren aber begrüßten den Vorstoß der Reaktion. Ein großer Teil von ihnen erkannte das politische Programm der Partei der Kadetten an; außerdem entstand hier eine Abteilung der Partei der «Oktobristen». Die estnischen Lehrkräfte nahmen auch aktiven Anteil an der Tätigkeit der estnischen bürgerlichen Partei «Eduerakond».

Der revolutionäre Kampf wurde sowohl im Bereich der Universität wie in Tartu überhaupt von der demokratischen Studentenschaft fortgesetzt. Einen neuen Aufschwung erlebte die Studentenbewegung im Herbst 1906, als nach anderthalbjähriger Pause der Unterricht aufs neue einsetzte. Diese Bewegung wurde ebenso wie früher von der revolutionären Demokratie, die mit den nordlivländischen Organisationen der Russischen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in enger Verbindung stand, organisiert.

Die Studentenbewegung der Jahre 1906—1907 erreichte jedoch nicht mehr die ehemalige Stufe der Streiks und Straßendemonstrationen. Als neue Form des Kampfes wurden die Vorlesungen reaktionär gesinnter Professoren boykottiert, auch reorganisierte und festigte man die legalen akademischen Studentenorganisationen.

Die Abschwächung der Kampftätigkeit des Proletariats und der Vorstoß der Konterrevolution bedingten ihrerseits eine politische Differenzierung der Studentenschaft. Unsichere Elemente, die während des revolutionären Aufschwungs Mitläufer der Revolution gewesen waren, begannen sich nun vom revolutionären Kampf fernzuhalten. Ihrer sozialen Herkunft und ihren politischen Anschauungen entsprechend traten sie bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien bei (Kadetten, Sozialrevolutionäre); der Einfluß der Menschewiki, Bundisten und Föderalisten verstärkte sich. Das alles brachte eine Abschwächung der Grundlagen der revolutionären Studentenbewegung mit sich. Ein schwerer Schlag war die die Frühjahr 1907 stattgefundene Auflösung der nordlivländischen Organisation der Russischen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei. Dadurch erlitt die parteiliche Leitung der Studentenbewegung eine zeitweilige Schwächung.

Obwohl die erste russische Revolution nicht siegte, machte die revolutionäre Studentenschaft Tartus doch eine entscheidende Kampfprobe durch und bereicherte sich mit wertvollen Erfahrungen für den weiteren Ansturm gegen den Zarismus. Schon ab 1910 aktivierte sich der politische Kampf der Studentenschaft aufs neue. Unter der Führung der Bolschewiki und zusammen mit dem Proletariat begann die Vorbereitung zu einer neuen Revolution.

«ЗАПИСКИ ДЕКАБРИСТА» А. Е. РОЗЕНА И ПОЛЕМИКА ПО ОСТЗЕЙСКОМУ ВОПРОСУ.

С. Г. Исаков

Кафедра русской литературы

Исследователи уже давно обратили внимание на тот факт, что вернувшиеся из ссылки и поселения декабристы в 1850—60-е гг., как правило, занимали умеренно-либеральную позицию в общественно-политической борьбе той эпохи. Многие из них даже примкнули к правому шовинистическому лагерю русской буржуазно-дворянской общественности. У одних это было естественным следствием постепенного поправения — результата дворянской ограниченности мировоззрения декабристов, тяжелых условий тюрьмы и ссылки. У других — следствием многолетнего отрыва от общественной жизни страны, от ее развития; по этой причине многие декабристы плохо разбирались в новых социально-экономических условиях, в новых формах общественной борьбы. Некоторые декабристы искренне были убеждены, что либеральные реформы 1860—70-х гг. (19 февраля 1861, введение суда присяжных, земских учреждений, реформа армии и т. д.) представляют собой воплощение в жизнь декабристской программы. Отсюда восторженное отношение многих декабристов к этим реформам, активное участие их в подготовке и проведении в жизнь закона 19. II 1861 (работа в комитетах по подготовке проекта реформы, в качестве мировых посредников и т. д.). Лишь немногие декабристы, как, напр., И. И. Горбачевский, сумели в какой-то мере разобраться в классовой сущности проводимой крестьянской реформы.[1]

Подавляющее большинство декабристов в 1860-е гг. полно верноподданнических чувств к «царю-освободителю» Александру II. В то же время у многих декабристов их старый патриотизм, требовавший в духе «Русской Правды» Пестеля единой и нераздельной России и враждебный национальным стремле-

[1] См. об этом: В. Соколов, Декабристы и крестьянский вопрос, «Исторический журнал», 1940, № 3.

ниям отдельных народов, перерастает в откровенный шовинизм. Декабристы крайне отрицательно отнеслись к польскому восстанию 1863 г. Без сомнения, под влиянием этих убеждений П. Н. Свистунов в своей статье «Несколько замечаний по поводу новейших книг и статей о событии 14 декабря и о декабристах» («Русский архив», 1870) даже отрицал возможность предоставления независимости Польше в конституционных проектах декабристов.

Отсюда и близость многих декабристов к органам русской правой и славянофильской прессы. Хотя в письмах декабристов нередки иронические замечания по адресу славянофилов, тем не менее многие бывшие члены тайных обществ установили тесную связь с кругами московских славянофилов. С. Г. Волконский находил много хорошего в их учении; в аксаковском «Дне» в первые годы его существования сотрудничал Г. С. Батеньков. Не менее близкие связи установились у декабристов с М. Н. Катковым — Д. И. Завалишин в 60-ые гг. неоднократно выступал со статьями о Сибири и Амурском крае, а также на педагогические темы в катковских органах, в частности, в «Московских ведомостях». Там же и в «Современной летописи» (особенно в 1863—64 гг.) часто печатались П. Н. Свистунов (с заметками о калужских делах) и Е. П. Оболенский.

Все это в известной мере предопределяет и отношение большинства декабристов к остзейскому вопросу. A priori можно предполагать, что в полемике по этому вопросу они не могли не присоединиться к антиостзейскому лагерю русской прессы. Это относится как к декабристам, примкнувшим к Каткову, так и к тем умеренно-либеральным деятелям, которым была ближе позиция «Голоса» и «С.-Петербургских ведомостей». В этой позиции бывших членов тайных обществ причудливо сочетались верность былым, если так можно выразиться, ставшим догмой программным положениям декабристского движения с его ненавистью к прибалтийским немцам, ближайшим приспешникам царя, к обособлению края от России, с отрицательным отношением к остзейским реформам 1816—19 гг., — и плохая ориентировка в общественной борьбе 1860-х гг., неумение выявить ее скрытую сущность.

Но вплоть до конца 1860-х гг. декабристам, которые были заняты обсуждением и претворением в жизнь внутрирусских реформ, а также работой над воспоминаниями о своем прошлом, не доставало повода, чтобы непосредственно вступить в полемику по остзейскому вопросу и высказать свой взгляд на него. Такой повод представился в связи с опубликованием в 1869 г. немецкого, а в 1870 г. русского издания «Записок декабриста» А. Е. Розена.

Барон Андрей Евгеньевич Розен принадлежал к старинному остзейскому дворянскому роду, получил типичное для местных дворян воспитание и на всю жизнь сохранил некоторые черты,

привитые ему в детстве, — лютеранскую религиозность, уважение к сословным правам и благородному происхождению остзейского рыцарства и т. д. Жизненный путь Розена, очень подробно изложенный им в «Записках декабриста» (это избавляет нас от необходимости пересказывать его здесь, тем более, что новых фактических данных к сведениям о жизни Розена до 1840-х гг. добавить мы почти не можем[2]), вначале напоминал обычный путь остзейца, отправившегося на службу в Петербург. Но за несколько дней до восстания 14 декабря он оказался в рядах декабристов. Это обстоятельство вызвало в свое время вполне законное недоумение такого тонкого и внимательного исследователя, как П. Щеголев, который так и не смог раскрыть причин участия Розена в движении декабристов.[3] Вопрос о причинах, побудивших Розена встать в ряды восставших, остается открытым и до сих пор, чему способствует и то обстоятельство, что сам декабрист совершенно умолчал об этом в своих «Записках». Мы лишь можем в самом общем виде предполагать, что здесь, видимо, решающую роль сыграла та обстановка в России первой четверти XIX в., которая вызвала появление тайных обществ декабристов вообще и которая подробно описана в «записках» и «воспоминаниях» ряда декабристов, в том числе и самого Розена, и подробно проанализирована в трудах многих исследователей. Известную роль здесь сыграли и личные связи Розена через жену с семейством Малиновских, в свою очередь находившихся в близких отношениях с семьей Пущина и с кругом бывших лицеистов, который в ту пору был одним из очагов вольнолюбивых настроений в обществе. Нельзя сбрасывать со счета и личных качеств Розена — человека безукоризненной честности и порядочности, исполненного внутреннего благородства и верности идеям, которые он считал справедливыми. Эти личные качества Розена (несмотря на свойственную и ему сословную ограниченность, быть может, даже более заметную из-за ее специфически остзейского привкуса) вызывали к нему уважение даже его идейных противников, порою резко критиковавших взгляды и высказывания автора «Записок декабриста».

Декабристские идеи, усвоенные Розеном, в основном, в период пребывания на каторжных работах в Чите и на Петровском заводе (хотя подготовлен к их восприятию он был еще до декабристского восстания всем ходом русской жизни и личными связями), без сомнения, оказали огромное влияние на его

---

[2] Личное дело А. Е. Розена, не вошедшее в опубликованные до сих пор тома «Восстания декабристов» и хранящееся в Центральном государственном архиве Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР в Москве (ф. 48, оп. 1, № 387), почти полностью напечатано в статье П. Е. Щеголева «К биографии барона А. Е. Розена» в книге: А. Е. Розен, Записки декабриста, СПб. 1907 (в дальнейшем все ссылки даются на это издание).

[3] См. его статью в книге: А. Е. Розен, Записки декабриста.

мировоззрение. Из «Записок» Розена перед нами предстает вполне определившийся тип декабриста со знакомым нам и по другим источникам комплексом взглядов и убеждений (само собою разумеется, с необходимыми поправками, обусловленными теми изменениями, которые претерпел декабризм в Сибири, в тюрьме и на поселении). И, тем не менее, остзейские связи Розена, с детства утвердившийся взгляд на прибалтийские дела, на местное дворянство не могли не вносить каких-то особых черт как в его практическую деятельность, так и в систему его убеждений. На каторжных работах, на поселении, в солдатах на Кавказе это не было заметно — жизнь Розена в этот период была слишком тесно связана с судьбой всех остальных декабристов, слишком оторвана от своеобразной остзейской обстановки, чтобы эти особые черты могли проявиться. Но положение изменилось после того, как Розен оказался на родине, в Эстонии, в среде остзейских баронов, когда он стал хозяином помещичьей усадьбы, обрабатываемой трудом крестьян.

В 1841 г. А. Е. Розен поселился в небольшом поместье Большая Солдина, близ Нарвы. Преобразования, которые он провел в поместье[4], с достаточной полнотой раскрывают перед нами его взгляды на тогдашние аграрные отношения в Прибалтике. Розен примкнул к той группе либеральных помещиков, чья позиция отличалась известной прогрессивностью. Эта группа понимала, что старая барщинная система ведения сельского хозяйства устарела, пришла в противоречие с все более вторгающимися в жизнь капиталистическими отношениями, что она мешает дальнейшему развитию хозяйства, подъему его производительности. Либеральные помещики, все более превращавшиеся в капиталистических предпринимателей и переходившие к наемному труду, как более выгодному, требовали отказа от барщины, замены ее денежной арендой и не возражали против продажи земли крестьянам, что должно было обеспечить их капиталом, необходимым для преобразования хозяйства на новый лад.[5] Царское правительство, очень напуганное размахом крестьянского движения в Прибалтике в 1840—50-ые гг., пошло, в известной мере, навстречу требованиям этих либеральных помещиков, о чем свидетельствуют крестьянские законы 1849 г. (для Лифляндии) и 1856 г. (для Эстляндии), по которым, между прочим, крестьянские земли были отделены от помещичьих.

Розен в своем поместье сразу же приступил к преобразова-

---

[4] См. о них: А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 309—310, а также письмо Розена к Е. П. Оболенскому от 14. IX. 1848 (РО ИРЛИ, ф. 606, Архив Е. П. Оболенского, № 21, лл. 32—36 об), в котором, кстати, подробнейшим образом изложена система остзейских аграрных отношений.

[5] Подробнее о взглядах либеральной группы остзейского дворянства см.: Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Toimetanud L. Brutus, L. Loone, Tln., ERK, 1958, стр. 65 и след.

ниям в духе вышеохарактеризованных требований либерального дворянства. Он считал, что реформы начала XIX в. хотя и не во всем удовлетворительны, но все же дают возможность добросовестным и думающим не только о сегодняшнем дне помещикам обеспечить благосостояние крестьян. Розен перевел крестьян с барщины на оброк, закрепил за каждой семьей определенный земельный участок и постепенно превратил крестьян в арендаторов-фермеров, плативших ему за землю раз и навсегда утвержденную неизменную аренду. Арендные участки закреплялись за семьей в наследственное пользование. Розен не возражал против продажи земли в будущем, когда у арендаторов появятся средства, в собственность крестьянам. Помещичью землю он обрабатывал наемным трудом, но вскоре пришел к выводу, что ее выгоднее сдать полностью в аренду крестьянам. Все это, как утверждал Розен и в своих «Записках» и в письмах, привело к быстрому росту благосостояния крестьян.

В его «Записках» введенная им новая система хозяйства вообще предстает почти как идеал крестьянского устройства, в письмах же 1840—50-х гг. Розен несколько сдержаннее. Его, например, беспокоит положение бобылей, имеющих лишь совершенно мизерные земельные участки. Он отмечает, что «в глуши этот класс не процветает».[6] И все же, подводя итоги своему пятнадцатилетнему хозяйствованью в Большой Солдине, Розен в письме к Е. П. Оболенскому от 2. VIII. 1857 г. полон оптимизма: «Мне удалось в 1842 году устроить и обеспечить Солдинских земледельцев в таком виде, в каком по указу прошедшего года должны быть окончательно устроены все крестьяне всей Эстляндской губернии к 1866 году; следовательно, мне удалось предупредить дело на целую четверть столетия. Между тем контракты мои с крестьянами засвидетельствованы и скреплены в судах, я руководствовался существовавшими статьями уложения, кои мог применить к моей цели, и не нашел никаких препятствий со стороны властей. — Крестьянскую землю отделил я навсегда от господской <...> Обеспечение платежа денег со стороны крестьян имею самое верное, без посредничества суда <...> Кто в срок не вносит своей доли, тот на другой день лишается права пользоваться этою землею, а на место каждого такого неисправного плательщика имею по тридцать охотников кандидатов, потому что цена умеренная, никогда не надбавится и не убавится, а исправный хозяин сохраняет место для своих потомков из рода в род. Вот отчего в 15 лет все они подвинулись, улучшили хозяйство, и в добрый час сказать, еще не было несостоятельного хозяина».[7] Хотя, судя по всему, положение крестьян в имении Розена, видимо, действительно было несрав-

[6] Письмо к Е. П. Оболенскому от 14. IX. 1848, РО ИРЛИ, ф. 606, № 21, л. 36.

[7] Там же, лл. 78—79.

ненно лучше, чем у других помещиков, мы явственно видим за этим описанием справедливого, но прижимистого хозяина, исходящего в своей практической деятельности далеко не только из соображений благополучия крестьян, не чуждого корыстных дворянских представлений.

Собственный удачный опыт ведения хозяйства на основе законов 1816—19 годов, утверждавших безземельное «освобождение», привел к тому, что Розен окончательно уверовал в благотворность в своей сущности этих реформ начала XIX в. и стал считать случайностями хорошо известные ему факты обезземеления и обнищания крестьян в результате такого «освобождения» (об этих фактах он говорит в своих «Записках декабриста»[8]). Отсюда вполне естественным представляется утверждение Розена в том же письме к Оболенскому, что эстляндское разрешение аграрного вопроса вполне возможно и в России, он даже ссылается на пример Васильчиковых, которые ввели в своем хозяйстве оброчную систему по эстляндскому образцу.

Все это подводит нас к деятельности Розена 1858—1859 гг., о которой он по вполне понятным причинам умолчал в своих «Записках». Когда в России были созданы комитеты по подготовке крестьянской реформы и посыпались проекты «освобождения», то Розен, в это время проживавший на Украине, в Изюмском уезде, решил принять участие в этой работе. Он приступает к созданию своего проекта «освобождения» крестьян. В его основу он положил остзейскую реформу, опыт преобразований в Прибалтийском крае, т. е. тот самый печальный опыт безземельного «освобождения», который в эти годы вызвал резкую критику не только со стороны Герцена и Чернышевского, но и широких либеральных кругов русского общества, и который поддерживали лишь откровенные реакционеры. О своем проекте Розен не говорит в «Записках», но о нем часты упоминания в письмах, которые не оставляют сомнений в характере этого проекта. 1. IV. 1858 г. он писал Е. П. и М. М. Нарышкиным: «Целый месяц трудился неутомимо над применением испытанного переходного состояния трех губерний (т. е. Эстляндской, Лифляндской, Курляндской — С. И.) к переходному состоянию прочих».[9] 13. VII. 1858 г. Розен писал Е. П. Оболенскому: «Я во всей подробности изложил правила переходного состояния и о всех видах пользования землею. Труд мой есть компиляция из Прибалтийских трех уложений, прежних и новейших».[10] В большом письме к тому же Оболенскому от 31. III. 1859 г. он доказывает неприменимость обязательного выкупа земли крестьянами в Рос-

[8] См. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 292.

[9] РО ГБЛ, ф. 133, М. 5822, 3/в.

[10] РО ИРЛИ, ф. 606, № 21, л. 86. Ср. в письме к Оболенскому от 21. I. 1859: «Я изложил мои убеждения и заимствовал новый порядок от наших прибалтийских губерний» (там же, лл. 89—89 об.).

сии: «Обязательный выкуп не в натуре русского мужика, особенно если выкуп будет общинный, а не личный, да и не в природе никакого человека. Дав ему волю, не приневоливай его снова, а только коренным законом предоставь ему право приобрести земельную собственность по его силам; тогда он станет и дорожить и хорошо пользоваться ею. Есть у нас крестьяне, которые тотчас выкупят свои участки за наличные деньги; безденежным открыт этот путь трудом или срочными платежами, как кому удобнее, а помещик обеспечивается пока ценностью продаваемого участка. Все такие условия, как у меня показано, вносятся в контракт, который вписывается в особенных книгах в Волостном, в Уездном суде, чтобы не было споров и недоразумений».[11] Все в этом плане скроено по остзейскому образцу.

Любопытные соображения о своем проекте «освобождения» в связи с сообщением о волнениях крестьян в Эстонии 1858 г., приведших к знаменитой «войне в Махтра», находим в доселе неопубликованном письме Розена к И. И. Пущину от 3. X 1858 г. из Каменки. «В Эстляндии теперь все успокоено. В одном только имении Гельфрейха крестьяне истребили огнем все господское; была свалка, схватка с солдатами. Общее же неудовольствие было не против помещиков, но против барщины, или работников против крестьянских хозяев. Последние не могли нанимать работников и работниц, следовательно и не могли исполнять всех работ господских и своих, и дело началось в начале жатвы. Работники же и работницы искали выгоднейших мест в Нарвских фабриках, кои однако доныне не вмещают более 10. 000 человек. — Дворяне-рыцари собрались для совещания 2-го сентября, — в общем собрании положили «похоронить барщину». В 1866 году уже будет оная совершенно уничтожена. — Ты увидишь из моих компиляций, что я туда же мечу; но постепенно, условно по добровольным сделкам, дабы не разорить большинства средних помещиков, не имеющих запасных капиталов на мгновенный оборот».[12] Объяснение причин волнений крестьян в 1850-е гг. здесь, конечно, не во всем верное; в нем, как и в заключительном утверждении Розена, опять же сказывается дворянская ограниченность убеждений декабриста.

Но нельзя не отметить, что проект крестьянского уложения Розена встретил, по-видимому, и возражения в декабристской среде за свой проостзейский характер, вызвал споры и прения при обсуждении. Такой вывод можно сделать из письма Розена к И. И. Пущину от 14. XII 1858 г. «Вероятно, моя Компиляция о приготовительном или переходном состоянии уже в твоих руках. О моем предисловии ты скажешь — слишком много слов —

---

[11] РО ИРЛИ, ф. 606, № 21 лл. 93 об. — 94.

[12] Рукописный отдел Государственного исторического музея в Москве, ф. 282, № 292, лл. 75—75 об. (листы перепутаны, должно бы быть — лл. 74—74 об.).

там, где я сравниваю доблести двух сословий и выставляю в образец Прибалтийское Уложение. Это многословие было вынуждено предварительными изустными прениями».[13]

Впрочем, видимо, уже к 1860 г. взгляды Розена несколько изменились. Он начинает понимать, что для крестьян важнее всего получить при освобождении землю в собственное владение, что только этим путем они могут хотя бы в какой-то мере обеспечить свое самостоятельное существование. Этому изменению его взглядов, кажется, способствовали и ставшие ему известными факты переселения эстонских крестьян в Самарскую губернию в 1860 г.[14] 4. XII. 1860 он пишет Оболенскому, еще защищая остзейское крестьянское устройство, но уже сомневаясь в его правильности: «Он (Гарибальди — С. И.) там (на своей родине около Ниццы — С. И.) не имел собственности земельной, вот отчего и эстляндские мужики переселяются в Самару; впрочем, их цель заключается в том, чтобы отделаться от ненавистной барщины, и грозят переселением; время это устроит, помещики по необходимости согласятся отдать им земли в аренду, а после и продадут. В Курляндии одна сотая часть крестьянских дворов поступила в собственность крестьян, а на барщине осталась только 1/6 часть. В Эстляндии еще 3/4 на барщине. В Лифляндии меньше половины на барщине. — Теперь переход пойдет быстрее, потому что обоюдная выгода того требует».[15]

По-прежнему безусловно одобряя остзейское освобождение крестьян в начале XIX в. и последующие крестьянские законодательства 1840—50-ых гг., восхваляя великодушие и благородство остзейского дворянства, Розен в своих «Записках» (в тех частях, которые были написаны, как мы покажем ниже, в 1860-ые гг.) уже вынужден сделать существенные оговорки.[16] Все это объясняет, почему Розен стал горячим сторонником реформы 19. II. 1861 г., все же закреплявшей за крестьянами хотя бы часть их земли, пусть за большой выкуп, и в качестве мирового посредника приложил много усилий, чтобы провести ее в жизнь (об этом подробно рассказано в его «Записках»).

Однако при внимательном чтении его «Записок» все же остается впечатление, что Розен не считал совершенно идеальным «русский» способ «освобождения». Видимо, ему был ближе остзейский способ, правда, с соответствующими коррективами вроде обеспечивающих существование крестьян «прочных постановлений относительно пользования землей».[17] Так это или не

---

[13] Там же, л. 253 об.

[14] О значении этих фактов см. нашу книгу «Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов», Тарту 1961, стр. 10—11.

[15] РО ИРЛИ, ф. 606, № 21, лл. 121 об. — 122.

[16] См. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 291 и 366. Об этих оговорках подробнее ниже.

[17] Там же, стр. 291.

так — сказать трудно: ни в «Записках», ни в письмах (кстати, большей частью неопубликованных) прямых высказываний на этот счет нет. Но противоречивость позиции Розена в данном вопросе явственно чувствуется при чтении «Записок», в которых он даже в главах, написанных в 1860-ые гг., после проведения реформы 19 февраля, после резкой критики остзейского «освобождения» в русской прессе, все же продолжает, хотя и с оговорками, положительно оценивать прибалтийский опыт в разрешении крестьянского вопроса, восхвалять местных баронов за воплощение в жизнь принципов остзейского «освобождения». Объяснение этой противоречивости надо искать в ряде причин.

Одной из них, конечно, была резкая критика остзейских порядков в русской правой, катковской и либеральной прессе 1860-х гг., которая чрезвычайно болезненно воспринималась Розеном, видевшим в ней необоснованное и злобное осуждение всего того, что он с детства привык считать своим родным. 22. I. 1865 г. Розен писал Нарышкиным: «Я досадовал на опрометчивые нападки г-на Каткова на моих земляков, как будто они не русские, как будто они враги России. Пора забыть старинную умную ермоловскую шутку на счет немцев, и пора сознаться, что остзейцы постоянно отличались гражданственностью и примерною преданностью царю и отечеству». Явно идеализируя действия остзейского дворянства, в полном противоречии с действительным положением вещей, Розен пишет далее: «Глядите и теперь на их действия по переходу крестьян из оброчников и издельной повинности в собственники. Они без всякой ссуды со стороны правительства оканчивают выкуп в 30 лет и берут только 5% до уплаты, между тем как у нас окончится дело чрез 49 лет и берут 6%. Разве и за это бранить их? — Г-н Катков как публицист может иметь свои мнения, какие ему угодно, но, выставив их в печати, ему следовало и напечатать возражение Русского патриота (не писал ли сам Розен в «Московские ведомости» под этим псевдонимом? — С. И.). Может ли тот называться патриотом или дать наставление об общем благе русского государства, кто вызывает заподозрения между обитателями различных частей его, кто травит граждан против граждан и возбуждает только бесплодное национальное противуборство».[18] Мы видим здесь, что критика остзейских порядков в русской печати вызывала у Розена желание возражать ей по всем пунктам, чтобы защитить остзейский край и местное дворянство от нападок, которые он, в основном, считал несправедливыми. В своем стремлении защитить остзейцев Розен иногда шел дальше своих подлинных убеждений, оправдывая и то, в целесообразности и оправданности чего он уже не был уверен до конца.

[18] РО ГБЛ, ф. 133, М. 5822/2 в.

Противоречивость позиции Розена диктовалась и его личным положением эстляндского помещика, своими хозяйственными интересами тесно связанного с остзейским дворянством. Об этом говорит его записка «Частное мнение Эстляндского помещика по делу общественному. 8 января 1869 года», представленная в марте того же года его племянником, бароном Корфом, эстляндскому губернатору Галкину-Врасскому. Эта записка является и своеобразным откликом на выступления русской печати. Розен отнюдь не занимает в ней позиции заскорузлого реакционера, упрямо защищающего отжившие привилегии и не желающего видеть ничего нового, в частности, необходимости преобразований. В записке он стоит за введение в губернии общерусского судопроизводства, чему решительно сопротивлялось большинство остзейского дворянства и бюргерства; привилегии местного рыцарства, по мнению автора, не согласуются с духом времени и постепенно должны отмереть. Наиболее интересны его рассуждения о положении крестьян. Розен считает, что надо «положить как можно скорее конец недоумениям и ложным ожиданиям крестьян эстляндских, надеющихся получить даровую землю или от помещика, или от казны, в странах им неведомых».[19] Русская земельная реформа к Прибалтике неприменима, доказывает он, повторяя доводы остзейских публицистов, потому что здесь нет общины, часть земель уже выкуплена крестьянами. В Прибалтике все нужно оставить так, как есть: пусть крестьяне постепенно по добровольным соглашениям с помещиками выкупают себе землю в собственность. Автор предлагает лишь выпросить у правительства ссуду для батраков и бобылей, чтобы и они могли приобрести ту часть крестьянской («повинностной») земли, которая останется невыкупленной крестьянами-хозяевами.

Наиболее полным изложением взглядов Розена на остзейский вопрос, на прошлое и настоящее Прибалтики и местного рыцарства явились его «Записки декабриста». Конечно, произведение было задумано и создавалось как воспоминание автора о декабристском движении, о судьбе его участников, даже, пожалуй, в первую очередь, как повесть о собственной судьбе. Но в 1860-ые гг. этот авторский замысел усложнился. Розен решил создать книгу, которая не только рассказывала бы о декабристах и об его личной судьбе, но которая была бы ответом старого декабриста на критику остзейских порядков и местного дворянства в русской прессе, была бы его откликом на полемику по остзейскому вопросу. Так в «Записки декабриста» оказались включенными главы XVII—XIX, составляющие вторую часть книги в первом русском издании 1870 г. Как нам представляется, эти главы были написаны во второй половине 1860-х гг. Но по-

[19] А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 449.

скольку относительно датировки одной из этих глав в исследовательской литературе высказывалось и другое мнение, нам придется подробнее остановиться на вопросе о времени создания «Записок декабриста», тем более, что этот вопрос, насколько нам известно, никогда не был предметом специальных исследований и в нем много запутанного и неясного. В связи с этим возникает необходимость остановиться и на двух других вопросах, о которых хотя и шла речь в отдельных работах исследователей декабризма, но которые еще далеко не разрешены до конца, — мы имеем в виду вопросы о языке подлинника «Записок» и об истории публикации этих важных мемуаров.

В самом тексте «Записок декабриста» имеется несколько авторских указаний на время их создания, к сожалению, иногда противоречащих друг другу. В главе IV («14-ое декабря 1825 года») Розен решительно утверждает: «Воспоминания мои написаны были в тридцатых годах».[20] Это вполне согласуется с его заявлением в письме к М. А. Назимову от 1. I 1875: «если бы я не начал ее (работу над воспоминаниями — С. И.) тому 40 лет назад, то теперь была бы невозможна».[21] В главе же VI («Верховный уголовный суд») Розен пишет: «Я составил краткие очерки или таблицы моих записок в 1828, 1829, 1830 годах, начал писать их подробно в сороковых годах и снова переписал и дополнил их с наступлением 1886 года (явная опечатка, должно быть — 1868 года — С. И.)».[22] Эти сведения согласуются с ответом Розена на критику его «Записок» П. Н. Свистуновым. Отвечая на упрек Свистунова, почему он не показал своих «Записок» другим декабристам и не посоветовался с ними, Розен заметил: «Этот благой и полезный совет был буквально выполнен автором Записок в Чите, в Петровском, в Кургане, на Кавказе, за границею и везде, при благоприятных встречах».[23]

В конце 1840-х — первой половине 1850-х гг., видимо, наступил перерыв в работе над «Записками». Описывая это время, Розен отмечал: «В течение восьми лет я не продолжал записок моих, даже не перечитывал их».[24] На начало 1860-х гг. падает очень напряженный период в жизни и деятельности Розена — в течение 6 лет он работал мировым посредником. Участок его был велик, дела много. Как отмечает Розен в «Записках», у него в этот период совсем не было свободного времени — постоянные разъезды по делам, прием посетителей, заботы о хозяйстве. Сколько-нибудь значительная работа над воспоминаниями уже находящегося в преклонном возрасте декабриста была в этих условиях вряд ли возможна.

---

[20] А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 71.
[21] РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, л. 44 об.
[22] А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 93.
[23] «Русский архив», 1871, № 2, стлб. 0192.
[24] См. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 311.

Ряд данных, помогающих датировать вторую и третью часть «Записок» Розена, дает нам сам материал, в них помещенный. Датировка третьей части (за исключением первой ее главы — XX по общему счету) вообще не представляет трудностей: в ней описываются события, связанные с подготовкой и проведением в жизнь реформы 19. II. 1861, причем изложение материала доведено до 1868 г. Несколько более сложна датировка второй части. Наиболее четко определяется время написания последней — XIX — главы этой части («Обращение. — Национальность. — Сепаратизм»). Содержание главы составляет описание событий 1860-х гг. в Прибалтике, до 1867 г. включительно, приводятся многочисленные высказывания русской и остзейской прессы 1863—65 гг., есть указание на обсуждение в английском парламенте в 1869 г. ирландского церковного билля. Все это позволяет безошибочно датировать эту главу, как, видимо, и всю третью часть «Записок», второй половиной 1860-х гг., при этом отдельные дополнения вносились уже в 1869 г. (напоминаем, что русское издание книги вышло из печати в начале 1870 г.[25]). Труднее датировка интересной для нас главы XVII («Краткий очерк истории моей родины»). С. С. Волк без какой-либо аргументации утверждает, что этот очерк истории Эстонии написан Розеном в 1840-е гг.[26] Этот вывод С. С. Волка не подтверждается содержанием главы. В начале ее имеются ссылки на «новейшие сочинения Пабста, Бока, Эккардта, Ширрена и Бинеманна»,[27] которые относятся к 1860-м гг. В главе идет речь и о реформах 1850-ых гг. В конце же ее приводится один факт, который дает нам возможность и более точно датировать работу над главой. «В числе различных привилегий, дворяне Эстляндские до прошедшего года имели исключительное право владеть дворянскими поместьями в Эстляндии»,[28] — пишет Розен. В XIX же главе он подробно рассказывает об этом событии — обсуждении на Эстляндском ландтаге 12 сентября 1867 г. вопроса о допущении свободного владения эстляндскими дворянскими имениями[29]. Все эти факты показывают, что если работа над XVII главой и была начата в 1840-ые гг., как считает Волк, то завершение, а быть может, и написание ее падает на 1860-е гг. Факты показывают, что эта глава отражает в несравненно большей степени мысли и настроения Розена именно 1860-х гг.

История создания «Записок декабриста» Розена таким обра-

---

[25] На этот счет у нас есть совершенно точное указание самого Розена в письме к Н. А. Некрасову от 28. V. 1875: «Напечатал их («Записки декабриста» — С. И.) в Лейпциге и пустил их в ход 3 февр. 1870» (Архив села Карабихи, М. 1916, стр. 163).

[26] С. С. Волк, Исторические взгляды декабристов, М.-Л., изд. АН СССР, 1958, стр. 222.

[27] А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 284.

[28] Там же, стр. 296.

[29] Там же, стр. 326—327.

зом представляется в следующем виде. Первый период работы над воспоминаниями относится к концу 1820-х — началу 1830-х гг., но дело в это время, видимо, ограничилось отдельными записями. Первая часть мемуаров, повествующая, в основном, о детстве и молодости Розена, об его участии в декабристском движении, о годах заключения, поселения и солдатчины, была написана в 1830—40-е гг. Причем на основании утверждения Розена в письме к Н. А. Некрасову («Мои записки <...> первоначально были назначены не для печатного станка. Моя автобиография, рассказы о моих родных, о моем семействе, не могут интересовать посторонних читателей»[30]) можно предполагать, что часть главы VI и глава VII («О причинах основания тайных обществ вообще и об акте обвинительном в особенности»), композиционно плохо связанные со всем ходом повествования, были написаны позже остальных глав. Без сомнения, уже в 1860-е гг., Розен внес в первую часть немало поправок и дополнений[31].

Вторая и третья часть «Записок», как нам представляется, созданы во второй половине 1860-х гг.

Вопрос о языке оригинала «Записок декабриста» с самого начала был запутан тем, что первым изданием книги было немецкое, а первые русские публикации отрывков из мемуаров, как и первое предполагавшееся издание книги в России, были переводами с немецкого текста. Это дало основание С. Я. Гессену утверждать (правда, не слишком категорически), что «Записки декабриста» были написаны на немецком языке[32]. Утверждение Гессена надо решительно отвергнуть. Хотя первоначальная рукопись «Записок», видимо, не сохранилась, но в письмах Розена, его хороших друзей и знакомых имеется много сведений, не оставляющих сомнения в том, что его воспоминания были написаны на русском языке и уже позже переведены самим автором на немецкий язык. Розен писал Некрасову относительно первых публикаций в России отрывков из немецкого издания его книги: «Между тем в Птб. в Бирж. Ведом. уже были напечатаны две главы из мною же переведенных на немецкий язык кратких извлечений из моего русского подлинника».[33] В другом письме к Некрасову, досадуя на то, что его «Записки» до сих пор не напечатаны полностью в России, он отмечал: «Немецкая книжечка моя, мой же перевод извлечений из моего русского подлинника

---

[30] Архив села Карабихи, стр. 164.

[31] Такой позднейшей вставкой, например, явно является конец VI главы — см. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 114—115.

[32] См. комментарий С. Я. Гессена к публикации «Мемуарно-полемические статьи П. Н. Свистунова и А. А. Фролова» в кн.: Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т II, 1933, стр. 353.

[33] Архив села Карабихи, стр. 162. Письма Розена к Н. А. Некрасову, видимо, не были известны Гессену. Это объясняется тем, что они не были отмечены и в фундаментальном библиографическом справочнике Н. М. Ченцова.

разошелся в 30 т. экземпляров».[34] Мих. Бестужев писал М. И. Семевскому 7. X. 1869 г. о «Записках» Розена: «Он (Розен — С. И.) мне их читал в русском тексте, как они и были им написаны, а перевод на немецкий язык сделан за границей и довольно неудачный».[35]

История напечатания «Записок декабриста» Розена предстает в следующем виде.

В 1868 г. книга Розена в основном была закончена. Перед автором встал вопрос об ее издании. Плохо разбиравшийся в издательских делах Розен не нашел ничего лучшего, как предложить свой труд для публикации его в «Русском вестнике» или отдельным изданием М. Н. Каткову. «В 1868 предложил я свой манускрипт Михаилу Никифоровичу Каткову, тогдашнему авторитету русской печати, — писал позже Розен, — по прочтении его он ответил мне: «много интересного и нового, но для печатания неудобно», и был совершенно прав касательно некоторых суждений и выражений в главах V, VI, VII, XIX и XX».[36] Об этой попытке Розена подробно, хотя и пристрастно, по причине своих симпатий к Каткову и антипатии ко всем инакомыслящим по остзейскому вопросу, рассказал П. Н. Свистунов. Но он относит встречу с Катковым к 1869 г., к тому времени, когда уже вышло немецкое издание книги.[37] В статье Свистунова важно указание на то, что возражения Каткова вызвали именно взгляды Розена на полемику по остзейскому вопросу. Катков в беседе с Розеном стал излагать свой взгляд на положение в Прибалтике и доказывать, что автор «Записок» неверно понял смысл высказываний «Московских ведомостей».[38] Это указание Свистунова подтверждается и замечанием Мих. Бестужева[39]. Таким образом именно остзейские симпатии Розена, его взгляд на остзейский

---

[34] Архив села Карабихи, стр. 166. Ср. в предисловии Розена к публикации «Рассказа П. И. Фаленберга»: «Мои «Записки» были напечатаны отрывками на немецком языке в 1869 году под заглавием — Aus den Memorien eines Russischen Decabristen — и русский подлинник уже поступил в печать», А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 429.

[35] Воспоминания Бестужевых, М.-Л., изд. АН СССР, 1951, стр. 469. В воспоминаниях Юлиуса Эккардта (Julius v. Eckardt, Lebenserinnerungen. B. I, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1910, стр. 157), не известных исследователям декабристского движения (они не отмечены ни в библиографии Н. М. Ченцова, ни в новом указателе литературы «Движение декабристов»), есть любопытные замечания о рукописи немецкого текста «Записок декабриста» Розена. Ю. Эккардт пишет, что историю заговора и пребывания в заключении в Сибири и на Кавказе Розен написал «немецко-русским языком», так как вследствие многолетнего пребывания в русской среде он в значительной мере забыл родной немецкий язык. В сущности, говорит Ю. Эккардт, рукопись представляла собой не немецкую, а написанную немецкими словами *русскую* книгу.

[36] Архив села Карабихи, стр. 162.

[37] «Русский архив», 1871, № 2, стлб. 339.

[38] Там же.

[39] Воспоминания Бестужевых, стр. 469.

вопрос помешал напечатанию «Записок» у Каткова.[40] Затем Розен предложил свою книгу петербургским издателям, но также встретил отказ,[41] очевидно, связанный с цензурными затруднениями.

Видимо, еще до представления рукописи «Записок декабриста» Каткову Розен стал работать над переводом своей книги на немецкий язык. В конце 1868 г. в издававшемся в Лейпциге журнале «Die Grenzboten. Zeitschrift für Politik und Literatur» он напечатал в извлечениях перевод своих «Записок декабриста».

Публикация его записок в журнале «Die Grenzboten» не была случайностью. В Лейпциге Розен познакомился и, по-видимому, сблизился с одним из ответственных редакторов журнала Юлиусом Эккардтом, лифляндским уроженцем. Ю. Эккардт был одним из крупнейших остзейских публицистов, длительное время редактировавшим «Rigasche Zeitung», пожалуй, основной орган немецкой печати в Прибалтике, в течение многих лет ожесточенно полемизировавший с русской прессой по вопросам положения в крае, а также о привилегиях местного рыцарства и бюргерства. Откровенно антирусский характер публицистической и издательской деятельности Эккардта вынудил его эмигрировать из России в Германию, где он и стал редактором журнала «Die Grenzboten». Позже он перешел на прусскую государственную службу и стал чиновником министерства иностранных дел Пруссии. Ю. Эккардт и в Германии продолжал активную проостзейскую деятельность — издавал книги и статьи, защищавшие особый остзейский режим от посягательств русских властей и от нападок русской печати. При его поддержке журнал «Die Grenzboten» охотно публиковал материалы по остзейскому вопросу. Воспоминания Розена, благодаря их проостзейской направленности, не могли не заинтересовать Ю. Эккардта. Как явствует из его мемуаров, он взял на себя переработку и подготовку к печати немецкого текста «Записок декабриста» Розена. За услуги он упросил Розена предоставить ему право предварительной публикации важнейших отрывков из мемуаров в журнале «Die Grenzboten». Ю. Эккардт сократил, как он пишет, «слишком многоречивое произведение» Розена на одну треть и переписал его фразу за фразой. Успех публикации, как утверждает Эккардт, был неожиданно большим — именно благодаря ей количество подписчиков «Die Grenzboten» значительно увели-

---

[40] К этому выводу (правда, без развернутых доказательств) пришла и С. В. Житомирская, см. ее статью «В. С. Толстой и его воспоминания» в книге: Декабристы. Новые материалы, М. 1955 [Гос. библиотека СССР им. В. И. Ленина], стр. 17. Но странно звучит ее утверждение, что книгу Розена отверг и «Современник». Мы не нашли никаких указаний на попытку Розена напечатать там свои «Записки», да это представляется маловероятным уже потому, что книга была закончена после закрытия «Современника» в 1866 г.

[41] См. об этом: Воспоминания Бестужевых, стр. 469.

чилось.[42] Таким образом виднейший остзейский публицист Ю. Эккардт сыграл очень большую роль в первом издании «Записок декабриста» Розена, и это не может быть случайностью. Это связано с самим характером книги, с ее идейной направленностью.

«Записки декабриста» были опубликованы в «Die Grenzboten» в урезанном виде. Взяв за основу уже напечатанные в журнале главы, Розен решил выпустить свои записки в более полном виде отдельным изданием на немецком языке. Немецкий перевод «Записок декабриста» вышел в 1869 году также в Лейпциге в издательстве С. Хирцеля под названием «Aus den Memoiren eines russischen Dekabristen. Beiträge zur Geschichte des St. Petersburger Militäraufstandes vom 14. (26.) December 1825 und seiner Theilnehmer.» Впрочем, слово «перевод» в данном случае не совсем точно выражает суть работы Розена. Он не просто перевел еще не во всех деталях законченный труд, но, можно сказать, переделал его на немецком языке — значительно сократил и композиционно изменил свои «Записки». При этом Розен постарался скрыть свое авторство и нигде не упоминает своего имени. Лейпцигское немецкое издание состоит из предисловия (соответствует VII главе русского издания), рассказывающего о тайном обществе декабристов, и 10 глав (соответствующих III—XV главам русского издания, причем XIУ и XУ главы даны в очень урезанном виде), повествующих о жизни самого автора-декабриста. Немецкое издание, позже перепечатывавшееся, Розен всегда называл «извлечениями из русского подлинника».

Интересно отметить, что Розен полностью исключил из немецкого издания вторую и третью части своих воспоминаний, содержащие как раз материал полемики по остзейскому вопросу. Видимо, он не хотел давать в руки германских националистически настроенных кругов оружие в полемике с русской печатью. Основания для таких опасений были: выход в свет немецкого издания «Записок декабриста» был использован германской печатью для борьбы с русской антиостзейской прессой. В рецензиях на книгу отмечалось, что декабристы никогда не были сторонниками шовинистических идей типа катковских и славянофильских, готовы были бороться с самодержавием вместе с поляками, в рядах первого русского революционного движения участвовали и остзейцы. И ни о какой национальной ненависти передовых русских к остзейским немцам в период декабризма не было и речи — и те и другие дружно боролись за прогресс и свободу. Вредный и реакционный по своему характеру национальный антагонизм внесен в русское общество Катковым и славянофилами.[43]

Немецкое издание «Записок декабриста» вызвало большой

[42] См. J. v. Eckardt, Lebenserinnerungen, стр. 157.

[43] См. изложение рецензии одной немецкой газеты в «Вестнике Европы», 1869, июнь, стлб. 939—944.

интерес в России. Книга Комитетом иностранной цензуры была дозволена к обращению в России.[44] В ряде органов печати появились рецензии на книгу и были сделаны перепечатки отдельных отрывков. Сразу же после публикации «Записок» в журнале «Grenzboten» в «Биржевых ведомостях (1868, №№ 269 и 274) был напечатан перевод с немецкого большого отрывка из них. В октябрьском номере «Вестника Европы» за 1869 г. была помещена статья М. М. (М. М. Стасюлевича) «Мемуары из прошлого времени (1825—1839 гг.)»,[45] представляющая собой изложение немецкого издания «Записок декабриста» Розена, как правило, в виде перевода отдельных (порою довольно обширных) отрывков из них.[46]

Ввиду того интереса, который возбудили в русском обществе «Записки декабриста» Розена, издатель А. С. Гиероглифов решил выпустить в том же 1869 г. в свет русский перевод немецкого издания его книги под названием: «Записки декабриста. Материал для истории возмущения 14 декабря 1825 г. и участников его. Перевод с немецкого». История этого издания, правда, привлекала к себе внимание исследователей,[47] но с достаточной полнотой еще пока не излагалась.

Книга Розена была отпечатана без предварительной цензуры в количестве 1800 экземпляров и 24 октября 1869 г. представлена в С.-Петербургский цензурный комитет. Но еще до этого она привлекла к себе внимание высших правительственных кругов.[48] Когда в газете «Голос» (№ 269) было напечатано объявление о выходе в непродолжительном времени в свет «Записок декабриста», шеф жандармов П. А. Шувалов 14 октября 1869 г. обратился с секретным письмом к министру внутренних дел А. Е. Тимашеву: «Признавая с своей стороны подобные объявления крайне неприличными и полагая, что первое из них (т. е. издание книги Розена — С. И.) едва ли могло появиться без испрошения предварительно Высочайшего повеления <...>, я считаю долгом обратить на это внимание Вашего Превосходительства».[49] В ответ на это несколько задетый А. Е. Тимашев

---

[44] На это есть указание в цензурном деле о русском издании «Записок декабриста» — см. ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 4, № 278, лл. 4—4 об.

[45] «Вестник Европы», 1869, октябрь, стр. 770—787.

[46] Ср. также извлечение из книги Розена (с ссылкой на публикацию в «Вестнике Европы») в «С.-Петербургских ведомостях», 10. X. 1869, № 279.

[47] См. сообщение: Л. М. Добровольский, Запрещенные книги о декабристах, в сборнике: Декабристы и их время. Материалы и сообщения, М.-Л., изд. АН СССР, 1951, стр. 256. Об издателе А. С. Гиероглифове см.: René Śliwowski, Kwestia polska w publicystyce rosyjskiej lat sześćdziesiątych XIX w. Aleksander Hieroglifow (1825—1901), «Slavia orientalis», 1960, № 1, стр. 177—191.

[48] Л. М. Добровольский начинает цензурную историю этого издания «Записок декабриста» как раз с представления его в Цензурный комитет, что неточно.

[49] ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 4, № 278, л. 1 об.

велел составить справку из действующих законоположений о печати, из которой явствовало, что в деле напечатания книги и объявления о ней не было ничего противозаконного.[50] Эта справка была отослана П. А. Шувалову. Но все же министр внутренних дел приказал выяснить, где печатается эта книга и кто является ее издателем, и с этой целью 23. X 1869 г. начальник Главного управления по делам печати Похвиснев обратился с конфиденциальным письмом к старшему инспектору типографий и т. п. заведений в Петербурге.[51] А между тем, в Главное управление пришло официальное письмо из С.-Петербургского цензурного комитета с уведомлением о том, что книга «Записки декабриста» представлена 24 октября в комитет. Комитет нашел, что в книге есть нежелательные с цензурной точки зрения места — вроде указания на произвол в деле вынесения приговора декабристам. Но в целом ничего такого, что давало бы основание запретить издание, цензор в книге не усмотрел, поэтому в письме отмечалось, что «Комитетом не принято никаких мер к задержанию книги».[52]

Однако Шувалов донес о книге императору, и дело сразу же приняло иной оборот. А. Е. Тимашев 25. X 1869 сообщал начальнику Главного управления по делам печати: «Во исполнении объявленного мне Генерал-Адъютантом Графом Шуваловым Высочайшего повеления, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство сделать немедленное распоряжение о приостановлении распространения в публике отпечатанной на днях книги под заглавием «Записки декабриста» впредь до воспоследования особого по сему предмету Высочайшего повеления».[53] Вслед за этим на книгу был наложен арест, и все экземпляры книги доставлены в Главное управление.[54] Есть сведения, что эти экземпляры были «спрятаны в типографский сарай, который был запечатан, но через год, когда последовало распоряжение сжечь книгу, в сарае нашли только 10 экземпляров, хотя стены сарая, печать и замок оказались ничуть не поврежденными».[55]

Запрещенное издание вызвало большой интерес в высших правительственных сферах царской России. Шувалов просил прислать ему экземпляр книги,[56] «высочайшие особы» попросисили 3 экземпляра ее.[57] Ввиду такого интереса к «Запискам декабриста» со стороны высшего начальства, вообще решено было

---

[50] Там же, л. 2.
[51] Там же, л. 3.
[52] Там же, л. 4 об.
[53] Там же, л. 6.
[54] См. об этом в ук. сообщении Л. М. Добровольского, сб. «Декабристы и их время», стр. 256.
[55] В. Н. Никитин, Воспоминания, «Русская старина», 1906, № 10, стр. 113.
[56] ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 4, № 278, л. 27.
[57] ЦГИАЛ, ф. 777, оп. 2, № 60, л. 13.

истребовать из числа арестованных книг — 20 экземпляров ее на всякий случай.[58]

Интересно, что издатель книги Гиероглифов обратился в Главное управление с запиской, в которой он просил о возмещении издержек за перевод и напечатание книги, при этом он указал на появление в печати ряда извлечений из немецкого издания, которые давали полное основание предполагать, что книга не будет запрещена. Доводы Гиероглифова были признаны заслуживающими внимания, и его просьбу по личному указанию царя решено было удовлетворить — приказано было выдать ему 1074 р.[59]

С. Я. Гессен утверждает, что издание Гиероглифова 1869 г. предпринималось при участии автора.[60] Это утверждение неверно уже потому, что Розену не было никакого смысла печатать русский перевод немецкого текста его «Записок», который, в свою очередь, представлял собой перевод с русского подлинника. К тому же у нас есть прямые указания Розена на то, что и публикация отрывков из его книги в «Биржевых ведомостях» и выпуск Гиероглифовым отдельного русского издания ее производились без ведома автора, и он даже протестовал против этих недопустимых, с его точки зрения, фактов.[61]

Видя интерес русской публики к своим воспоминаниям и не будучи вполне удовлетворен изданием на немецком языке, Розен, удостоверившись, что напечатание его русских «Записок декабриста» из-за цензурных затруднений в России невозможно, решил выпустить их в свет в Германии. В начале 1870 г. они были напечатаны в Лейпциге. Это самое полное издание «Записок декабриста» на русском языке было перепечатано П. Е. Щеголевым в 1907 г. Но первое русское (лейпцигское) издание было запрещено цензурой в России. Здесь «это сочинение было позволено только для первых 4-х чинов».[62]

Книга Розена получила довольно широкий резонанс на Западе. Вскоре вышло второе немецкое издание «Записок декабриста» (Лейпциг, 1874), книга была напечатана также на английском и, видимо, на французском языках.[63] И лишь издание книги в России все еще не могло осуществиться, что очень огорчало престарелого Розена. В 1875 г. он писал Н. А. Некрасову:

---

[58] Там же, лл. 14—15.

[59] ЦГИАЛ, ф. 776, оп. 4, № 278, лл. 12 и след.

[60] См. Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. II, стр. 353.

[61] См. Архив села Карабихи, стр. 162—163.

[62] «Исторический вестник», 1884, июль, стр. 224 (анонимный некролог А. Е. Розена).

[63] О просмотре Розеном подготавливавшегося к печати французского издания есть указание в его письме к М. А. Назимову от 8. XI. 1873, см. РО ИРЛИ, Р. I, оп. 24, № 49, л. 18. Некоторые данные о подготовке французского перевода книги приводит в своих воспоминаниях и Ю. Эккардт.

«как же не досадно, что немецкая книжечка моя, мой же перевод извлечений из моего русского подлинника, разошелся в 30 т. экземпляров, — сентиментальные немки читают главу III немецкой книжечки (главу VI русского подлинника) не иначе, как стоя на коленях. В Лондоне Evelin St. John Mildway перевел ее отлично и роскошно издал. У нас же замучили меня русские книгопродавцы и читатели своими требованиями моих Русских записок доступных только заезжим путешественникам».[64]

Все эти факты заставляли и Розена, и русских издателей и редакторов периодических изданий предпринимать всё новые попытки добиться разрешения на выпуск книги в России. Но цензурные затруднения заранее делали эти попытки проблематичными. 29 марта 1873 г. Розен писал М. А. Назимову: «Из Птб были мне сделаны два предложения относительно моих Записок от Некрасова и Семевского, условия мои сообщены обоим, но они нерешительны, неуверены, а потому <...> и затрудняются».[65] Лишь в 1875 г. переговоры с Некрасовым возобновились по предложению последнего (через М. А. Назимова). Причем, как следует из письма Розена к Некрасову от 28. V. 1875, последний намеревался сначала напечатать «Записки декабриста» в «Отечественных записках», а потом отдельной книгой.[66] Розен охотно согласился на предложение Некрасова: «Желаю, чтобы новое издание было напечатано в России, — писал он, — желаю, чтобы Вы, уважаемый Николай Алексеевич, приняли на себя редакцию по Вашему уменью и по Вашей прозорливости. Даю Вам право выбирать и забраковывать все, что хотите из старого и из нового издания, и только в важных случаях, при пропусках, поставить каждый раз пять точек».[67] После договоренности с Некрасовым осталось главное затруднение — цензура. Начались длительные переговоры Розена и Некрасова с цензурным ведомством: Розен бывал у главного управляющего по делам печати В. В. Григорьева,[68] но лишь в начале 1876 г. последовало разрешение на печатание воспоминаний в «Отечественных записках».[69]

[64] Архив села Карабихи, стр. 166.

[65] РО ИРЛИ, Р. I, оп. 24, № 49, л. 20.

[66] См. Архив села Карабихи, стр. 162. Ср. официальный документ — доверенность Розена, помеченную 16. X. 1875: «Предоставляю Н. А. Некрасову право напечатать мое сочинение «Записки декабриста» в «Отечественных записках» с теми сокращениями, которые потребуются по условиям цензуры. За каждый печатный лист формата «От<ечественных> з<аписок>» условная плата сто пятьдесят руб., и сверх того Некрасов обязан отпечатать две тысячи экз<емпляров> отдельно, — на счет мой, — которые я имею право продавать в свою пользу». А. М. Гаркави, Из архивных разысканий о Н. А. Некрасове, Уч. записки Калининградского гос. пед. института, Калининград 1958, вып. IV, стр. 126.

[67] Архив села Карабихи, стр. 165.

[68] Об этом имеются указания в письмах к М. А. Назимову, см. РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, лл. 47 и 48 об.

[69] См. письмо Розена к М. А. Назимову от 19. II. 1876, РО ИРЛИ, Р. I, оп. 24, № 49, л. 51.

То обстоятельство, что Некрасов добивался опубликования в органе революционных демократов «Отечественные записки» воспоминаний Розена, несмотря на проостзейские высказывания последнего и несмотря на их критику в русской печати, не представляется случайным. Революционные демократы занимали во второй половине 1860-х — в начале 1870-х гг. очень сложную позицию в полемике по остзейскому вопросу. Столкнувшись с фактом резкой критики особого остзейского режима и местных баронов в катковской и либеральной прессе, с тем, что правая русская публицистика сплошь и рядом стремилась выступить в роли защитницы эстонских и латышских крестьян, революционные демократы стали игнорировать эту полемику, даже иронизировать над ней, считая ее демагогией и своеобразной формой маскировки реакционных убеждений [70]. Русским демократам иногда даже казалось, что за нападками консервативной печати на остзейских немцев, за русификаторскими проектами этой прессы скрываются планы «притеснения» и «угнетения» прибалтийских немцев, «стеснения» их свободы. Это порою приводило к тому, что русские демократические круги, отрицательно оценивая антиостзейские высказывания катковской и либеральной печати, склонны были снисходительно отнестись к выступлениям проостзейского характера, в том случае, если последние не имели откровенно реакционного смысла.

В 1876 г. «Записки декабриста» Розена были напечатаны в «Отечественных записках».[71] Издание жестоко пострадало от цензуры. Самые ценные и важные главы — IV, V, VI и VII, рассказывающие о причинах основания тайного общества, о восстании 14 декабря, о следствии и суде над декабристами, — были полностью запрещены. Немало купюр пришлось сделать и в других главах. Цензура помешала также в полной мере воплотить в жизнь новый творческий замысел Розена, создать новый вариант «Записок декабриста».

Дело в том, что Розен не был вполне удовлетворен и русским изданием 1870 г. Вскоре после выхода его в свет он приступил к работе по созданию новой редакции «Записок». К этому его толкали критические замечания Свистунова, высказанные в печати. Хотя многое в критике Свистунова Розен решительно отверг в своем «Ответе», опубликованном в «Русском архиве», с многим, кстати, вполне справедливо, не согласился, но некото-

---

[70] См. об этом подробнее: С. Г. Исаков, ук. соч., стр. 164—168.

[71] См. «Отечественные записки», 1876, февраль (стр. 457—504), март (стр. 5—50), апрель (стр. 403—426), май (стр. 5—26), август (стр. 495—520), сентябрь (стр. 69—89), октябрь (стр. 497—518), ноябрь (стр. 127—164). Укажем на ошибку Н. М. Ченцова, утверждавшего в библиографии «Восстание декабристов» (стр. 480), что извлечения из немецкого издания «Записок» Розена в русском переводе печатались в «Отечественных записках», 1876, кн. 2—11. На самом деле данная публикация «Записок декабриста» не была извлечением из немецкого издания в русском переводе.

рые замечания Свистунова, насколько можно судить по переработке «Записок декабриста», ему показались правильными (об этом у нас еще пойдет речь ниже). В частности, он, видимо, согласился с замечанием Свистунова, что в «Записках» слишком много сугубо личного автобиографического материала, не имеющего никакого отношения к декабристскому движению и, следовательно, не имеющего основания быть напечатанным в «Записках *декабриста*». Возможно, кое-какие замечания были получены Розеном и от других декабристов. Необходимость изменения воспоминаний диктовалась и тем, что в руки Розена попали новые материалы из истории декабризма. Всех знакомых декабристов он упорно упрашивал присылать ему замечания об его книге, свои воспоминания и т. д.[72]

О тех изменениях, которые он решил внести в подготавливавшееся издание своих «Записок», Розен довольно подробно написал М. А. Назимову 1. I. 1875: «Я сообщил тебе, что готовлю новое издание моих Записок, в коем выброшу из первого главы I-ю и II-ю о моей молодости и прежней службе, сливаю главы XIV, XV, XVI в одну с значительными сокращениями и более занимательными дополнениями. — Выбрасываю главы XVII, XVIII, XIX, совершенно оправдавшие мои воззрения и унявшие крикунов со стороннических узкими взглядами. — Сливаю главы XX до XXIV в одну сокращенную, потому что огромное преобразование с 1861 года, в течение 14 лет, описано гораздо полнее и лучше меня. — От этого книга моя ничего не потеряет, кроме объема, вместо 645 страниц будет 400, но зато с интересными дополнениями. — Это будет последняя моя работа<...>»[73] Суть тех изменений, которые произвел Розен при переработке своих мемуаров для «Отечественных записок», он четко изложил в уже неоднократно цитированном нами письме к Некрасову: это будет «новое издание, исключительно посвященное памяти декабристов и декабрьского дела. Все частное, семейное и личное автора выпущено, а прибавлено все, что в течение последних пяти лет было мне доставлено от товарищей, от вдов их и родных».[74]

Но в полной мере воплотить в жизнь этот новый замысел Розену не удалось и, в первую очередь, из-за цензуры. Целый ряд интересных дополнений цензура запретила. Так были запрещены эпизод из жизни П. И. Фаленберга, отрывок , написан-

---

[72] Ср. письмо к М. А.Назимову от 14. XII. 1874, РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, л. 43.

[73] Там же, л. 44 об. Можно предполагать, что этот план частично был положен в основу издания «Записок декабриста» наследниками Розена — см. А. Е. Розен, Одиссея недавних дней: в ссылку, М. 1899; А. Е. Розен, В ссылку (записки декабриста), 2-е изд. с значительными дополнениями, М. 1900.

[74] Архив села Карабихи, стр. 164—165.

ный на основе записок Мих. Ив. Пущина[75] и др. В то же время цензура потребовала включения первой и второй глав: «Я хотел сам исключить 1-ую и 2-ую главу моих Зап., напечатанных в Лейпциге в 1870 — все что относилось лично до меня — но нашли, что они необходимо нужны, чтобы придать Запискам частный характер. Я согласился».[76] Кроме того нужно учесть, что окончание «Записок» (слитые воедино главы XX—XXIV) и, в связи с этим, кое-какие дополнения не были напечатаны в «Отечественных записках», видимо, по каким-то неизвестным нам редакционным соображениям — ср. в письме Розена к М. А. Назимову 21. XI 1877: «Не знаю поправилось ли здоровье А. Н. (так! — С. И.) Некрасова? и почему прекратилось печатание *продолжения* моих Записок, разрешенного цензурою, в коем главы о наших Кавказцах и об уничтожении крепостного состояния».[77]

Конечно, Розен не мог быть удовлетворен и публикацией воспоминаний в «Отечественных записках». Он сразу же приступил к работе по подготовке нового издания своих мемуаров; 19. IX. 1878 он писал М. А. Назимову: «Теперь готовлю четвертое издание моих Записок, а в числе прибавлений будет новая глава под заглавием: «Декабристы на Кавказе»».[78] Характер новой работы Розена не совсем ясен.

Такова сложная, по-своему трагическая судьба книги Розена «Записки декабриста».

В задачу нашей работы не входит анализ «Записок» Розена с точки зрения отражения в них истории декабристского движения, мировоззрения декабризма. Значение этих мемуаров, по словам М. К. Азадовского, «принадлежащих к важнейшим историческим свидетельствам о восстании и жизни декабристов в Сибири»,[79] давно уже признано всеми исследователями. Не случайно, например, столь частое обращение к «Запискам» Розена такого авторитетного историка русского революционного движения, как М. В. Нечкина в ее фундаментальном труде «Движение декабристов». В нашу задачу входит лишь анализ этих «Записок», как произведения, связанного с полемикой по остзейскому вопросу в русской печати 1860-х гг.

Искренние симпатии Розена к остзейским порядкам, к местному рыцарству сказываются с первых страниц книги, когда он описывает еще свое детство. Рассказывая о пути на родину в 1839 г., Розен не может удержаться от патетического монолога,

[75] См. об этом: А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 428.

[76] Письмо к М. А. Назимову от 19. II. 1876, РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, лл. 51—51 об.

[77] Там же, л. 64. Впрочем, в более позднем письме к Назимову от 10. X. 1882 он писал, что глава «Декабристы на Кавказе» в издании Некрасова была запрещена цензурой, РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, л. 127.

[78] РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, лл. 73—73 об.

[79] Воспоминания Бестужевых, стр. 872—873.

восхваляющего его родную Эстляндию (именно Эстляндию, а не Эстонию!): «Тут, на берегах Варяжского моря, потомки рыцарей меченосцев давно уже забыли вековые войны и своеволие, а сохранили мужество, верность данному слову и постоянное стремление к истинной образованности. Религиозность и честность составляют отличительную черту их характера. Меня манили вдаль не только любовь к родине, но и гражданское устройство люда вольного».[80] Но наиболее полным выражением взглядов Розена на остзейский край, на господствующие там порядки и на местное дворянство явилась вторая часть его «Записок декабриста».

Она открывается «Кратким очерком истории моей родины», т. е. Прибалтики. С. С. Волк в своей книге «Исторические взгляды декабристов» связывает этот очерк с декабристской традицией в освещении прошлого Прибалтики. «Хотя Розен был прибалтийским бароном, — пишет С. С. Волк, — взгляды декабриста ни в коем случае, конечно, нельзя отождествлять с точкой зрения немецко-прибалтийской историографии. Наряду с именами таких крупных эстонских просветителей XIX в., как Ф. Р. Фельман и Ф. Р. Крейцвальд, в числе деятелей прогрессивной прибалтийской историографии заслуживает упоминания и А. Е. Розен <...> Он так же, как и его более талантливые эстонские современники, отвергал идею культурной миссии рыцарей в Прибалтике».[81] Эти утверждения Волка нуждаются в существенных коррективах. Было бы неверным категорически отрицать вообще влияние декабристских идей на понимание истории Прибалтики Розеном. В какой-то мере, пусть не прямо, а опосредствованно, эти идеи, видимо, в отдельных случаях влияли на восприятие Розеном исторического прошлого остзейского края. Но не менее, если не более, сильным было воздействие на него идей немецко-прибалтийской историографии. Это чувствуется уже при перечислении источников, которыми пользовался Розен. Здесь перечислены ливонские хроники, записки современников, являющиеся первоисточником для всех исследователей, занимающихся историей Прибалтики. Но среди немногих исследовательских работ, названных Розеном, преобладают труды новейших остзейских историографов — Бунге, Пабста, Бокка, Эккардта, Ширрена, Бинеманна, которые стояли на позиции защиты остзейского рыцарства и его привилегий и в этом свете освещали историю Прибалтики.

Излагая в своем кратком очерке истории Прибалтики основные события из прошлого края, Розен, правда, занимает двойственную позицию в оценке феодальной поры, прибалтийского средневековья. Восхищаясь первоначальными нравами рыцарей

[80] А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 267.
[81] С. С. Волк, Исторические взгляды декабристов, стр. 222.

из ордена меченосцев [82], их мужеством и стойкостью, Розен в то же время ясно видит тяжелое положение народа под игом ордена: «Эсты же (народ) не имели никаких прав: они зависели от своеволия своих господ; а господа имели право на жизнь и на смерть своих крепостных людей».[83] Розен прекрасно понимает и причины темноты и невежества эстонцев, вплоть до начала XIX в. оставшихся на том же уровне развития, как и в XIII столетии. Он разражается большой филиппикой против тех, кто утверждал, что эстонцы неспособны к усовершенствованию: «Они мало изменились до 1816 года. Разве удивительно, что народ не подвинулся вперед в образовании и в нравах, когда не переставали обращаться с этим народом, как с рабами, как с машинами, как с вьючными животными! Со времени обращения народа в христианскую веру до начала прошедшего столетия народ ничего не знал о христианской религии, кроме звука имени Христа Спасителя. Рыцари не имели досуга проповедывать; первые епископы и даже монахи проповедывали только мечом; эсты не знали ни латинского, ни немецкого языка, так как же могли они понимать своих обращателей? Они только работали, они только терпели, и когда уже не были в силах более терпеть, то трижды восставали против господ своих <...> Немецкие пасторы сладко ели, много пили, брали подати, требовали рабочих дней, устраивали свои усадьбы. За все это эсты получали множество тычков от своих пасторов, розог от своих господ, палок от приказчиков, — так скажите: как же могли они при таких условиях сделать успехи в цивилизации? Они были рабы и оставались рабами».[84] Далее Розен рассказывает о тех случаях наказания эстонцев, которые он видел в детстве: «раздетых до нага, привязывали их к столбу, секли с головы до ног; зимою на дворе окачивали их водою, выдумывали всякого рода унизительные наказания.» [85] Приходится удивляться, замечает Розен, что эстонцы вообще не были уничтожены. Если любого образованного англичанина, француза или немца поставить в такое же положение, поступать с ними так же, то можно быть уверенным, что уже в следующем поколении они будут такими же невежественными, грубыми и тупыми, как эстонцы в недавнем прошлом. Розен отмечает ненависть эстонцев к помещикам-немцам: «Отношение между большинством и меньшинством обитателей Эстляндии, или между крестьянами и господами, было точно такое же, как отношение индейцев мексиканских к сподвижникам Пизарро и Кортеца. Положение эста было несравненно грустнее положения дяди Тома в Америке, по описанию мисс Бичер-Стоу».[86]

---

[82] См. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 285.
[83] Там же, стр. 286.
[84] Там же, стр. 293—294.
[85] Там же, стр. 294.
[86] Там же, стр. 295.

Все эти высказывания Розена, конечно, можно рассматривать как следование декабристским традициям в освещении прошлого Прибалтики. В какой-то мере это, видимо, так. Но здесь нельзя не учесть различия эпох. В 1810—20-ые гг. такого рода критика феодального прошлого Прибалтики, безусловно, носила в высшей степени прогрессивный характер — она развивала положения, впервые выдвинутые замечательными прибалтийскими просветителями Меркелем и Петри, и противостояла господствовавшим в тогдашней остзейской историографии течениям. Но к 1860-ым гг. положение изменилось. В остзейской историографии в 1830—50-ые гг. восторжествовала школа Ф. Г. Бунге, враждебная учению прибалтийских просветителей.[87] Представители этой школы ставили своей основной задачей защиту особого остзейского режима, особых прав и привилегий остзейского рыцарства. В прошлом Прибалтики они стремились, в первую очередь, выискивать светлые стороны, призывали никогда не забывать о тех «благодетельных» (само собой разумеется, по отношению к высшим классам) результатах исторического развития края, которые в полной мере ощущаются сегодня (т. е. в 1830—50-ые гг.). В то же время школа Бунге уже не могла полностью скрыть темных сторон средневекового прошлого Прибалтики. Представители этой школы вынуждены были признать все отрицательные стороны рабства, которыми вызвано культурное отставание коренного населения края. Но все это оправдывается тем, что и в других странах Европы положение было не лучше. Теневые стороны прибалтийского средневековья были исторически неизбежны, и винить за них рыцарей не стоит, тем более, что в остзейском рыцарстве было и много хорошего, много истинных героев, — считали историки этой школы. Нельзя не отметить, что порою в рассуждениях Розена, критикующего старые порядки, заметны такие же утверждения — говоря об остзейских дворянах XVIII в., он замечает, что помещики «с крепостными людьми своими обходились еще сурово и жестоко, и мало заботились об истинном благе своих крепостных людей, как это водилось повсюду, где существовало крепостное состояние или право собственности человека над человеком, или господина над рабом».[88]

Таким образом, хотя и можно говорить о том, что Розен в известной мере следовал традиции декабристов в освещении прошлого Прибалтики, но общественный смысл его критики местного феодализма в 1860-е гг. все же был иной, чем смысл такого же обличения в 1820-е гг. К тому же оценка Розеном прибалтийской истории, начиная с периода реформ 1804—1819 гг., исполнена откровенного восхваления остзейского дворянства, его «велико-

[87] О школе Бунге см.: Я. З у т и с, Очерки по историографии Латвии, ч. I, Рига, Латгосиздат, 1949, стр. 126—137.

[88] А. Е. Р о з е н, Записки декабриста, стр. 290.

душия» и «благородства», реформ, им проводимых, и положения, создавшегося в крае.

«В 1816 году эстляндское дворянство <...>, движимое человеколюбием, духом времени и убежденное в великодушии Александра, просило государя освободить сословие крестьян от оков крепостного состояния»,[89] — так патетически начинает Розен свой рассказ о пресловутом остзейском «освобождении» крестьян, лишившем его земли. Реформа 1816 г. способствовала росту продуктивности помещичьих хозяйств, их техническому усовершенствованию. В то же время «умственная сила помещиков, усовершенствование земледелия развили физические силы работников и доказали им, что в труде заключается действительный капитал. Мужики нисколько не изнурялись, не утомлялись при урочных работах, напротив того: они стали проворнее, ловчее, развязнее; работая лучше для помещика, начали лучше и старательнее работать для себя».[90] Если мы вспомним, как относилась к реформам 1816—19 гг. вся русская пресса 1860-х гг., то полемический смысл такого рода высказываний Розена станет очевидным.

Правда, как нам приходилось уже отмечать, Розену не чужда известная противоречивость при оценке реформ 1816—19 гг. В 1860-е гг. он не был до конца апологетом этих реформ и под влиянием последних событий склонен был даже сделать ряд критических замечаний в их адрес. Он пишет об этих реформах: «Дворянство эстляндское доказало свое человеколюбие добровольным ограничением своей власти; но вместе с тем оно сделало ошибку важную, дав личную свободу крестьянам, не обеспечив в то же время их существование прочными постановлениями относительно пользования землею».[91] Крестьяне остались в зависимости от целого сословия дворян[92]. Розен видит, что отдельные помещики, воспользовавшись законами 1816—19 гг., стали выживать крестьян с их земель, чтобы присоединить отнятые у них поля к своим, господским. Другие помещики стали насильно переселять крестьян на еще необжитые места по окраинам своих владений, захватывая в свои руки хорошо обработанные поля в центре имений. В результате такого «взрывания» (sprengen — термин, специально придуманный остзейцами для обозначения этого акта) крестьяне потеряли всякую уверенность в сохранении за ними земли[93].

---

[89] Там же, стр. 291.
[90] Там же, стр. 291—292.
[91] Там же, стр. 291.
[92] Ср. в другом месте: «в трех прибалтийских губерниях благополучно совершено было освобождение крепостных людей, рабов, без всяких потрясений и без ущерба, но тут крестьяне получили только личную свободу, без земли, отчего оставались в некоторой зависимости от владельца земли или подвергались участи бездомного работника или увеличивали собою число пролетариев». А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 366.
[93] См. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 292.

Однако Розен считает, что эти отрицательные последствия реформ 1816—19 гг. случайны и что такого рода факты немногочисленны. В большинстве случаев как благосостояние крестьян, так и помещиков улучшилось. К тому же само остзейское дворянство предприняло шаги к исправлению непредумышленно совершенных ошибок. Остзейские земельные реформы 1840—50-х гг., подвергшиеся столь суровой критике почти всей русской печати, Розен расценивает чрезвычайно высоко.[94] И эти реформы, по его мнению, опять же были следствием «великодушия» рыцарства, согласившегося, якобы, «добровольно ограничить свое абсолютное полное право собственности, дабы обеспечить существование крестьян, — отчуждением или уступкою слишком половины своей земельной собственности, которую предоставляло навсегда исключительному пользованию крестьянского сословия».[95]

Между тем эти реформы, конечно, не были следствием «великодушия» дворян, а были продиктованы стремлением помещиков в условиях массового крестьянского движения сохранить в своих руках власть и землю. Хотя, согласно законам 1849 и 1856 гг., крестьянская земля и была отделена от помещичьей, но в процессе их проведения у крестьян отбиралась 1/5 или 1/6 часть их участков. Грабительский, корыстно-дворянский характер этих реформ достаточно полно был выяснен даже русской консервативной и либеральной прессой в процессе полемики по остзейскому вопросу в 1860-е гг. И вот после всех выступлений русских публицистов Розен продолжает утверждать, что положение эстонцев существенно улучшилось уже в период с 1816 по 1842 гг., а в результате законов 1840—50-х гг. все недостатки в общественном и экономическом быту эстонских крестьян будут совершенно уничтожены. Хотя «эсты до сего времени не перестают питать некоторую ненависть к *саксам* <...>, но эта ненависть скоро уляжется».[96] Она была естественным следствием многовековых отношений раба и господина, но «введенные уже преобразования, предстоящие новые реформы уничтожат ненависть».[97]

Заканчивается XVII глава восторженным панегириком эстляндскому дворянству. Почти все остзейские дворяне получили превосходное классическое образование в лучших университетах. «В нашем веке эстляндские дворяне отличаются усердною службою государю и своему местному отечеству, особенно в рядах воинства. Невозможно иметь лучших офицеров и должностных по нравственности, честности и точности при исполнении обязанностей. От самой колыбели приучают детей к порядку и

---

[94] См. там же, стр. 293.
[95] Там же.
[96] Там же, стр. 295.
[97] Там же.

добронравию и прилежанию».[98] Не менее восторженными гимнами эстляндскому дворянству завершается и XIX глава. Эстляндцы, как утверждает Розен, неизменно приносили жертвы на алтарь отечества, неизменно заботились о благосостоянии крестьян, великодушно, без какого-либо нажима, совершенно добровольно приступая к реформам. В этом отношении эстляндское дворянство даже шло впереди лифляндского и курляндского.[99] Розен в восхищении от заседания Эстляндского ландтага — сословного дворянского собрания.[100] Но Розен не является сторонником сохранения всех прав и привилегий местного дворянства, хотя и находит во многих из них свои положительные стороны.[101]

Как видим, взгляд Розена на прошлое Прибалтики не лишен противоречий — он не является апологетом всего того общественно-политического уклада, который утвердился здесь, он критически относится к темным сторонам феодального средневековья в остзейском крае, не до конца приемлет и реформы 1816—19 гг. Все это сближает его взгляды с декабристскими воззрениями 1820-х гг. на историю Прибалтики. Но нужно учесть, что в 1860-е гг. уже и откровенные апологеты особого остзейского режима, защитники прав и привилегий остзейского дворянства в местной немецкой историографии и публицистике тоже позволяли себе критиковать и отрицательные черты прибалтийского феодализма XIII — XVIII вв., и отдельные стороны реформ 1816—19 гг. Все это, как и часто встречающиеся в «Записках» Розена восхваление и защита остзейского дворянства, реформ 1840—50-х гг., не дает оснований связывать Розена с такими деятелями прогрессивной прибалтийской историографии, как эстонские просветители Ф. Р. Фельман и Ф. Р. Крейцвальд. Зато не трудно, по-видимому, установить связь позиции Розена с лагерем балтийской немецкой прессы, в 1860-е гг. ожесточенно полемизировавшей с русской буржуазно-дворянской печатью.

В главе XIX Розен прямо обращается к полемике по остзейскому вопросу в России в 1860-е гг., выражая свой взгляд на все выдвинутые в процессе этой полемики вопросы и проблемы.

Начинает он с решительного опровержения точки зрения русской консервативно-либеральной прессы на обращение прибалтийских крестьян в православие в 1840-е гг. и обратный переход в лютеранство в 1850—60-е гг. Поводом к началу этого движения он считает происки гернгутеров. Основной же причиной — стремление Николая I к единству во всем в государстве — в том числе и в религии.[102] Основной пафос этого разде-

---

[98] Там же.
[99] См. там же, стр. 328.
[100] См. там же, стр. 326—327.
[101] См. там же, стр. 296.
[102] См. там же, стр. 313—316, а также стр. 340—341.

ла — в оправдании обратного перехода в лютеранство и в обличении тех препятствий, которые чинились ему властями.

Много места в главе XIX занимают рассуждения о национальности вообще и о национальном вопросе в применении к Прибалтике в частности. Розен считает, что «латыши и эсты во всех отношениях, кроме языка своего, уже давно германизированы».[103]

Но главное внимание здесь уделено критике катковского обвинения остзейцев в сепаратизме, в обособлении края от России. Как видно из содержания главы, Розен внимательно следил за полемикой по остзейскому вопросу в русской печати. Он с полным основанием находит известное противоречие в высказываниях Каткова, который требует всеобщего единства в государстве, нивелировки всех областей и народов и в то же время допускает существование отдельных языков и религий в стране. Для критики катковской точки зрения Розен прибегает и к аргументам публицистов «Русского инвалида», доказывавших, что в прибалтийских губерниях нужно говорить не о сепаратизме остзейцев, а о стремлении их сохранить свои исторические права и привилегии (впрочем, Розен не согласен и с точкой зрения «Русского инвалида»). Против «Московских ведомостей» он использует и высказывания «Голоса», имея в виду его во многом справедливое замечание, что «Московские ведомости» глядят на все политические предметы сквозь очки польского вопроса».[104] Решительно отвергая обвинения остзейцев в сепаратизме ссылками на их многолетнюю верную службу «царю и отечеству», на их преданность интересам империи, Розен, между прочим, выступает и против столь распространенного в русской прессе тех лет утверждения, что остзейцы верны престолу, а не государству. Это положение он опровергает теми же логическими рассуждениями, которыми Катков доказывал обратное: нельзя разделять верность царю и верность государству, поскольку это нечто единое.[105]

Розен приходит к выводу, что «действительная спорная точка между «Моск. вед.» и нами (т. е. остзейцами — С. И.) может заключаться только в вопросе о значении государственных основных договоров и в средстве — как решить их?»[106] Розен совсем не за сохранение всех старых порядков, он прекрасно понимает, что положение изменяется и вместе с этим должны меняться права и законы, «но тут всего важнее для нас вопрос, будет ли историческое право променено на лучшее или на худшее право? И еще сверх того, будет ли этот обмен совершаем с

---

[103] Там же, стр. 317.
[104] См. там же, стр. 318.
[105] См. там же, стр. 325.
[106] Там же, стр. 319.

соблюдением законных форм или иным каким образом?» [107] Далее Розен подробно излагает свою точку зрения. Он хочет, чтобы «Московские ведомости» «глубже и точнее вникнули в сущность и значение, особенно в историческое законное основание наших учреждений. Что эти учреждения в высшей степени нуждаются в исправлениях и в преобразовании и что, при сравнивании их с различными частями русского закона, не всегда найдется лучшее по эту сторону Чудского озера, — в этом мы уже давно сознались. Но мы утверждаем, во-первых, что в прибалтийских губерниях, от сильно развитого в них принципа самоуправления, все еще обретается значительное превосходство, которое не должно быть уничтожено самовольно, насильственно; а во-вторых, мы думаем, что «Моск. вед.», вследствие изложенного нами рассуждения, вспомнят, что кроме причин патриотической цели, от коей и мы не прочь, есть другая причина не менее важная, на которую должно обратить внимание, а именно на законность, на право».[108] Это центральные пункты всей программы Розена, показывающие, что в полемике по остзейскому вопросу, хотя он и не занимал реакционной позиции безусловного защитника остзейских привилегий типа Ширрена, а стоял на позиции наиболее либеральной умеренной части местного дворянства, однако все-таки примыкал к враждебному Каткову, славянофилам и русской либеральной прессе лагерю остзейцев.

В подтверждение своей точки зрения Розен привел большие выдержки из статей «Revalsche Zeitung» (15. XII. 1864, № 291, приложение) и «Dorpater Tagesblatt» (1864, № 130), в которых также опровергалось обвинение остзейцев в сепаратизме и доказывалось, что под сепаратизмом русская шовинистическая печать имела в виду в сущности защиту остзейцами своего языка, лютеранства и прав на самоуправление в местных делах. Эти ссылки на статьи в основных органах остзейской прессы еще более проясняют для нас, к какому лагерю в полемике примыкал Розен и откуда он черпал свои аргументы.

В заключении этой главы Розен высказал свой взгляд на вопросы о введении русского языка и земских учреждений, нового судопроизводства в Прибалтике. Розен против насильственной русификации, против немедленного введения русского языка в школы и присутственные места прибалтийских губерний, за постепенное освоение его остзейцами: «Дайте татарам говорить по-татарски, грузинам по-грузински, прибалтийским русским понемецки, по-эстонски, по-латышски, пока они по своим сношениям и связям с жителями великорусских губерний не убедят-

---

[107] Там же, стр. 320.

[108] Там же. Источниками этой аргументации Розена своей точки зрения являются, как он сам указывает в подстрочном примечании, статьи из остзейских органов печати («Рижской газеты» и «Балтийского ежемесячного журнала») за 1864 и 1865 гг.

ся, что все русское гораздо лучше и полезнее, чем грузинское и немецкое, тогда они все охотно научатся говорить и писать по-русски».[109] К этому вопросу он возвращается неоднократно, как в своих «Записках»,[110] так и в других сочинениях.[111]

По вопросу же о введении земства и нового судопроизводства в Прибалтике Розен занимает позицию, которая показывает, что он всячески стремился к компромиссу между двумя лагерями в полемике по остзейскому вопросу. «Что же касается земских учреждений и нового судоустройства в России, то утверждаю, что они гораздо либеральнее и лучше, чем в прибалтийских губерниях; но эти учреждения еще не усвоены народом, еще не укоренились в убеждениях народа; дайте им перейти с бумаги, с теории в действительность и в практику, от понимания судей в понимание подсудимых, и хоть тридцатилетнюю давность, или опыт одного лишь поколения, и мы тотчас примем их и усвоим себе с радостью и благодарностью. Пока не отнимайте у нас того, что служило в пользу, что давно уже испытано».[112]

Желание компромисса, желание как-то договориться с русскими публицистами было у Розена вполне искренним. Оно сквозит и в тех местах «Записок», где Розен полемизирует с Катковым, — там он неизменно подчеркивает, что в выступлениях Каткова немало справедливого, многие разногласия между последним и остзейцами объясняются просто досадным взаимным непониманием, между тем как истинных причин для разрыва и споров нет. Розен, в сущности, никогда не был яростным защитником остзейского режима вроде Ширрена и Бокка, всегда был тесно связан с русским обществом, с русскими общественными устремлениями (само собой разумеется, что в 60-ые гг. это были уже не передовые устремления, а либеральные). Лишь до пределов резкие и не всегда справедливые нападки Каткова и других русских публицистов на все то, что он с детства привык считать своим, близким и родным, заставили Розена выступить в защиту остзейского дворянства и местных порядков (в которых отнюдь не все его устраивало).

Тем не менее, высказывания Розена по остзейскому вопросу стали объектом довольно резкой критики со стороны значительной части оставшихся к этому времени в живых декабристов. В печати их взгляды наиболее полно выразил П. Н. Свистунов в статье «Несколько замечаний по поводу новейших книг и статей о событии 14 декабря и о декабристах».[113] Свистунов в это

---

[109] А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 329.

[110] См. там же, стр. 341—342.

[111] См. там же, стр. 450 («Частное мнение Эстляндского помещика по делу общественному»).

[112] Там же, стр. 328—329.

[113] «Русский архив», 1870, стлб. 1633—1668. Предположение о том, что статья Свистунова в известной мере была плодом коллективного труда и вы-

время был очень близок к Каткову и вполне разделял его взгляды на остзейский вопрос, в чем он прямо признался позже в своей «Отповеди».[114] Уже одно это должно было заставить его отрицательно отнестись к «Запискам» Розена. Но особое возмущение Свистунова и других декабристов вызвало то обстоятельство, что проостзейские идеи Розена были высказаны им в «Записках *декабриста*» и, тем самым, выдавались за взгляды и убеждения членов тайного общества вообще, за выражение программы декабризма. Свистунов, по-видимому, был знаком и с откликами германской прессы на «Записки» (хотя бы по перепечатке одной из рецензий в «Вестнике Европы»), что могло только усилить его возмущение проостзейскими взглядами Розена. К тому же он нашел ряд ошибок в освещении истории декабристского движения и идеологии декабризма в «Записках» Розена (анализ их не входит в задачу нашей работы).

П. Н. Свистунов в своей статье отмечает (видимо, полемизируя в данном случае с рецензиями на «Записки» в германской печати), что в чисто русском и глубоко патриотическом по своему характеру обществе декабристов почти не было остзейских немцев; большинство из тех лиц, кто носили немецкие фамилии, были вполне русскими людьми.[115]

Наибольшие возражения Свистунова вызвало утверждение Розена о федералистском характере декабристских конституционных проектов, согласно которым Польша должна была получить самостоятельность, а Финляндия и Остзейский край, вместе с другими областями, составить особый федеральный союз — Россию. Свистунов утверждает (и тут он совершенно прав), что в проекте Пестеля о «федеральном правлении не было и помину».[116] «Зная лично автора (достойного уважения во всех отношениях), не могу его оподозрить в умышленном искажении истины; но и не могу не заметить, что в этом случае он увлекся желанием подкрепить свои воззрения о пользе предоставления некоторой доли автономии нашим западным окраинам авторитетом людей как бы виновны ни были они, но пожертвовавших собою из любви к свободе <...> К чему же приписывать это мнение членам Тайного Союза, несмотря на то, что они всеми силами опровергают несправедливо взводимый на них наговор? Все то, что по воззрениям Ширрена и фон-Бока может почитаться и правильным и законным, для русского человека не-

---

ражала мнение целой группы декабристов, высказал С. Гессен в статье «П. Н. Свистунов и А. Ф. Фролов в борьбе с Д. И. Завалишиным». См. «Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов», т. II, стр. 234.

[114] См. «Русский архив», 1871, № 2, стлб. 339 — «Я вполне сочувствовал воззрению М. Н. Каткова и любовался строгою логичностью его речи, равно и убедительностью его доводов».

[115] См. «Русский архив», 1870, стлб. 1638—1639.

[116] Там же, стлб. 1641.

приемлемо».[117] Декабристы были горячими патриотами, готовыми пожертвовать всем ради родины. «Спрашивается: как же согласить эту любовь к отечеству с намерением раздробить его на части и величие его единства заменить непрочным союзом федеративного начала? Затем, как объяснить стремление к свободе и к доставлению гражданских и политических прав всему народу с желанием сохранить сословные привилегии, которые так упорно отстаивает балтийское дворянство? Мы не понимаем свободы, как польская шляхта, исключительным достоянием отдельной касты»[118].

Особое возмущение Свистунова, естественно, вызвала вторая часть «Записок» Розена, в которой, как мы помним, излагается его взгляд на остзейский вопрос: «Вторую часть книги автор посвящает истории Эстляндии, своей родины, и пространной полемике против «Московских ведомостей», подкрепляя свои выводы «Отголосками из Балтийских губерний». Прав ли он или нет в том, что разделяет воззрения Ширрена и фон-Бокка, не мое дело судить, ибо признаю свободу совести, равно и убеждений, неотъемлемым достоянием каждого; но не могу не заметить, что в аргументации его против употребления русского языка в управлении Балтийских губерний он прибегает к доводам, обличающим несостоятельность защищаемого им тезиса <...> Притом не могу умолчать, что упорная защита средневековых сословных привилегий нашей Балтийской окраины, равно и отчуждение (может быть и несознательное) от великой Русской семьи, изобличают в сочинителе человека вовсе чуждого по духу обществу людей, прозванных декабристами»[119].

Вывод Свистунова: «Во имя правды долгом считаю заявить, что мнения и чувства, выраженные автором «Записок декабриста» во второй части его книги, принадлежат лично ему, и ответственность за них не должна падать на существовавший некогда Тайный союз, хотя заглавие книги дает повод предполагать, что этим мнениям и стремлениям сочувствовали декабристы».[120]

Интересно, что Розен в своем ответе Свистунову ни словом не обмолвился об обвинениях его в остзейских симпатиях, в защите остзейских баронов. Все его возражения относятся к замечаниям Свистунова по истории декабристского движения. Видимо, в какой-то мере Розен признал правильность рассуждений Свистунова о том, что защита остзейских порядков не имеет ничего общего с декабристскими взглядами. К этому толкало Розена и то обстоятельство, что Свистунов не был одинок в критике остзейских симпатий автора «Записок декабриста». На это

---

[117] Там же, стлб. 1641—1642.
[118] Там же, стлб. 1644.
[119] Там же, стлб. 1642.
[120] Там же, стлб. 1644.

указал и Свистунов в своей «Отповеди» Розену и С. В. Максимову: «Могу уверить автора, что грустное впечатление, вынесенное мною из чтения некоторых глав его книги, испытали также все те из моих товарищей, с которыми пришлось о них говорить <...> Ни Балтийский, ни Польский вопросы не мыслимы были посреди декабристов».[121] Известно, что Мих. Бестужев в письме к М. И. Семевскому от 7. X. 1869, правда, в очень корректной форме также выразил неудовлетворенность некоторыми сторонами книги Розена: «Записки» тоже правдивые и полны даже слишком, а особенно, где он без надобности распространяется о своих домашних делах или отстаивает баронов прибалтийского края».[122]

В позиции, с которой Свистунов критиковал «Записки» Розена, причудливо переплетаются шовинистические катковские идеи с попыткой сохранить верность былым декабристским установкам по национальному вопросу. С несколько иной позиции выступил против «Записок» Розена декабрист Владимир Сергеевич Толстой, чьи пометки на полях книги были обнаружены лишь недавно[123] (Розену критические замечания В. С. Толстого, видимо, не были известны — последний жил очень обособленно, ни с кем из товарищей по обществу не переписывался; хорошо осведомленный о судьбе почти всех декабристов Розен в своих «Записках» счел его умершим в 1856 г.[124]). Можно даже согласиться с мнением С. В. Житомирской, которая пришла к выводу, что позиция В. С. Толстого в полемике по остзейскому вопросу среди декабристов «представляется гораздо более последовательной и прогрессивной»[125], чем точка зрения Свистунова. Действительно, анализ положения в Прибалтике в замечаниях В. С. Толстого более правилен и глубок, чем довольно поверхностное повторение катковских утверждений об Остзейском крае в статье Свистунова. Но нам представляется, что С. В. Житомирская преувеличивает прогрессивность позиции В. С. Толстого и излишне отрывает его взгляд на остзейский вопрос от катковского.

Нам уже приходилось говорить о том, что позиция Каткова по внутрирусским проблемам далеко не совпадала с его позицией по остзейскому вопросу. Катков очень резко критиковал остзейское дворянство, особый остзейский режим, много и по-

---

[121] Там же, 1871, № 2, стлб. 341.

[122] Воспоминания Бестужевых, стр. 469.

[123] См. В. С. Толстой, Воспоминания. Публикация, вступительная статья и примечания С. В. Житомирской, в кн.: Декабристы. Новые материалы. М., 1955.

[124] См. А. Е. Розен, Записки декабриста, стр. 279. Розен только в 1878 г., видимо, из поправки в «Русской старине» (1878, № 9, стр. 162) узнал о том, что В. С. Толстой жив — см. письмо к М. А. Назимову от 19. IX. 1878, РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, лл. 73 об. — 75.

[125] Декабристы. Новые материалы, стр. 18.

рою по-своему убедительно писал о тяжелом положении крестьян в Прибалтике, объявлял себя защитником угнетенных эстонцев и латышей и т. д. Позиция даже самых «левых» либералов во второй половине 1860-х гг. по вопросу о Прибалтике почти не отличалась от катковской. И большинство либералов и Катков были за введение русских «начал» в крае, т. е. за его русификацию.[126] Если мы учтем все эти факты, то увидим, что взгляды В. С. Толстого на положение в Прибалтике, на остзейский вопрос, не так уж далеки от катковских. Конечно, в отличие от Свистунова, В. С. Толстой расходится с Катковым в оценке вопросов внутрирусской жизни, напр., самодержавия. В этом плане он иногда действительно «предстает перед нами как человек глубоко мыслящий, не остановившийся в своем политическом развитии и по многим вопросам исповедующий передовые демократические принципы», как, несколько преувеличивая, пишет С. В. Житомирская[127]. Но его позиция по остзейскому вопросу сложна и, еще раз повторяем, не так уж далека от катковской, что мы постараемся показать ниже.

Здесь, во-первых, надо решительно отвергнуть утверждение С. В. Житомирской о том, что «Толстой резко отзывается о русификаторских методах царского правительства, применяемых в Прибалтике (см. стр. 78)»[128]. На указанной странице приводится текст замечания Толстого на полях книги Розена против того места, где говорилось о переходе эстонцев и латышей в православие: «Вся эта история обращения была затеяна синодальным обер-прокурором графом Протасовым и министром внутренних дел Львом Алексеевичем Перовским ... затеяли обращение народа, не знающего русского языка, не имея ни церковных книг, переведенных на латышский язык, ни духовенства, говорящего на нем!!!»[129] Это место и является единственным аргументом Житомирской в пользу утверждения, что В. С. Толстой — противник русификации. Но ведь все дело в том, что, как следует из предыдущей отметки на полях, Толстой был сторонником обращения коренного населения края в православие и сожалел, что этот переход не осуществился. Против того места в книге Розена, где говорилось о борьбе остзейцев против перехода, о неудаче обращения в православие, Толстой написал: «К большому несчастию, ибо, если бы поддержать обращение, давно бы бароны, находясь посреди православного народонаселения, нашлись бы вынуждены ... вернуться в фатерланд, и остзейские губернии были бы действительно и фактически русские, по вере, по духу и по тяготению».[130] Следовательно, Толстой кри-

[126] См. об этом подробнее в нашей книге «Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов».
[127] Декабристы. Новые материалы, стр. 19.
[128] Там же, стр. 18.
[129] Там же, стр. 78.
[130] Там же.

тиковал обращение крестьян в православие только за то, что оно не было подготовлено, что оно проводилось формальными методами николаевской бюрократии.

О том, что В. С. Толстой не был решительным противником русификации, говорит и следующее его замечание по поводу утверждения Розена, что остзейские немцы не имеют права стыдиться своего языка: «пускай держатся и развивают свой язык в литературе, но не в правительственных учреждениях, где он может только быть или русской или временно латышской».[131] В. С. Толстой лишь против насильственных мер по отношению к отдельным личностям в процессе проведения русификации — «Порабощать же и насиловать к себе есть вопиющая несправедливость и насилие! Если баронам — чужеедный наплыв — не нравится русское законодательство, вводимое в прибалтийских губерниях, предоставьте им переселиться куда хотят, хотя в Пруссию, куда они и так тяготеют, а за оппозицию карайте их по всей строгости законов, не взирая на их придворный брудершафт».[132]

Кстати, вообще не совсем ясно, на основе чего С. В. Житомирская утверждает, что В. С. Толстой непримиримо, «с отвращением и иронией» относился к Каткову.[133] Действительно, Толстой именует Каткова «московским папою» и иронизирует над ним, но исключительно за то, что Катков назвал Н. Н. Муравьева (к которому В. С. Толстой относится крайне враждебно по причине каких-то личных антипатий) Карским. Это еще не дает основания утверждать, что Толстой «непримиримо» и «с отвращением» относится к Каткову, тем более, что он положительно отзывался о взглядах «Московских ведомостей» на остзейский вопрос. Против того места, где Розен писал, что нападки «Московских ведомостей» «могут вызвать только ненависть, с одной стороны, и отчуждение, с другой стороны», Толстой заметил: «Газета служит только отголоском мыслей (?) аборигенов (так В. С. Толстой в своих заметках постоянно называет эстонцев и латышей — С. И.) против горсти пришлых авантюристов, втершихся в придворные угодники».[134]

Но эта близость высказываний В. С. Толстого к катковским не должна закрывать для нас и кое-каких демократических черт в его критике взглядов Розена на остзейский вопрос, на положение в Прибалтике. Толстой, в отличие от Свистунова, не просто говорит о сепаратизме остзейцев, об их стремлении обособиться от России, но все время подчеркивает, что они были слугами самодержавия, всегда занимали важные посты при дворе; положение эстонских и латышских крестьян ужасно, и такое поло-

---

[131] Там же, стр. 82.
[132] Там же, стр. 80
[133] Там же, стр. 19 и 111.
[134] Там же, стр. 82.

жение стало возможным только потому, что все права и привилегии принадлежат исключительно остзейскому дворянству.

Особенной критике со стороны В. С. Толстого подвергаются те места «Записок» Розена, в которых тот восхваляет остзейское дворянство. В. С. Толстой неизменно подчеркивает, что остзейцы никогда не служили России. Против уже цитированного нами утверждения Розена, что «в нашем веке эстляндские дворяне отличаются усердною службою государю и отечеству.[135] Толстой записал: «Только не русскому отечеству, а фатерланду или, еще вернее, источнику личных видов, личного честолюбия, личных расчетов на обогащения и возвышения».[136] Мысль о том, что остзейцы служат не России, а своему «фатерланду», повторяется в замечаниях Толстого неоднократно.[137]

Особенно рьяно В. С. Толстой проводит мысль о том, что если остзейцы и находятся на русской службе, то они служат императору, царствующей династии, а не русскому отечеству.[138] Против процитированного Розеном высказывания Герцена о том, что отечество остзейцев в канцелярии и казарме, а совесть в Зимнем дворце, что они слуги государевы, а не государства, потому что отделяют в своей привязанности особу царя от отечества, Толстой замечает: «совершенно правда».[139] Между тем, как мы помним, это утверждение, высказанное в свое время Герценом, во второй половине 1860-х гг. стало излюбленным доводом русской антиостзейской прессы, начиная от Каткова и кончая либералами из «Голоса» и «С.-Петербургских ведомостей». Розен счел необходимым в своих «Записках» специально выступить против него.

Остзейцы, доказывает В. С. Толстой, вопреки утверждениям Розена, даже в том случае, когда служат в России, держатся обособленно от русских, поддерживая всячески друг друга[140]. Особенно опасно, что остзейцы занимают видное положение при дворе, ряд высших правительственных постов. Именно поэтому остзейским немцам удается удерживать в своих руках все управление краем, жестоко угнетать крестьян — латышей и эстонцев.[141]

В. С. Толстой решительно не согласился с утверждением Розена, что латыши и эстонцы, в сущности, уже германизированы: «в чем же? веры у них никакой нет, пасторов ненавидят за их надменность и постоянно оказываемое презрение к простолюдинам;

---

[135] А. Е. Розен. Записки декабриста, стр. 295.
[136] Декабристы. Новые материалы, стр. 77.
[137] См. там же, стр. 81, 82.
[138] См. там же, стр. 79, 81.
[139] Там же, стр. 82.
[140] См. там же, стр. 83.
[141] См. там же, стр. 81.

баронов того еще больше ненавидят; ни языка, ни обычаев, ни понятий немецких нет и признака у латышей и эстов».[142]

Резкие возражения со стороны В. С. Толстого вызвали и попытки Розена взять под защиту особое положение остзейского края. В приведенных в «Записках» отрывках из статей прибалтийской немецкой прессы утверждалось, что Остзейский край имеет право на особое положение в силу высшей образованности своих жителей и бóльшего развития цивилизации. В ответ на это Толстой замечает: «Это аргументация совершенно односторонняя: образование и цивилизация сосредоточена единственно и исключительно посреди пришлецов немцев, то есть баронов, дворян или рыцарей, и бюргеров, латыши же и эсты, то есть масса аборигенов, если не дичее, то, верно, стоят на одной степени грубой неразвитости с нашею мордвою, черемисами и прочими дикими».[143] Относительно развитого в Прибалтике самоуправления, превосходящего русское, Толстой пишет: «Не самоуправление, а самоуправство баронов, которое есть тиранство над латышами и эстами, т. е. аборигенами».[144] Все «преимущества» и «права», по Розену, доставляющие жителям Прибалтики бóльшую свободу, чем до сих пор имели внутренние губернии России, как замечает В. С. Толстой, «для немецкого наплыва, а не для аборигенов».[145]

Конечный вывод В. С. Толстого относительно второй части «Записок» Розена полон искренней неприязни к остзейским немцам: «Относительно Прибалтийского края личные стяжания, шарлатанство затемняет истину. Меченосцы и прочие рыцари насильственно, собственно для себя лично, силою и мечем поработили аборигенов, потомки их из своекорыстия продолжали это насилие и поныне, но теперь, видя, что много обстоятельств изменилось, они непрошенно выдаются за представителей прибалтийских стран. Пускай сорвется маска, и тогда страна окажется латышей и эстов, а горсть потомков рыцарей окажется инородными, иностранными пришлецами, и прибалтийская окраина станет действительно Россиею! а бароны и прочее остзейское дворянство всегда себе найдет блистательное положение при С.-Петербургском дворе».[146]

Вся сложность позиции В. С. Толстого заключается в том, что хотя большая часть его доводов и аргументов против Розена взята из русской консервативно-либеральной прессы 1860-х гг., но эти факты и рассуждения во многом переосмысляются декабристом в демократическом плане. Возможность такого на первый взгляд парадоксального переосмысления либеральных и

---

[142] Там же, стр. 79.
[143] Там же, стр. 80.
[144] Там же, стр. 81.
[145] Там же, стр. 82.
[146] Там же, стр. 83—84.

катковских воззрений на положение в Прибалтике, как мы постарались показать в книге «Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов», связана с особым характером этой концепции, не совпадавшей полностью с системой консервативно-либеральных убеждений по внутрирусским политическим проблемам.

Как видим, «Записки декабриста» Розена в той их части, которая касалась остзейского вопроса, вызвали довольно единодушные отрицательные отзывы декабристов [147]. Розен был возмущен этой критикой [148], в письмах к друзьям он пытался их (и, возможно, себя) убедить в своей правоте [149], но в то же время автор «Записок декабриста», человек высоких нравственных принципов и благородства (этих качеств не отнимал у него ни один из критиков), всегда стоявший на страже чистоты и безупречности высокого звания декабриста [150], не мог не признать, что кое-что в высказываниях критиков было верным. Розен не мог не признать, что его личные взгляды на остзейский вопрос, конечно, не являются выражением программных взглядов декабристов. Не случайно поэтому при переработке книги для нового издания в 1870-е гг., как мы видели, Розен решил выбросить из нее всю вторую часть, вообще все то, что касалось полемики по остзейскому вопросу. Правда, личный его взгляд на остзейские дела, насколько мы можем судить по поздним письмам, не изменился. В конце 1870-х гг. Розен задумывает создать несколько сочинений, явно связанных с продолжающейся, правда, после запрета 1871 г. в ослабленной форме, полемикой по остзейскому вопросу. 19. XII. 1877 он писал М. А. Назимову, что набрасывает «Взгляды: на русскую периодическую прессу — на

[147] Впрочем, было бы ошибкой утверждать, что все без исключения декабристы придерживались в остзейском вопросе взглядов, противоположных убеждениям Розена. Напр., Д. И. Завалишин, видимо, не был приверженцем катковско-славянофильских крайностей в подходе к остзейской проблеме (см. его «Записки декабриста», СПб., 1906, стр. 168 и 186). Также и С. П. Трубецкой в свое время, насколько мы можем судить по переписанной им в 1850-х гг. статье неизвестного автора «Мысли об истекшем тридцатилетии России» (см. С. П. Трубецкой, Записки, СПб., 1907, стр. 186—187 и 189—190), отрицательно относился к планам русификации Прибалтики, связывая их с николаевской реакцией.

[148] Это возмущение особенно ярко сказывается в письме к Д. И. Завалишину от 24. III. 1873, см. С. Гессен, ук. соч., Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. II, стр. 244—245.

[149] См. цитированное выше, на стр. 150, письмо к М. А. Назимову от 1. I. 1875.

[150] Характерно, что Розен был очень возмущен предисловием А. П. Беляева к своим «Воспоминаниям», в котором тот порицал «преступные замыслы» декабристов и каялся в своем участии в тайном обществе. Розен написал протест, который был опубликован в «Русской старине» (1881, т. XX, стр. 452). Его очень испугал слух о том, что Л. Н. Толстой задумал написать роман о декабристах, но отказался от этого плана, узнав, что главные деятели были людьми порочными и развратными (РО ИРЛИ, Р. I, оп. 24, № 49, л. 97). Вообще Розен был самого высокого мнения о своих товарищах-декабристах и всегда готов был вступиться за их честь и чистое имя декабристов.

влиятельные партии в России».[151] В 1879 г. Розен переводит с немецкого трактат одного дерптского профессора «Об истинной и ложной авторитетности, с отношением к событиям настоящего времени» и, видимо, завершает предыдущие труды: 17. XI. 1879 он пишет М. А. Назимову — «На днях кончаю разбор о славянофильстве относительно России и о действиях периодической русской прессы. — Это мой последний труд».[152] Если не полностью, то частично, как нам представляется, эти работы Розена были связаны с остзейским вопросом, с полемикой по нему. Но в печать они не попали, да Розен, наверно, и не хотел публикации своих «Взглядов».

Таково участие декабристов в полемике по остзейскому вопросу в русской печати 1860-х — 70-х гг.

A. ROSENI «DEKABRISTI MÄRKMED» JA POLEEMIKA BALTIMAADE KÜSIMUSE ÜMBER

S. Issakov

Resümee

A. Roseni «Dekabristi märkmed» kuulub dekabristliku memuaarkirjanduse parimate näidete hulka ja on hästi tuntud kõigile, kes uurivad varasemat vene revolutsioonilist liikumist. Kuid senini on kahe silma vahele jäänud fakt, et teoses on samaaegselt leidnud kajastust ka Baltimaade küsimuse ümber tekkinud poleemika, mis puhkes 1860. aastatel vene, balti ja saksa ajakirjanduses.

Parun Andrei Rosen põlvnes vanast balti rüütlisuguvõsast ja säilitas kogu eluks sügava austuse balti korra ning kohaliku saksa aadli vastu. 1840. aastatel viis ta oma mõisas Suur-Soldinas läbi ümberkorraldusi vastavalt liberaalse aadli nõudmistele. A. Rosen pidas 1816.—1819. aastate Baltimaade talurahvareformi üldiselt õnnestunuks ja 1850. aastate II poolel, kui Venemaal toimus ettevalmistus pärisorjuse kaotamiseks, töötas ta Baltimaade reformide eeskujul välja isegi oma projekti vene talurahva vabastamiseks.

A. Rosen ei nõustunud siiralt 1860. aastatel vene liberaal-konservatiivses ajakirjanduses ilmuva kriitikaga balti korra ja kohaliku saksa aadli kohta. Oma vaateid Baltimaade tolleaegse olukorra ja ajaloo kohta, samuti ka Baltimaade küsimuses otsustas Rosen avaldada «Dekabristi märkmete» II osas.

A. Roseni memuaaride dateerimine ja nende ilmumislugu pole

[151] РО ИРЛИ, Р I, оп. 24, № 49, л. 66 об.
[152] Там же, лл. 82 об. и 85.

senini lõplikult selgitatud. Tema mälestuste kirjutamise esimene periood kuulub 1820. aastate lõppu ja 1830. aastate algusesse, kuid nähtavasti piirdus kogu töö vaid üksikute ülestähendustega. «Märkmete» esimene osa valmis 1830.—1840. aastatel, teine ja kolmas — 1860. aastate teisel poolel. Et raamatut ei olnud võimalik välja anda Venemaal, laskis A. Rosen selle trükkida Saksamaal, esialgu tuntud balti publitsisti-emigrandi J. Eckardti abiga ajakirjas «Grenzboten», hiljem aga ilmus see eriväljaandena saksa keeles 1869. a. Leipzigis. Saksakeelne väljaanne kutsus Venemaal esile terve rea vastukajasid. Mitmetes vene ajalehtedes ja ajakirjades toodi ära katkendeid sellest raamatust. Toimetaja A. S. Gieroglifov tegi katset välja anda «Märkmete» venekeelset tõlget, kuid juba trükitud raamat keelati ära imperaatori poolt. Nüüd oli A. Rosen sunnitud välja andma oma «Märkmed» vene keeles 1870. a. Leipzigis. Venemaal oli see väljaanne keelatud ja alles 1876. a. õnnestus suure vaevaga saavutada luba «Märkmete» ilmumiseks uues redaktsioonis N. A. Nekrassovi ajakirjas «Otetšestvennõje Zapiski.» See tsensuuri poolt palju kannatada saanud väljaanne ei võinud A. Rosenit täielikult rahuldada ja ta töötas välja uue, neljanda redaktsiooni rea täiendustega. Raamatu see redaktsioon autori eluajal siiski trükki ei pääsenud.

Kirjanduses võib kohata väidet, et «Märkmetes» ühtivad A. Roseni vaated Baltimaade ajaloole dekabristide vaadetega selle maa minevikule. Seda seisukohta ei saa pidada täiesti õigeks. Tõepoolest kritiseerib Rosen rüütleid-vallutajaid, balti sünget keskaega, maa päriselanike rõhumist, kuid peab silmas pidama, et 1860. aastatel ei julgenud isegi balti erirežiimi kaitsjad kohalikus historiograafias enam varjata feodaalse mineviku eitavaid külgi.

Vaatamata teatud vastuolule 1816.—1819. aasta reformide hinnangus vaatleb A. Rosen Baltimaade ajalugu alates nendest reformidest kui ahelat balti rüütelkonna heategudest talurahva suhtes. Vahetult reageerides Baltimaade küsimuse poleemikale võtab «Dekabristi märkmete» autor oma kaitse alla kohaliku aadelkonna ja korra ning astub selle vastu välja, et vene publitsistid ajalehest «Moskovskije Vedomosti» süüdistavad balti rüütelkonda separatismis. Samuti astus A. Rosen välja ka russifitseerimise vastu, kuigi teda kaugeltki mitte kõik selles balti erirežiimis ei rahuldanud. Tervikuna on A. Roseni seisukoht teatud määral keerukas: ta ei olnud Baltimaadel kehtiva korra järjekindel apologeet, nagu seda olid C. Schirren ja W. Bock, kuid ta oli ka balti erirežiimi vastu sihitud teravate kallaletungide ja selle režiimi kohese hävitamise vastu.

A. Roseni seisukoht kutsus esile vastuväiteid endiste dekabristide hulgas, kes märkisid, et «Dekabristi märkmete» autor taandus siin seisukohtadelt, mis olid iseloomulikud 1810.—1820. aastate salaühingute liikmetele. A. Roseni vastu astusid välja P. N. Svistunov, V. S. Tolstoi jt., esimene — konservatiivsetelt, teine — prog-

ressiivsematelt seisukohtadelt. Muide, ei tule ülehinnata V. S. Tolstoi demokratismi, nagu seda teeb S. V. Žitomirskaja.

A. Rosen oli nördinud kriitika üle oma raamatu aadressil, kuid ühtlasi ei võinud ta jätta ka tunnistamata, et mõnes suhtes on kriitikutel õigus. Seepärast jättis ta oma «Dekabristi märkmete» hilisematest redaktsioonidest teadlikult välja kogu teise osa, kõik selle, mis puudutas poleemikat Baltimaade küsimuse ümber.

DIE «MEMOIREN EINES DEKABRISTEN» VON A. E. ROSEN UND DIE POLEMIK ZUR BALTISCHEN FRAGE

S. G. Issakow

Zusammenfassung

Die «Memoiren eines Dekabristen» von A. E. Rosen gehören zu den besten Zeugnissen der dekabristischen Memoirenliteratur und sind allen gut bekannt, die sich mit der Erforschung dieser ersten russischen revolutionären Bewegung befassen. Bis jetzt ist aber die Tatsache nicht genügend beachtet worden, daß in diesem Werk zugleich eine eigenartige Stellungnahme zur baltischen Frage zum Ausdruck kommt, die in der russischen, baltischen und deutschen Presse der 60er Jahre des 19. Jahrhunderts einen Federkrieg entfesselte.

Baron Andrei Rosen war der Abkömmling eines alten baltischen Adelsgeschlechts und empfand zeit seines Lebens für die Zustände im Baltikum wie auch für seine baltischen Standesgenossen eine tiefe Verehrung. Auf seinem Rittergut Groß-Soldina führte er in den 40er Jahren in Übereinstimmung mit den Forderungen der liberalen Kreise der baltischen Ritterschaft verschiedene Reformen durch. Die baltischen Bauernreformen von 1816—1819 hielt Rosen im großen und ganzen für durchaus geglückt und arbeitete in der ersten Hälfte der 50er Jahre, als in Rußland die Vorbereitungen für die Aufhebung der Leibeigenschaft im Gange waren, nach dem Vorbilde der baltischen Reformen sein Projekt zur «Befreiung» der russischen Bauernschaft aus.

Über die Kritik, die in der russischen liberal-konservativen Presse der 60er Jahre an den baltischen Verhältnissen und am baltischen Adel geübt wurde, war Rosen ehrlich entrüstet. Seine Ansichten über die Geschichte des Baltikums und über die dortigen Verhältnisse sowie über die Polemik zur baltischen Frage beschloß er im zweiten Teil seiner «Memorien eines Dekabristen» darzulegen.

Die Entstehungszeit seiner Memoiren wie auch die Geschichte ihrer Veröffentlichung ist bis jetzt noch nicht endgültig klarge-

stellt. Gegen Ende der 20er und Anfang der 30er Jahre muß der Verfasser das Werk in Angriff genommen haben, doch scheint die Arbeit dieser Zeit lediglich auf einige Notizen beschränkt gewesen zu sein. Der erste Teil wurde während der 30—40er Jahre geschrieben, ihm folgten in der zweiten Hälfte der 60er Jahre der zweite und der dritte. Da keine Möglichkeit bestand, das Buch in Rußland herauszugeben, ließ Rosen es in Deutschland drucken, zuerst durch Vermittlung des bekannten baltischen Publizisten und Emigranten J. Eckardt im «Grenzboten», später, im Jahre 1869, in Leipzig als deutschsprachige Einzelausgabe. Die letztere Ausgabe löste in Rußland lebhaftes Echo aus; mehrere russische Zeitungen und Zeitschriften brachten daraus Auszüge. Vom Verleger A. S. Gierogliſow wurde der Versuch unternommen, eine russische Übersetzung der deutschsprachigen Ausgabe der «Memoiren» zu veröffentlichen, doch das schon gedruckte Buch wurde durch den Zaren am Erscheinen gehindert, worauf sich Rosen gezwungen sah, seine «Memoiren» in russischer Sprache in Leipzig drucken zu lassen. In Rußland war diese Ausgabe verboten, und erst 1876 gelang es unter großen Schwierigkeiten, die Erlaubnis zur Veröffentlichung der «Memoiren» in einer neuen Redaktion in der Zeitschrift N. A. Nekrassows «Отечественные записки» zu erwirken. Diese Fassung aber, die durch den Eingriff der Zensur gelitten hatte, konnte Rosen nicht vollauf befriedigen. Die von ihm besorgte, vierte und mit Ergänzungen versehene Redaktion der Memoiren, sah der Verfasser zu seinen Lebzeiten nicht mehr im Druck.

In der einschlägigen Literatur stoßen wir auf Behauptungen, daß die Ansichten, die Rosen in seinen «Memoiren» über die Geschichte des Baltikums äußert, mit den dekabristischen Anschauungen in derselben Angelegenheit übereinstimmen. Dieser Behauptung können wir aber nicht bedingungslos beipflichten. Rosen kritisiert in der Tat die Ritter und Eroberer, verurteilt die finstere Zeit des baltischen Mittelalters, die Unterjochung der einheimischen Bevölkerung, doch muß man dabei den Umstand berücksichtigen, daß in den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts unter den zeitgenössischen Geschichtsschreibern sogar die Verteidiger des baltischen Sonderregimes es nicht mehr wagten, die Schattenseiten der feudalen Vergangenheit zu verschweigen.

Immerhin sieht Rosen auf die geschichtlichen Ereignisse, die sich im Baltikum seit 1816—1819 abspielten, als auf eine Kette von Wohltaten seitens des baltischen Adels den Bauern gegenüber, obwohl sich in seiner Einschätzung der Reformen aus den genannten Jahren eine gewisse Widersprücklichkeit nicht verleugnen läßt. In direkter Stellungnahme zur Polemik zur baltischen Frage nimmt der Verfasser der «Memoiren» den baltischen Adel und die im Baltikum herrschenden Zustände in Schutz und tritt gegen die russischen Publizisten auf, die in den «Московские ведомости» (Moskauer Nachrichten) den baltischen Adel des Separatismus bezichti-

gen. Auch gegen die Russifizierung nimmt Rosen Stellung, obgleich durchaus nicht alles im baltischen Sonderregime ihm recht ist. Im großen und ganzen entbehrt die Haltung Rosens nicht einer gewissen Kompliziertheit; ohne in der Art eines Schirren und Bock eine grundsatzgetreuer Apologet der baltischen Verhältnisse zu sein, äußert sich Rosen gegen allzu scharfe Ausfälle auf das baltische Sonderregime wie auch gegen dessen sofortige Beseitigung.

Diese Einstellung Rosens rief unter den ehemaligen Dekabristen Widerspruch hervor, die die Ansicht vertraten, daß der Verfasser der «Memoiren eines Dekabristen» hier von dem eines Mitgliedes der einstigen politischen Geheimgesellschaft würdigen Standpunkt abgewichen sei. Das Wort gegen Rosen ergriffen P. N. Swistunow, W. S. Tolstoi u. a. — ersterer vom Standpunkt der Konservativen, letzterer von dem der Progressiveren ausgehend. Übrigens darf man den Demokratismus W. S. Tolstois nicht überschätzen, wie es die Forscherin S. W. Shitomirskaja tut.

A. S. Rosen war empört über die an seinem Buch geübte Kritik, konnte aber nicht umhin zuzugeben, daß die Kritiker in mancher Hinsicht gar nicht so unrecht hatten. Es ist daher kein Zufall, daß er in den letzten Ausgaben seiner «Memoiren eines Dekabristen» den ganzen zweiten Teil, d. h. alles, was auf die Polemik der baltischen Frage Bezug hatte, einfach fortließ.

FEODAALSEST RENDIST JA TALURAHVA OLUKORRAST HARJUMAAL AASTAIL 1732—1774

Jaan Konks

Üldajaloo kateeder

Feodalismi põhiline majandusseadus seisneb teatavasti «... feodaalidele lisaprodukti tootmises feodaalse rendi vormis sõltuvate talupoegade ekspluateerimise teel.» [1] Väiketalumajandus oli küll feodaalse põllumajanduse kandja, kuid tegelikult suundus põllumajanduslik tootmine mitte talupoegade, vaid mõisnike huvide rahuldamisele. Oma tulude huvides reguleeris mõisnik talurahva koormisi, kusjuures XVIII sajandil olid tal selleks Eestimaal üsna vabad käed.[2]

Käesolevas artiklis tulevad käsitlemisele küsimused, nagu: 1) millised muudatused toimusid mõisale kuuluva feodaalse rendi osas Harjumaal a. 1732—1774, s. o. esimesest ulatuslikumast adramaade revisjonist kuni viimase revisjonini XVIII sajandil Eestimaal 2) millega seoses need toimusid ja 3) milliseks kujunes talurahva olukord. Käsitluse aluseks on mainitud ajavahemikust pärinevad vakuraamatud [3] (eriti aga a. 1732 ja 1774). Antud materjalid pärinevad samadest 59-st mõisast, ainult vakuraha puhul ulatub mõisate arv 58-ni. Arvu määramisel polnud autoril täiesti vabad käed, sest tuli arvesse võtta, et andmed oleksid võrreldavad ja esitatud vajaliku selgusega. Käesoleval korral on esindatud kõik kihelkonnad ja seejuures nii suured kui ka väikesed mõisad. Adramaade revisjonide vakuraamatud on teatavasti ametlikud doku-

[1] Poliitiline ökonoomia, Õpik, Tallinn 1959, lk. 35.

[2] On väidetud (vt. J. Kahk, Rahutused ja reformid, Tallinn 1961, lk. 307), et säärane vaatekoht pole enam paikapidav. Seejuures juhitakse tähelepanu 1725/26. a. adramaade revisjonile, kus määrati kindlaks teopäevade suhe talu tööjõuga. Kas vakuraamatute määrangud ka tegelikkuses realiseerimist leidsid, pole teada. Tõsiasi on aga see, et ükski järgnev adramaade revisjon selle revisjoni põhimõtetest enam ei lähtunud. Tarvitseb vaid lähemalt tutvuda talurahva koormiste kujunemisega XVIII saj. Eestimaal ja meenutada seejuures ka Eestimaa Ülem-maakohtu avaldust 1740. aastal, rüütelkonna peamehe vastust Eesti- ja Liivimaa ning Soome asjade kammerkontorile, et näha, kes seisis tegelikult talurahva koormiste reguleerimise taga.

[3] Eesti NSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 457, 458, 465, 466, 473, 479, 487, 496 ja 503.

mendid, vastava komisjoni poolt läbi vaadatud ja kinnitatud. Sellest hoolimata ei saa kinnitada, et kõik seal fikseeritu oleks täpne. On neid andmeid, mille vigasus on silmaga nähtav, mida oli võimalik seetõttu ka parandada. Kuid on ka neid andmeid, mille täpsuse üle on teiste võrdlevate andmete puudumisel esialgu raskem otsustada. Üht tuleb aga märkida: kogu materjal on ühetüübiline. Vakuraamatud on koostatud ühesugustel põhimõtetel ja ka ühesuguste kogemuste taustal. Käesoleva artikli ülesandeks on rohkem otsida ja leida seaduspärasusi kui silmas pidada üksikjuhtumeid. Antud vakuraamatud peaksid oma puudustest hoolimata, eriti andmete massilise kasutamise puhul, seda omajagu võimaldama.

1. Muudatused feodaalses rendis a. 1732—1774 [4]

On loomulik oodata ja arvata, et feodaalne rent kasvas, sest see kindlustaski mõisniku rikastumise. Selle eest mõisnik võitlust pidaski. Küsimus seisneb aga selles, kui suures ulatuses ta kasvas ja kuidas muutusid tema osade suhted. Järgnevalt on tähelepanu pööratud kõigepealt korralisele teoorjusele (erakorralist tegu pole võimalik käsitleda vastavate andmete puudumisel), mille tähtsus mõisamajapidamises ajajooksul üha kasvas. Andmed näitavad, et rakmepäevade arv üldiselt kasvas 1,3—7 korda. Vähenemist esineb ainult kahes mõisas. Jalapäevade arv tõusis 1,1—24 korda, langus on aset leidnud kolmes mõisas. Rakme- ja jalategu nõuti kõigis mõisates, sest ilma selleta poleks saanud mõisamajapidamine tollal eksisteerida.

Kõigis arvelevõetud mõisates saadi 1732. a. rakmepäevi $3293^1/_2$ ja jalapäevi 2939. 1774. a. olid vastavad arvud 7487 ja $7563^1/_2$. Seega rakmepäevad mõisates kasvasid 2,3 ja jalapäevad 2,6 korda. Teopäevade arv kasvas üldse 2,4 korda. Jalapäevade arvu kiirem kasvamine oli tingitud arvatavasti teatud töölõikude paisumisest, mille hulka tuleb kahtlemata arvata ka viinapõletamist.

Teopäevad olid mõisamajanduse kõige otsesemaks aluseks. Kuna mõisamajanduses seisis esikohal teravilja kasvatamine, siis teopäevade kasv kindlustas selle laienemise. Ja omakorda teraviljakasvatamise forsseerimise püüded tingisid teopäevade paisutamise.

Vakuraha tõusis arvelevõetud mõisates 1,1—13,9 korda. Neljas mõisas oli ta 1774. a. aga väiksem kui 1732. a. On märkimisväärne, et nende mõisate arv kasvab, kus vakuraha ei nõutud. 1732. a. oli selliseid mõisaid 11. 1774. a. aga juba 15. Kokku said mõisad vakuraha 1732. a. 323 rbl. $50^1/_2$ kop., 1774. a. 431 rbl. $90^1/_2$ kop. Siit nähtub, et vakuraha tõusis 1,3-kordseks; seega tunduvalt väiksemas

[4] Käesolevas lõigus on käsitletud feodaalset renti selles ulatuses, nagu seda mõisnik üldse sai oma piirkonnast. On arvestatud nii talupojad sõna otseses mõttes, kui ka vabadikud ja muud.

ulatuses kui teopäevad. Vakuraha mittenõudvate mõisate arv kasvas veel hiljemgi ja 1804. a. Eestimaa regulatiivi alusel langes vakuraha üldse välja.

Kohusvilja alal tõusis rukkiandam 1,1—6, odraandam 1,1—4,5 ja kaeraandam 1,1—16 korda. Rukki ja odra hulk langes kahes mõisas ning jäi muutuseta ühes. 1732. a. oli neid mõisaid, kus rukist ja otra mõis ei saanud, kolm, 1774. a. aga üks. Kaera suhtes olid vastavad arvud 12 ja üks. Seega näeme, et kohusvilja alal on olukord erinev sellest, mis valitses vakuraha suhtes. Vilja nõudvate mõisate arv kasvas ja oli peaaegu 100%-liseks muutunud. Tervikuna said mõisad 1732. a. rukist $1917^{1}/_{3}$, otra $1806^{1}/_{2}$ ja kaera $684^{43}/_{45}$ tündrit. 1774. a. olid vastavad arvud $3399^{5}/_{6}$, $3318^{17}/_{18}$ ja $2889^{13}/_{18}$ tündrit. Rukki ja odra hulk suurenes à 1,8, kaera hulk aga 4,2 korda. Kaera nõudmise kiire kasvamine viitab küll loomapidamise kasvule mõisates aga samal ajal ka kaera külvipinna laienemisele taludes. Kohusvilja tõusu keskmine näitaja — 2,6 — on kõrgem teopäevade omast. Sellest ei tule siiski järeldada, nagu oleks feodaalset renti forsseeritud enam vilja kui teopäevade suunas. Kaera koguse tõus aeglustub hilisemal ajal vastavalt rukki ja odra kogusele lähemale jõudmisega. Põhiliseks muutuse näitajaks kohusvilja alal on siiski rukki- ja odraandami tõus. Need moodustavad mõisale mineva kohusvilja ülekaaluka enamiku. Need näitajad aga on madalamad kui teopäevade tõusu näitajad. Kuna teopäevade nõudmine kasvas kiiremini, siis on arusaadav, et mõisa tulud pidid hakkama kasvama rohkem oma teraviljakasvatuse ja muu majanduse kui talupoegadelt saadava vilja arvel. Mõis oli üha enam huvitatud talupoja tööjõust, vilja tagasihoidlikum nõudmine või isegi selle andami vähendamine oli mõisate tööjõuga kindlustamise oluliseks eelduseks.

Vakujaostes, silmas pidades üksikuid mõisaid, saadi 1774. a. lambaid enam 1,0—7,0, kanu 1,1—4,5, mune 1,0—10,1, lõnga 1,2—9,7, puid 1,0—16,5, heinu 1,2—10,4 ja kotte 1,3—4,0 korda. 1732. a. tasemest madalamale langes andamite kogus 1774. aastaks lammaste, kanade, munade ja lõnga alal ühes mõisas ja sama tase püsis kanade ja munade suhtes ka ühes mõisas. Vakujaoste saamises võib täheldada järgmisi muudatusi:

Vakujaose nimetus	Mittesaavate mõisate arv 1732. a.	1774. a.
Lambad	1	0
Kanad	2	0
Munad	4	2
Lõng	9	5
Hein	11	4
Puud	31	19
Kotid	46	12

Siit nähtub ilmselt, mida mõisad juba varasemal ajal lugesid vajalikuks ja millele nad hiljem rõhku panema hakkasid. Puude nõudmine viitab otseselt viinapõletamisele ja õllepruulimisele, nagu

vajadus kottide järele näitab teraviljakasvatuse laienemist. Kuidas toimus kasv üksikute vakujaoste alal, näitavad allesitatud andmed:

Vakujaose nimetus	Saadi 1732. a.	Saadi 1774. a.	Mitu korda kasvas
Lambaid	745	2420	3,2
Kanu	2397	4532	1,9
Mune	11148	22864	2,0
Lõnga (naeltes)	1938 1/2	4216	2,2
Heina (koormais)	808 3/4	2147 7/12	2,6
Puid (koormais)	1092 1/2	3078 5/12	2,8
Kotte	194	1324	6,8

2. Mille arvel toimusid muutused?

Mõisatele kuuluva feodaalse rendi määrav osa tuli taludelt, kusjuures vähesed lisandid pärinesid mujalt. Feodaalse rendi tõusu tõeliseks allikaks oli tolleaja tingimustes talurahva kui peamise tootliku jõu juurdekasv. Puht talude elanike arv tõusis 59 mõisas 1732.—1774. a. 7307-lt 14564-ni, s. o. 2 korda. Tööjõuliste inimeste arv kasvas seejuures 3165-lt 7676-ni, s.o. 2,4 korda. Samal ajal tuleb märkida ka veoloomade arvu suurenemist. Hobuste arv kasvas 1762-lt 3350-ni, s. o. 1,9 korda, härgade arv 2111-lt 2936-ni, s. o. 1,4 korda. Kui arvata kaks härga ühe hobuse ette, siis kasvas rakmeloomade arv 2817-lt 4818-ni, s. o. 1,7 korda. Elanikkonna kasv viis asustuse laienemisele. Kui 1732. a. oli antud mõisates 1106 talu, siis 1774. a. ulatus talude arv 1717-ni,[5] seega oli arv 1,5-kordne. Talude elanikkonna kasvu ja asustuse laienemisega kaasaegselt toimus suurema majandusliku kandejõuga talude arvu suurenemine. A. 1726—1774 kasvas näiteks 1/2-adramaaliste talude arv 348-lt 1187-ni, s. o. 3,4 korda, 1/4-adramaaliste talude arv aga vähenes 793-lt 372-ni, s. o. 2,1 korda. Mainitud kahest talude pealiigist saavutasid 1/2-adramaalised talud täieliku ülekaalu. Tuleb aga märkida, et 1/2-adramaalised talud ei kanna alati suuremaid koormisi. XVIII saj. varasematel aastakümnetel on rohkesti neid 1/4-adramaalisi talusid, mille koormised ei erine 1/2-adramaaliste talude omast. Kuid diferentseerumine mõlema talude liigi vahel süveneb ja võtab sajandi lõpupoole kindla ilme. Arvestades seda, et talu adramaa ei ole XVIII saj. alguses päris kindlaks mõisakoormiste näitajaks, on järgnevalt talude suuruse määramisel lähtutud rakmepäevade arvust, mida talu tegi nädalas suvisel ajal mõisale. Rakmepäevadega koordineerusid võrdlemisi üldiselt ka muud koormised. Talusid nimetatakse vastavalt siis ühe, kahe, kolme jne. rakmepäevakohaks.

[5] Siin on arvesse võetud ainult otseseid koormisi kandvad talumajapidamised.

Suurema võimsusega talude kujunemisest annab ülevaate järgmine tabel.

Talude liigid	Talude arv 1725. a.	Nende %	Talude arv 1732. a.	Nende %	Talude arv 1774. a.	Nende %
1-rakmepäevakoht	—	—	16	1,4	15	0,9
1½- „	756	67,4	131	11,8	8	0,4
2- „	3	0,3	278	25,1	166	9,7
2½- „	—	—	5	0,5	—	—
3- „	352	31,4	577	52,2	757	44,1
4- „	—	—	50	4,5	192	11,2
4½- „	9	0,8		—	3	0,2
5- „	—	—	4	0,4	9	0,5
6- „	1	0,1	45	4,1	564	32,8
12- „	—	—	—	—	3	0,2
Kokku	1121	100%	1106	100%	1717	100%

Nagu siit näha, moodustasid 1725. a. vakuraamatute alusel kolmerakmepäevakohad või alla selle 99,1% kogu talude arvust, suuremad kohad — 0,9%. 1732. a. olid vastavad arvud 91,0 ja 9,0%. 1774. a. 55,1 ning 44,9%. Millisel määral avaldas feodaalse rendi kasvule ühes või teises mõisas mõju talude arvu suurenemine, suuremate talude kujunemine või need mõlemad nähtused, seda tuleb iga mõisa puhul eraldi vaadelda. Näitena olgu vaadeldud olukorda Raasikul ja Maidlas.

Raasikul sai mõis 1732. a. 43½ rakme- ja jalapäeva, 1774. a. aga 63 rakme- ja jalapäeva, seega kasv 1,4-kordne. 1732. a. ulatus talude arv 20-ni, nendest oli üheksa kolme- ja 11 poolteiserakmepäevakohta. 1774. a. oli kolmerakmepäevatalusid 17, kaherakmepäevatalusid kuus, talude koguarv oli seega 23. Nagu näha, kasvas suuremate ja vähenes väiksemate talude arv. 1732. a. saadi kolmerakmepäevataludelt 27 rakme- ja 27 jalapäeva. Väiksematelt taludelt aga 16½ rakme- ja 16½ jalapäeva. 1774. a. aga andsid suuremad talud juba 51 rakme- ja 51 jalapäeva. Väiksemad talud aga ainult 12 rakme- ja jalapäeva. Võib öelda, et Raasikul avaldas mõju teopäevade kasvamine, koormisi kandvate talude arvu suurenemine, aga ka suuremate ja väiksemate talude suhte muutumine suuremate kasuks. Seejuures tuleb märkida ka seda, et suuremad talud (½-adramaalised) jäid püsima seniste teopäevade arvu juurde. Väiksemates taludes (¼-adramaalised) aga toimus üleminek seniselt poolteiselt rakme- ja jalapäevalt kahele rakme- ja jalapäevale.

Maidlas saadi 1732. a. 31 rakme- ja jalapäeva, 1774. a. 93 rakme- ja jalapäeva, seega teopäevade arv kasvas kolm korda. Koormisi kandvaid talumajapidamisi oli 1732. a. 14, neist kolmerakmepäevakohti (½-adramaalised) viis, poolteiserakmepäevakohti

(1/4-adramaalised) viis, kaherakmepäevakohti (1/3-adramaalised) kolm, üherakmepäevakohti (1/6-adramaalised) üks. 1774. a. oli kuuerakmepäevakohti (1/2-adramaalised) viis, kolmerakmepäevakohti (1/4-adramaalised) 21, kokku seega 26 talu. 1732. a. andsid kolmerakmepäevakohad 15 rakme- ja jalapäeva, poolteiserakmepäevakohad seitse ja pool rakme- ja jalapäeva, kaherakmepäevakohad 6 rakme- ja jalapäeva ning üherakmepäevakoht ühe rakmeja jalapäeva. 1774. a. aga sai mõis kuuerakmepäevakohalt 30 rakme- ja jalapäeva ja kolmerakmepäevakohalt 63 rakme- ja jalapäeva.

Nagu siit näeme, kasvas teopäevade arv mõisale ühenduses talude arvu suurenemisega, aga üleminek toimus ka suurema teopäevade arvuga kohtadele.

Needsamad põhimõtted, mis on siin esile toodud teopäevade kasvu näitamisel, on maksvad ka feodaalse rendi teiste osade suhtes.

3. Milliseks kujunes talurahva olukord?

Talurahva olukorra hindamisel on püütud esmajoones selgitada, millise koormana langes feodaalne rent tema kandjatele, ja järgnevalt, millised võimalused jäid talupojale endale ülalpidamise hankimiseks. Talurahva elatusvõimaluste valgustamisel olnuks väga tähtis peatuda ka talurahva maavaldusel, kuid andmete puudumisel 1774. a. kohta tuleb see küsimus kõrvale jätta. Feodaalse rendi raskuse kindlakstegemiseks on vaadeldud kõigepealt, kuidas see langes ühele inimesele. Näib, et tööjõuliste meeste või üldse tööjõuliste inimeste kasutamine mõõdupuuna ei anna küllalt objektiivseid tulemusi, sest tööjõuliste arv pole stabiilne näitaja. 1732. a. moodustas tööjõuliste % elanikkonnast 43,3, 1774. a. aga 52,7. Tuleb aga ka märkida, et feodaalne rent puudutas kogu elanikkonda, mitte ainult tööjõulisi. Kas talust läks vilja, raha, mune, lõnga või muud vähemal või rohkemal määral — see oli tähtis kõigile. Isegi tegu ei langenud ainult tööjõulistele.

Peatudes kõigepealt teoorjusel, olgu antud esmajoones üksikasjalik pilt sellest, kui palju langes mõisates teopäevi ühele inimesele.

Kihelkond	Mõis	1732. a.	1774. a.
Hageri	Lümandu	0,7	1,0
	Mäeküla	1,2	1,1
	Rabivere	0,8	1,1
	Sutlema	1,1	1,2
Harju-Jaani	Anija	0,5	0,7
	Kambi	0,7	0,6
	Kiviloo	0,5	0,8

Kihelkond	Mõis	1732. a.	1774. a.
	Peningi	0,7	1,1
	Raasiku	0,7	0,6
Harju-Madise	Leetse	0,6	0,9
	Meremõisa	1,6	0,8
Juuru	Ingliste	0,6	0,8
	Kädva	0,7	0,7
	Kuimetsa	0,7	0,9
	Maidla	0,7	0,8
	Seli	0,9	0,9
Jõelähtme	Jägala	0,8	1,5
	Maardu	0,6	0,8
	Nehatu	0,9	0,7
Jüri	Kurna	0,7	0,9
	Lagedi	0,8	0,7
	Lehmja	0,7	0,7
	Nabala	0,7	0,7
	Vaida	0,9	1,7
Keila	Harku	0,9	1,0
	Humala	0,7	1,6
	Hüüru	0,7	1,7
	Jõgisuu	0,5	0,7
	Jälgimäe	0,6	1,2
	Keila	0,9	1,3
	Kopelmani	0,4	0,7
	Käesalu	0,9	0,8
	Muraste	0,7	0,7
	Rannamõisa	1,0	0,9
	Saku	0,9	1,0
	Valingu	0,7	0,4
	Vääna	1,0	1,0
Kose	Ojasoo	0,8	0,9
	Oru	0,6	0,7
	Palvere	0,7	0,8
	Pikavere	0,9	0,9
	Tuhala	1,1	1,1
	Uuemõisa	0,7	1,2
Kuusalu	Valkla	0,8	0,6
Nissi	Russalu	0,6	0,8
Rapla	Alu	0,6	0,8
	Hagudi	0,8	1,2
	Järvakandi	0,7	0,8
	Kabala	0.8	1,1
	Keava	0,6	0,8
	Kehtna	0,7	0,9
	Lellapere	0,8	1,4
	Ohekatku	1,1	0,9
	Põlli	1,0	1,0
	Pühatu	0,7	1,1
	Raiküla	0,8	1,1
	Sikeldi	0,7	0,9
Risti	Kõmaste	1,1	1,1
	Risti	0,9	0,9

Nagu eelnenud andmed näitavad, tõusis teopäevade arv inimese kohta 39-s (niisiis enamikus), jäi samaks 11-s ja langes 19-s mõisas. Silmapaistvalt suurenes see Humalas, Hüürus, Jägalas, Jälgimäel, Lellaperes, Uuemõisas ja Vaidas. Kuna mõisad said 1732. a. talupoegadelt otseselt 5665 ja 1774. a. 13 839 teopäeva [6], siis tuli 1732. a. inimese kohta keskmiselt 0,7 ja 1774. a. 0,9 teopäeva.

Kuigi teopäevade keskmine inimese kohta on mõisates erinev, langeb teatud teopäevade hulga piiridesse siiski enam mõisaid kui teistesse, mida näitab järgmine tabel.

Tööpäevade arv inimese kohta	Mõisate arv 1732. a.	Mõisate arv 1774. a.
0,1—0,5	4	1
0,6—1,0	49	43
1,1—1,5	5	12
1,6—2,0	1	3

Kõige suuremal määral on nii ühel kui teisel aastal neid mõisaid, kus ühe inimese kohta langeb teopäevi 0,6—1,0. Kuid samal ajal näeme, et sääraste mõisate arv on 1774. a. vähenenud ja suurenenud järgneva mõisate liigi hulk.

Seaduspärasus, mis ilmneb teopäevade arvu kasvus ühe inimese kohta, süveneb teopäevade edasise kasvuga XVIII saj. viimastel aastakümnetel. Kuna XIX saj. algusest pole enam võimalik anda nii massiliselt andmeid, siis olgu toodud vaid mõned näited. 1774. a. näiteks langes Hagudis ühe inimese kohta 1,2, 1803. a. 1,3 teopäeva. Kabalas olid vastavad arvud 1,1 ja 1,2; Kehtnas 0,9 ja 1,2. Ohekatkus 0,9 ja 1,2; Sikeldis 0,9 ja 1,2; Pühatus 1,1 ja 1,6; Raasikul ja Kambis 0,6 ja 1,0 jne.

Vakuraha keskmist suurust kopikates ühe inimese kohta iseloomustavad järgmised andmed.

Kihelkond	Mõis	1732. a.	1774. a.
	Lümandu	—	—
Hageri	Mäeküla	2,5	1,6
	Rabivere	1,6	2,3
	Sutlema	1,9	1,9
	Anija	2,4	3,8
Harju-Jaani	Kambi	3,4	2,7
	Kiviloo	—	—
	Peningi	5,4	3,7
	Raasiku	3,1	2,6

[6] Vabadikke ja muid siin enam arvestatud pole.

Kihelkond	Mõis	1732. a.	1774. a.
Harju-Madise	Leetse	4,3	2,0
	Meremõisa	5,7	3,7
Juuru	Ingliste	1,0	2,7
	Kädva	1,5	3,0
	Kuimetsa	1,6	2,4
Juuru	Maidla	1,8	1,0
	Seli	2,9	1,2
Jõelähtme	Jägala	4,4	5,9
	Maardu	1,1	1,5
	Nehatu	—	—
Jüri	Kurna	18,1	—
	Lagedi	1,2	1,2
	Lehmja	4,7	3,5
	Nabala	3,3	3,1
	Vaida	4,4	—
Keila	Harku	3,7	3,2
	Humala	13,9	11,0
	Hüüru	1,6	—
	Jõgisuu	1,6	3,8
	Jälgimäe	—	—
	Keila	15,5	8,4
	Kopelmani	—	1,9
	Käesalu	2,4	2,1
	Muraste	—	—
	Rannamõisa	1,2	3,1
	Saku	2,3	—
	Valingu	0,9	4,2
	Vääna	22,5	5,9
Kose	Ojasoo	1,9	4,4
	Oru	2,1	6,1
	Palvere	1,4	—
	Pikavere	1,5	7,2
	Tuhala	3,5	4,9
	Uuemõisa	1,5	8,6
Kuusalu	Valkla	1,1	1,5
Nissi	Russalu	1,4	1,0
Rapla	Alu	—	—
	Hagudi	—	5,9
	Järvakandi	1,3	4,1
	Kabala	—	—
	Keava	1,2	2,1
	Kehtna	2,2	1,8
	Lellapere	2,0	—
	Põlli	1,7	2,7
	Pühatu	—	—
	Raiküla	1,3	—
	Sikeldi	—	2,4
Risti	Kõmaste	2,1	10,8
	Risti	3,7	9,5

Nagu juba märgitud, ei nõutud vakuraha 1732. a. 11-s ja 1774. a. 15-s mõisas. Kaheksas mõisas polnud vakuraha ühel ega teisel aastal. Vakuraha tõusis ühe inimese kohta, nagu nähtub eelnevast tabelist, 23-s, jäi samaks ühes ja langes kuni kadumiseni 26-s mõi-

sas. Seega on vähenemine ülekaalus. Kokku maksid talud 1732. a. vakuraha 290 rbl. 9½ kopikat ja 1774. a. 452 rbl. 25½ kopikat. Ühe inimese kohta tuli keskmisel 1732. a. 4 ja 1774. a. 3,1 kopikat. Kui aga maha arvata Kurna ja Vääna, kus esines tunduv langus, siis tuli ülejäänud mõisates keskmiselt inimese kohta 1732. a. 2,7 ja 1774. a. 3,1 kopikat.

Kui teopäevade alal saab mõisaid siiski rühmitada teatud keskmise arvu raamidesse, siis vakurahaga on pilt hoopis kirjum, nagu näitab järgnev tabel.

Vakuraha keskmine suurus inimese kohta kopikates	Mõisate arv 1732. a.	Mõisate arv 1774. a.
0,6—1,0	2	2
1,1—1,5	12	4
1,6—2,0	9	5
2,1—2,5	7	5
2,6—3,0	1	5
3,1—3,5	4	4
3,6—4,0	2	4
4,1—4,5	3	3
4,6—5,0	1	1
5,1—5,5	1	—
5,6—6,0	1	3
6,1—6,5	—	1
7,1—7,5	—	1
8,1—8,5	—	1
8,6—9,0	—	1
9,1—9,5	—	1
10,6—11,0	—	2
13,6—14	1	—
15,1—15,5	1	—
18,1 — 18,5	1	—
22,0—22,5	1	—

Siit nähtub, et 1732. a. on kõige arvukamalt selliseid mõisaid (26), kus vakuraha langeb keskmiselt inimese kohta 1,1—2,5 kopikat. Nelja mõisa keskmiseks on 3,1—3,5 ja kolme mõisa keskmiseks 4,1—4,5 kopikat. 1774. a. esineb kõige enam neid mõisaid (30), kus nõutakse inimeselt keskmiselt 1,1—4,5 kopikat ja veel kolm mõisat, kus nõuti 5,6—6. Suuremad summad jäävad haruldasteks.

Kohusvilja tuleb mõisates keskmiselt ühe inimese kohta järgmistes kogustes:

Kihelkond	Mõis	Aasta	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites
Hageri	Lümandu	1732	0,04	0,04	—
		1774	0,2	0,1	—
	Mäeküla	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,2	0,2	0,2

Kihelkond	Mõis	Aasta	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites
	Rabivere	1732	0,1	0,1	—
		1774	0,2	0,2	0,2
	Sutlema	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,3	0,3	0,2
Harju-Jaani	Anija	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,2	0,2	0,2
	Kambi	1732	0,2	0,2	0,04
		1774	0,2	0,2	0,2
Harju-Jaani	Kiviloo	1732	0,2	0,2	0,05
		1774	0,2	0,2	0,2
	Peningi	1732	0,2	0,2	0,05
		1774	0,2	0,2	0,2
	Raasiku	1732	0,2	0,3	0,03
		1774	0,2	0,2	0,2
Harju-Madise	Leetse	1732	0,3	0,3	—
		1774	0,1	0,1	0,1
	Meremõisa	1732	0,3	0,3	0,2
		1774	0,2	0,2	0,1
Juuru	Ingliste	1732	0,2	0,1	0,1
		1774	0,3	0,2	0,1
	Kädva	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1
	Kuimetsa	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1
	Maidla	1732	0,4	0,4	0,2
		1774	0,1	0,1	0,1
	Seli	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,1	0,1	0,2
Jõelähtme	Jägala	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,3	0,3	0,5
	Maardu	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,2	0,2	0,3
	Nehatu	1732	—	—	—
		1774	0,2	0,2	—
Jüri	Kurna	1732	0,3	0,2	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1
	Lagedi	1732	0,3	0,3	0,2
		1774	0,2	0,2	—
	Lehmja	1732	—	—	—
		1774	0,3	0,3	0,1
	Nabala	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,3	0,3	0,2
	Vaida	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,3	0,3	0,4

Kihelkond	Mõis	Aasta	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites
Keila	Harku	1732	0,4	0,4	—
		1774	0,3	0,3	—
	Humala	1732	0,2	0,2	0,05
		1774	0,3	0,3	0,3
	Hüüru	1732	0,1	0,1	0,1
		1774	0,3	0,3	0,1
	Jõgisuu	1732	0,1	0,1	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1
	Jälgimäe	1732	0,6	0,6	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1
	Keila	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1
	Kopelmani	1732	0,2	0,2	—
		1774	0,2	0,2	—
	Käesalu	1732	0,3	0,2	0,1
		1774	0,1	0,1	0,1
	Muraste	1732	0,3	0,3	0,04
		1774	0,2	0,2	0,1
	Rannamõisa	1732	0,4	0,4	—
		1774	0,3	0,3	0,3
	Saku	1732	0,3	0,3	—
		1774	0,2	0,2	—
	Valingu	1732	0,2	0,2	—
		1774	0,2	0,2	—
	Vääna	1732	0,4	0,4	0,2
		1774	0,1	0,2	0,3
Kose	Ojasoo	1732	0,2	0,2	—
		1774	0,3	0,3	0,2
	Oru	1732	0,1	0,1	0,05
		1774	0,3	0,3	0,3
	Palvere	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,3	0,3	0,1
	Pikavere	1732	0,2	0,2	—
		1774	0,2	0,3	0,3
	Tuhala	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,2	0,2	0,2
	Uuemõisa	1732	0,2	0,1	0,05
		1774	0,4	0,3	0,3
Kuusalu	Valkla	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,3	0,3	0,3
Nissi	Russalu	1732	0,1	0,2	0,04
		1774	0,1	0,1	0,05
Rapla	Alu	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,2	0,2	0,1

	Hagudi	1732	0,3	0,2	—
		1774	0,3	0,2	0,3
	Järvakandi	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,2	0,2	0,2
	Kabala	1732	0,3	0,2	—
		1774	—	—	0,2
	Keava	1732	0,2	0,2	0,1
		1774	0,3	0,3	0,1
	Kehtna	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,3	0,3	0,2
	Lellapere	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,04	0,04	0,3
	Ohekatku	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,3	0,3	0,2
	Põlli	1732	0,3	0,3	0,2
		1774	0,2	0,2	0,2
	Pühatu	1732	—	—	—
		1774	0,1	0,1	0,1
	Raiküla	1732	0,3	0,3	0,1
		1774	0,2	0,2	0,2
	Sikeldi	1732	0,1	0,1	—
		1774	0,2	0,2	0,2
Risti	Kõmaste	1732	0,3	0,3	—
		1774	0,2	0,2	0,1
	Risti	1732	0,2	0,2	0,2
		1774	0,2	0,2	0,1

Nagu näitavad eelnevad andmed, tõusis rukki andam 16-s, jäi samaks 19-s ja langes 24-s mõisas. Odra suhtes on vastavad arvud 17, 18 ja 24; kaera suhtes 36, 19 ning 4. Seega tõusis rukki- ja odraandam mõisate vähemikus, kaeraandam aga enamikus. (Langus esineb rukki- ja odraandamite alal arvukamalt kui tõus). Rukki- ja odraandami vähenemine ja samal tasemel püsimine iseloomustab aga mõisate täielikku enamikku. Kaera osas on aga langus tühine. 1732. a. tuli taludel anda rukist $1917\frac{1}{3}$. 1774. a. $3399\frac{5}{6}$ tündrit. Odra suhtes on vastavad arvud $1806\frac{1}{2}$ ja $3317\frac{17}{18}$ tündrit ning kaera suhtes $684\frac{4}{4}\frac{3}{5}$ ja $2889\frac{3}{18}$ tündrit. Ühele inimesele tuli 1732. a. rukist keskmiselt 0,26 ja 1774. a. 0,23 tündrit. Otra tuli ühe inimese kohta 1732. a. 0,24 ja 1774. a. 0,22 tündrit. Seega väike langus mõlema osas. Kaera tuli inimese kohta 1732. a. 0,1 ja 1774. a. 0,19 tündrit, seega teatav tõus. Kõige sagedamini tuli rukist ja otra inimese kohta keskmiselt 0,2 ja 0,3 tündrit. 1732. a. oli nimetatud hulk normiks 44-s mõisas, 1774. a. aga 49-s mõisas. Odra kohta olid vastavad arvud 43 ja 50. Kaera osas oli 1732. a. kõige sagedasemaks koguseks ühe inimese kohta 0,1 tündrit — see norm haaras 27 mõisat; 1774. a. aga 0,1 ja 0,2 tündrit ja seda 39-s mõisas, seejuures 0,1 tündri osa oli langemas ja 0,2 osa tõusmas. Ühele inimesele langevat vakujaoste hulka mõisate järgi iseloomustab järgnev tabel.

Kihelkond	Mõis	Aasta	Lambad	Kanad	Munad	Lõng	Hein	Puud	Kotid
Hageri	Lümandu	1732	0,04	0,3	1,4	0,2	—	0,2	—
		1774	0,1	0,5	2,6	0,4	0,1	0,5	—
	Mäeküla	1732	0,1	0,3	1,4	0,5	0,1	—	—
		1774	0,1	0,2	0,9	0,3	0,2	—	—
	Rabivere	1732	0,1	0,5	—	0,4	—	—	—
		1774	0,1	0,5	—	0,3	0,2	1,0	—
	Sutlema	1732	0,1	0,2	1,3	0,4	—	—	
		1774	0,1	0,2	1,2	0,3	0,2	0,3	0,1
Harju-Jaani	Anija	1732	0,1	0,4	1,5	0,4	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,3	2,2	0,3	0,1	0,5	0,1
Harju-Jaani	Kambi	1732	0,1	0,2	2,5	0,1	0,1	0,1	0,1
		1774	0,1	0,2	3,0	0,2	0,2	0,1	0,1
	Kiviloo	1732	0,1	0,2	2,1	0,3	0,1	0,1	0,04
		1774	0,1	0,2	2,6	0,4	0,1	0,4	0,1
	Peningi	1732	0,05	—	—	0,2	0,2	—	—
		1774	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,3	0,1
	Raasiku	1732	0,05	0,2	2,3	0,1	0,1	0,1	0,05
		1774	0,1	0,2	2,8	0,2	0,2	0,1	0,1
Harju-Madise	Leetse	1732	0,2	0,3	1,7	—	—	—	—
		1774	0,1	0,1	0,7	0,1	0,2	—	—
	Meremõisa	1732	0,2	0,7	1,7	—	0,2	0,2	—
		1774	0,1	0,4	0,9	—	0,1	—	0,05
Juuru	Ingliste	1732	0,1	0,2	1,2	0,1	0,1	0,5	—
		1774	0,1	0,3	1,4		0,1	0,4	0,05
	Kädva	1732	0,1	0,4	2,8	0,5	0,1	—	—
		1774	0,1	0,2	1,1	0,3	0,1	0,4	0,05
	Kuimetsa	1732	0,1	0,3	1,8	0,3	0,1	0,2	0,1
		1774	0,1	0,3	1,4	0,3	0,1	0,1	0,1
	Maidla	1732	0,1	0,3	1,7	0,5	—	—	0,1
		1774	0,1	0,2	1,3	0,2	0,07	0,2	0,1
	Seli	1732	0,1	0,4	2,6	0,4	0,1	—	
		1774	0,1	0,2	1,4	0,2	0,1		0,1
Jõelähtme	Jägala	1732	0,1	0,3	1,2	0,3	0,1	0,1	0,1
		1774	0,1	0,3	2,8	0,3	0,3	0,4	0,1
	Maardu	1732	0,05	0,3	3,2	0,2	—	0,1	0,05
		1774	0,1	0,2	2,1	0,1	0,2		0,1
	Nehatu	1732	0,1	0,5	3,1	—	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	2,0	0,3	—	—	—
Jüri	Kurna	1732	0,1	0,3	1,1	0,3	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,3	1,4	0,3	0,1	0,1	0,1
	Lagedi	1732	0,2	0,4	1,5	0,3	—	—	0,2
		1774	0,1	0,3	1,2	0,2	—	—	0,1
	Lehmja	1732	0,2	0,5	4,7	0,4	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	3,3	0,3	0,1	—	0,1

Kihelkond	Mõis	Aasta	Lambad	Kanad	Munad	Lõng	Hein	Puud	Kotid
	Nabala	1732	0,1	0,3	—	0,3	0,05	0,3	0,1
		1774	0,1	0,4	—	0,4	0,1	0,2	0,1
	Vaida	1732	0,1	0,4	3,3	0,3	0,1	0,4	—
		1774	0,1	0,4	2,9	0,4	0,3	0,4	0,1
Keila	Harku	1732	0,1	0,4	1,8	0,1	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,3	1,6	0,1	0,1	0,1	0,1
	Humala	1732	—	—	—	—	—	—	—
		1774	0,1	0,5	2,7	0,3	0,1	0,3	0,1
	Hüüru	1732	0,1	0,1	1,4	0,1	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	2,9	—	0,1	—	—
	Jõgisuu	1732	0,1	0,3	0,8	0,3	0,1	—	—
		1774	0,1	0,2	1,9	0,3	0,1	0,1	0,1
	Jälgimäe	1732	0,1	0,3	1,6	0,2	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,3	1,9	0,3	0,2	—	—
	Keila	1732	0,2	0,4	1,8	0,1	0,3	0,3	0,1
		1774	0,1	0,2	1,0	0,1	0,2	0,2	0,1
	Kopelmani	1732	0,2	0,1	0,4	0,1	0,05	—	—
		1774	0,1	0,2	1,9	0,4	0,1	0,4	0,1
	Käesalu	1732	0,2	0,3	3,3	—	0,2	—	0,2
		1774	0,1	0,3	2,6	—	0,1	—	0,1
	Muraste	1732	0,1	0,5	2,5	0,2	0,1	0,4	—
		1774	0,1	0,4	1,9	0,4	0,1	0,3	—
	Rannamõisa	1732	0,1	0,4	1,8	0,1	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,3	1,5	0,1	0,1	0,1	0,1
	Saku	1732	0,1	0,5	3,0	0,5	0,2	—	—
		1774	0,1	0,3	1,7	0,3	0,2	0,3	0,1
	Valingu	1732	0,1	0,2	2,4	0,1	0,1	—	—
		1774	0,1	0,2	2,1	0,4	0,1	0,1	0,1
	Vääna	1732	0,1	0,4	1,6	0,1	0,3	0,4	—
		1774	0,1	0,2	1,3	0,1	0,1	0,3	0,1
Kose	Ojasoo	1732	0,1	0,3	2,1	0,3	0,1	0,4	—
		1774	0,1	0,4	2,0	0,4	0,1	0,3	0,1
	Oru	1732	0,1	0,3	1,0	0,3	—	—	—
		1774	0,1	0,4	1,8	0,4	0,2	0,4	0,1
	Palvere	1732	0,1	0,4	1,2	0,4	0,1	0,4	—
		1774	0,1	0,3	1,5	0,3	0,2	—	0,1
	Pikavere	1732	0,1	0,4	1,0	0,4	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,4		0,4	0,1	0,1	0,1
	Tuhala	1732	0,1	0,3	1,3	0,2	0,1	0,3	
		1774	0,1	0,1	1,5	0,3	0,1	0,3	—
Kose	Uuemõisa	1732	0,05	0,4	1,4	0,3	0,04	0,04	—
		1774	0,1	0,3	1,4	0,3	0,2	0,3	0,1
Kuusalu	Valkla	1732	0,1	0,2	1,3	0,3	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	1,5	0,3	0,2	—	0,1

Kihelkond	Mõis	Aasta	Lambad	Kanad	Munad	Lõng	Hein	Puud	Kotid
Nissi	Russalu	1732	0,1	0,3	1,6	0,3	0,2	—	—
		1774	0,1	0,2	1,0	0,3	—	—	—
Rapla	Alu	1732	0,1	0,3	2,2	0,3	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	1,8	0,3	0,1	—	0,1
	Hagudi	1732	0,1	0,2	2,2	0,4	0,1	—	—
		1774	0,1	0,2	1,8	0,4	0,1	0,2	0,1
	Järvakandi	1732	0,1	0,3	1,2	0,3	0,1	—	0,1
		1774	0,1	0,3	1,0	0,5	0,2	0,3	0,2
	Kabala	1732	0,1	0,5	—	—	—	—	—
		1774	0,1	0,6	1,9	0,3	0,2	—	0,1
	Kaeva	1732	0,04	0,2	1,0	0,2	0,1	0,5	—
		1774	0,1	0,3	1,3	0,3	0,1	0,4	0,1
	Kehtna	1732	0,1	0,2	1,1	0,3	0,1	0,6	—
		1774	0,1	0,5	2,5	0,5	0,2	0,2	0,1
	Lellapere	1732	0,1	0,2	1,3	0,4	0,1	0,1	—
		1774	0,1	0,4	1,5	0,4	0,2	0,7	0,1
	Ohekatku	1732	0,1	0,3	1,5	0,5	0,1	0,1	0,1
		1774	0,1	0,4	2,2	0,5	0,2	0,5	0,1
	Põlli	1732	0,2	0,6	2,2	0,5	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	1,3	0,3	0,1	0,1	0,1
	Pühatu	1732	0,1	0,3	1,6	0,5	0,2	—	—
		1774	0,1	0,4	1,9	0,6	0,2	—	0,1
	Raiküla	1732	0,1	0,3	0,7	0,4	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	0,9	0,3	—	0,1	0,05
	Sikeldi	1732	0,1	0,2	1,2	0,4	0,1	—	—
		1774	0,1	0,1	0,8	0,2	0,1	—	0,1
Risti	Kõmaste	1732	0,2	0,5	1,8	—	—	—	—
		1774	0,1	0,4	1,7	—	0,1	—	—
	Risti	1732	0,1	0,3	1,6	—	0,1	—	—
		1774	0,1	0,3	1,5	—	0,1	—	—

Tehes kokkuvõtet esitatud andmetest muutuste kohta vakujaostes, saame järgmise pildi.

Vakujaose nimetus	Mõisate arv, kus		
	tõusis	püsis sama olukord	langes
Lambad	7	44	8
Kanad	15	19	25
Munad	25	3	31
Lõng	24	18	17
Heinad	27	21	11
Puud	38	15	6
Kotid	40	15	4

Kõige suurem stabiilsus ilmneb lammaste nõudmises. Enamikus seisis lammaste, kanade, munade, lõnga- ja heinte andam endisel kõrgusel või langes. Puude ja kottide andam aga tõusis. Keskmiselt tuli ühe inimese kohta lambaid 1732. a. 0,1 ja 1774. a. 0,16. Kanade osas olid vastavad arvud 0,3 ja 0,3, munade osas 1,5 ja 1,6, lõnga osas 0,3 ja 0,3, heina osas 0,1 ja 0,14, puude osas 0,1 ja 0,2, kottide osas 0,02 ja 0,1.

Vakujaoseid võeti ühe isiku kohta sagedamini järgmistes kogustes:

Vakujaose nimetus	Kogus ühele inimesele	Mõisate arv	
		1732. a.	1774. a.
Lambad	0,1	45	59
Kanad	0,2	12	17
	0,3	22	24
	0,4	12	11
	0,5	7	4
Munad	0,6—1,0	5	8
	1,1—1,5	17	17
	1,6—2,0	14	14
	2,1—2,5	9	6
	2,6—3,0	3	9
Lõng (naeltes)	0,1	9	7
	0,2	6	7
	0,3	18	24
	0,4	10	13
	0,5	7	3
Hein (koormais)	0,1	37	31
	0,2	6	22
Puud (koormais)	0,1	13	12
	0,2	4	4
	0,3	4	12
	0,4	5	7
Kotid	0,1	8	42

Nagu eelnevast näha, on igas vakujaoses sääraseid koguseid või selle rühmi, mis pääsevad suuremal või vähemal määral domineerima. Kokkuvõetult võib niisiis eelneva kohta öelda, et seaduspärasusena tõusis mõisates teopäevade hulk ühe inimese kohta. Feodaalse rendi teised osad aga jäid enam-vähem samale tasemele. Taluperedele langev feodaalse rendi koormus ei näita veel, kuidas talupoeg selle kandmisega toime tuli; kas oli võimalik teatud majanduslik edasinihkumine või mitte. Viimastele küsimustele vastamiseks on vaja selgitada, kui palju jäi talupojale endale tööjõudu ja ka veoloomi ülalpidamise kindlustamiseks. Tööjõu tähtsus on seda otsustavam, et pole põhjust arvata, nagu oleks talupoja maavaldus üldiselt kitsamaks muutunud; võsamaa kasutamist seadus ei reguleerinud. Olukorrast talupojale endale jääva inim- ja veoloomade tööjõu kohta olgu antud kõigepealt üldpilt mõisate kaupa.

Kihelkond	Mõis	Mõisale minev osa tööjõust		Ühe inimese ülalpidamiseks jääb tööjõuliste tööpäevi		Mõisale minev osa veoloomade tööjõust		Ühe inimese ülalpidamiseks jääb veoloomade tööpäevi	
		1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.
Hageri	Lümandu	0,3	0,5	1,3	0,8	0,3	0,2	1,0	2,6
	Mäeküla	0,6	0,3	0,8	2,5	0,2	0,2	2,2	1,7
	Rabivere	0,3	0,3	1,9	3,0	0,2	0,2	2,2	2,1
	Sutlema	0,4	0,3	1,8	2,6	0,2	0,2	2,0	1,4
Harju-Jaani	Anija	0,2	0,2	1,9	2,2	0,2	0,2	1,9	1,7
	Kambi	0,3	0,2	2,1	2,6	0,1	0,1	2,0	2,1
	Kiviloo	0,2	0,2	2,0	2,2	0,2	0,2	1,5	1,7
	Peningi	0,2	0,3	1,9	2,3	0,1	0,2	2,4	2,2
	Raasiku	0,3	0,2	1,3	2,7	0,1	0,1	1,8	2,0
Harju-Madise	Leetse	0,1	0,3	4,6	2,5	0,1	0,3	2,7	0,9
	Meremõisa	0,4	0,3	2,1	2,0	0,2	0,2	2,7	1,3
Juuru	Ingliste	0,3	0,3	1,6	2,1	0,1	0,2	2,2	1,5
	Keava	0,3	0,2	1,5	2,0	0,2	0,4	1,6	1,5
	Kuimetsa	0,2	0,3	2,0	2,4	0,1	0,2	2,1	1,6
	Maidla	0,3	0,3	2,0	2,2	0,1	0,2	2,6	1,3
	Seli	0,3	0,3	2,0	2,1	0,2	0,3	1,7	1,2
Jõelähtme	Jägala	0,3	0,5	1,8	1,8	0,1	0,3	1,8	1,5
	Maardu	0,2	0,2	1,9	2,4	0,1	0,2	2,2	2,1
	Nehatu	0,4	0,2	1,3	2,5	0,2	0,2	1,7	1,7
Jüri	Kurna	0,3	0,3	1,9	2,1	0,1	0,2	1,98	1,7
	Lagedi	0,3	0,2	2,1	2,4	0,2	0,2	1,8	1,8
	Lehmja	0,2	0,2	2,1	3,2	0,2	0,2	1,6	1,4
	Nabala	0,2	0,2	2,0	2,3	0,1	0,2	1,97	1,6
	Vaida	0,3	0,5	1,8	1,9	0,2	0,3	2,0	1,1
Keila	Harku	0,3	0,3	1,9	2,2	0,1	0,2	2,0	1,5
	Humala	0,3	0,5	1,8	1,9	0,1	0,4	2,4	1,3
	Hüüru	0,3	0,5	1,9	1,8	0,2	0,4	1,8	1,4
	Jõgisuu	0,2	0,2	2,3	2,7	0,2	0,2	1,3	1,0
	Jälgimäe	0,3	0,4	1,8	1,8	0,2	0,4	1,2	0,98

Kihelkond	Mõis	Mõisale minev osa tööjõust		Ühe inimese ülalpidamiseks jääb tööjõuliste tööpäevi		Mõisale minev osa veoloomade tööjõust		Ühe inimese ülalpidamiseks jääb veoloomade tööpäevi	
		1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.	1732. a.	1774. a.
	Keila	0,3	0,4	2,2	2,2	0,2	0,3	1,9	1,3
	Kopelmani	0,2	0,3	1,4	2,0	0,2	0,2	1,5	1,3
	Käesalu	0,3	0,3	2,1	2,2	0,2	0,2	1,7	1,97
	Muraste	0,2	0,2	3,0	2,8	0,1	0,2	2,3	1,7
	Rannamõisa	0,3	0,3	2,0	2,5	0,1	0,2	2,5	1,8
	Saku	0,4	0,3	1,4	2,0	0,2	0,3	1,7	1,5
	Valingu	0,2	0,2	2,4	2,7	0,2	0,2	1,89	1,4
	Vääna	0,3	0,3	1,8	2,3	0,2	0,2	2,2	1,7
Kose	Ojasoo	0,3	0,3	2,1	2,1	0,2	0,2	1,5	1,7
	Oru	0,2	0,2	1,8	2,7	0,1	0,2	1,8	1,5
	Palvere	0,3	0,2	1,9	2,5	0,2	0,2	1,1	1,2
Kose	Pikavere	0,5	0,2	0,7	2,5	0,1	0,2	2,7	1,9
	Tuhala	0,4	0,2	1,5	2,5	0,3	0,2	1,5	1,5
	Uuemõisa	0,3	0,4	1,7	2,2	0,3	0,3	0,99	1,2
Kuusalu	Valkla	0,3	0,2	1,6	2,9	0,1	0,1	2,3	1,9
Nissi	Russalu	0,3	0,2	1,2	2,5	0,2	0,2	1,2	1,4
Rapla	Alu	0,2	0,3	1,9	1,6	0,1	0,2	1,98	1,1
	Hagudi	0,3	0,3	1,6	2,6	0,2	0,2	2,1	2,0
	Järvakandi	0,3	0,3	1,3	2,2	0,2	0,2	1,2	1,7
	Keava	0,3	0,3	1.6	2,1	0,1	0,2	2,2	2,0
	Kehtna	0,3	0,3	1,7	1,8	0,2	0,3	1,8	1,0
	Lellapere	0,3	0,4	2,2	1,7	0,2	0,4	1,99	1,2
	Ohekatku	0,5	0,3	1,1	2,4	0,3	0,3	1,4	1,1
	Põlli	0,4	0,3	1,2	2,0	0,2	0,3	2,3	1,0
	Pühatu	0,2	0,4	2,3	2,0	0,2	0,4	2,2	0,8
	Raiküla	0,3	0,3	1,9	2,0	0,1	0,3	2,4	1,0
	Sikeldi	0,3	0,3	1,6	2,0	0,1	0,3	2,1	1,2
	Kabala	0,4	0,3	1,5	2,4	0,3	0,3	1,3	1,1
Risti	Kõmaste	0,3	0,3	2,3	2,3	0,2	0,3	1,5	1,2
	Risti	0,3	0,3	1,8	2,4	0,2	0,2	1,3	1,5

Nagu eelnenud andmeist näha, suurenes mõisale minev osa tööjõuliste tööjõust 15-s, jäi samaks 27-s ja langes 17-s mõisas. Keskmiselt jäi mõisale 1732. a. ca 29 ja 1774. a. 30% tööjõuliste tööjõust.

Ühe inimese ülalpidamiseks jäänud tööjõuliste tööpäevade hulk suurenes 46-s mõisas, jäi samaks viies ning langes kaheksas mõisas. Seejuures toimus suurenemine 16 juhul mõisale mineva osa vähenemise, 24 korral mõisale mineva osa samaks jäämise ja kuuel korral selle osa kasvamise olukorras. Samal astmel püsis talupojale endale jäänud tööpäevade hulk viiel korral mõisale läinud tööjõu osa kasvamise ja kahel korral vähenemise ajal. Taludele jäänud tööjõu osa langes — kuuel korral mõisa osa kasvamise, ühel korral samaks jäämise ja ühel korral vähenemise tingimustes. Eelnevast nähtub, et talule jäi tööjõudu enam siis, kui mõisale minev osa püsis samana või vähenes. Aga tal võis ka siis jääda enam tööjõudu (nagu näha), kui mõisa osa kasvas. Talupojale kuuluva tööjõuliste tööpäevade hulga langus on kõige enam seotud mõisale mineva osa kasvamisega.

Talupere ülalpidamiseks jäänud tööpäevade hulk sõltus peale muu oluliselt sellest, milline oli tööjõuliste ja muude inimeste suhe. Mida enam oli tööjõulisi ja mida vähem vanu ja lapsi, seda enam võis jääda tööpäevi endale. Tööjõuliste tugev ülekaal oli kasulik ka mõisale. Vakuraamatute andmeil suureneski XVIII saj. (pärast Põhjasõda) tööjõuliste % ja langes samal ajal vanade ja laste %.

Taluperele oli tähtis arusaadavalt ka see, kui palju jäi talle veoloomade tööjõudu. Antud aastatel suurenes veoloomade tööjõust mõisale minev osa 32-s, jäi samaks 25-s ja langes kahes mõisas. Veoloomade tööjõust langes mõisale 1732. a. keskmiselt 17,4 ja 1774. a. 24,0%. Veoloomade tööpäevade alal selgus, et ühe inimese kohta tõusis nende arv 11-s, jäi samaks kolmes ja langes 45-s mõisas. Kui vaadelda muutusi taludele jäänud veoloomade tööjõu alal ühenduses muutustega taludele jäänud inimtööjõu suhtes, siis võib öelda järgmist: 46-s mõisas, kus toimus inimtööjõu kasv ühe inimese kohta, tõusis veoloomade tööpäevade arv ühe inimese kohta üheksas, jäi samaks kolmes ja langes 33 mõisas. Seal, kus inimtööjõud jäi samaks, suurenes veoloomade tööpäevade arv ühel ja vähenes neljal juhul. Üheaegselt inimtööjõu langusega tõusis veoloomade tööpäevade arv ühes, vähenes aga seitsmes mõisas. Nagu sellest nähtub esines taludes 1774. a. revisjoni ajal ülekaalukas langus ühe inimese kohta jääva veoloomade tööjõu osas samaaegse inimtööjõu suurenemisega. Loomulik, et see halvas viimase efektiivsust. Veoloomade tööjõu vähenemist ühe inimese kohta ei tule pidada arvatavasti mingiks sajandile omaseks reegliks. See oli seotud 1770. aastate keskel siin ja seal asetleidnud loomakatkuga. Kui 1732. a. tuli keskmiselt ühe inimese kohta 0,4, siis 1774. a. 0,3 veoloom. Kuid loomakatkud olid omakorda üsna reeglipäraseks näh-

tuseks ja pidurdasid oma hävitustööga karja- ja üldse põllumajanduse arengut, edasiminekutele järgnesid tagasilöögid.

Arvestades taludele ühe inimese kohta jääva inim- ja veoloomade tööjõu hulka, kujuneb mõisates talurahva elu paranemise või mitteparanemise võimalustest võrdlemisi keerukas olukord [7], nagu näitavad järgmised andmed.

Mõisate liigid	Mõisate arv	Mõisa nimetus
1. Suurenes nii inim- kui veoloomade tööpäevade hulk ühele inimesele	9	Järvakandi, Kambi, Kiviloo, Kose-Uuemõisa, Käesalu, Palvere, Raasiku, Russalu, Risti
2. Suurenes inimtööpäevade hulk, kuid veoloomade oma jäi samaks	3	Lagedi, Nehatu, Tuhala
3. Inimtööpäevade arvu kasv oli suhteliselt suurem kui veoloomade oma langus	18	Hagudi, Anija, Jõgisuu, Kabala, Keava, Kädva, Kopelmani, Lehmja, Maardu, Mäeküla, Ohekatku, Oru, Pikavere, Peningi, Rabivere, Saku, Sutlema, Valkla
4. Inimtööpäevade arvu tõus ja veoloomade oma langus olid võrdsed	2	Kurna, Vääna
5. Inimtööpäevade arvu tõus oli väiksem kui veoloomade oma langus	14	Harku, Humala, Ingliste, Kehtna, Kuimetsa, Maidla, Nabala, Põlli, Raiküla, Rannamõisa, Seli, Sikeldi, Vaida, Valingu
6. Inimtööpäevade hulk oli sama, veoloomade oma aga langes	4	Jägala, Jälgimäe, Keila. Kõmaste
7. Inimtööpäevade arvu langus, kuid veoloomade oma oluline tõus	1	Lümandu
8. Nii inim- kui ka veoloomade tööpäevade arvu langus	7	Alu, Hüüru, Leetse, Lellapere, Meremõisa, Muraste, Pühatu

Ülalesitatu põhjal võib öelda, et kõige kindlamad eeldused talurahva majandusliku olukorra paranemiseks olid esimeses liigis, mõnel määral nõrgemad olid need juba teises ja kolmandas liigis. Neljandas ja viiendas liigis halvas inimtööpäevade arvu tõusu mõju juba veoloomade tööpäevade arvu langus. Kuues liik sisaldab juba elemente taluperede majandusliku olukorra halvenemisest, seitsmendas liigis need süvenevad ja kaheksandas liigis peab esinema talurahva elatustaseme kindel langus. Nii oli see 1770. aastate keskpaiku.

[7] Veel keerukam on see muidugi, kui silmas pidada üksikuid talusid. Sellelt alalt massiliselt läbitöötatud materjali pole aga võimalik selle artikli raames esitada.

Ühe inimese kohta langeva tööpäevade arvu nihkumine ülesvõi allapoole näitab küll võimalusi talupere elatustaseme tõusuks või languseks, kuid ei ütle veel, kui kõrge see oli. Selle küsimuse lahendamiseks on peale muu üsna oluline teada, kui palju tuli tööpäevi nädalas ühe inimese ülalpidamise kindlustamiseks. Üksikasjalikum pilt selgub alljärgnevaist andmeist.

Tööpäevad arv nädalas ühe inimese kohta	Mõisate arv	
	1732. a.	1774 a.
0,6—1,0	2	1
1,1—1,5	12	—
1,6—2,0	31	16
2,1—2,5	12	31
2,6—3,0	1	10
3,1—3,5	—	1
4,6—5,0	1	—

Nagu näeme, oli 1732. a. arvukamalt neid mõisaid, kus ühele inimesele tuli mõisa keskmisena 1,6—2,0 tööpäeva, 1774. a. aga oli kõige enam neid mõisaid, kus ühele inimesele tuli keskmiselt 2,1—2,5 tööpäeva. Ja samal ajal suurenes nende mõisate arv, kus keskmiselt tuli ühe inimese kohta 2,6—3,0 tööpäeva nädalas. 1732. a. jäi talude kasutusse nädalase normina üldse 18.990, 1774. a. aga 32.217 tööpäeva. Kuna arvestatud mõisate taluelanike arv ulatus 1732. a. 7307-ni ja 1774. a. 14.564-ni, siis tuli esimesel juhul ühe inimese kohta 1,8 ja teisel juhul 2,2 tööpäeva. Seega näeme ka siin teatud tõusu. Kui arvestada seda, et autori tähelepanekute alusel oli vaja XX sajandi teisel aastakümnel mõningates Pärnumaa külades taluperele tagasihoidliku ülalpidamise kindlustamiseks nädalas 3,5 tööpäeva ühe inimese kohta, siis oli tolleaja tingimustes antud tööpäevade arv üsna väike.[8] Seepärast tuleb küll arvata, et Harjumaa talupojad elasid antud mõisate piirides ka 1774. a. üsna vaeselt. Aga tööpäevade erinev hulk lõi ka siin diferentseerituse ja kindlustas mõnelegi taluperele suhteliselt parema äraelamise.

Kokkuvõtteks

Eespool esitatud käsitlusest ilmneb kõigepealt see, et mõisate tulud suurenesid oluliselt feodaalse rendi alusel, mis tegi võimalikuks mõisamajanduse kindla kasvu ja mõisnike rikastumise.

Samal ajal kasvas tunduvalt talude elanikkond, kusjuures tuleb eriti ära märkida proportsioonide muutumist tööjõuliste, vanade ja

[8] Pealegi tuleb arvesse võtta, et nendestki tööpäevadest tuleb veel maha arvata tööpäevad, mida nõudis kasvav abitegu, mille ulatust meie aga tolle perioodi kohta täpselt ei tea.

laste vahel üha enam esimeste kasuks. Kasvas ka talude arv ja tõusis eriti suuremaid koormisi kandvate talude hulk.

Talurahva olukorra hindamisel on püütud kõigepealt kindlaks teha feodaalse rõhumise raskust, märkides ära, kuidas see end tunda andis ühele inimesele. Nagu näitavad andmed, suurenes teopäevade arv mainitud üksusele, feodaalse rendi muus osas jäi aga olukord enam-vähem endiseks.

On vaja teada, mil määral jäi talupojale endale tööjõudu ülalpidamise hankimiseks. Nagu näitavad andmed, oli talumajapidamiste varustatus tööjõuga enda tarvis 1774. a. mõnel määral parem kui 1732. a., mis pidi kindlustama teatava edasinihkumise.

Erinevused taludele jääva tööjõu alal näitavad, et talupered elasid majanduslikult suhteliselt erinevas olukorras. Üldiselt aga jäi talupojale tolle aja tingimustes vähe tööjõudu, mis tingis, et talurahvas pidi elama XVIII saj. 70. aastal üldiselt vaeselt ja sajandi 30. aastail veelgi vaesemalt.

Antud järeldused on maksvad esijoones muidugi 59 mõisa kohta, kuid teatud valgust peaksid need heitma ka Harjumaa teiste mõisate ja võib olla laiemategi piirkondade peale.

О ФЕОДАЛЬНОЙ РЕНТЕ И ПОЛОЖЕНИИ КРЕСТЬЯН В ХАРЬЮМАА В 1732—1774 ГГ.

Я. Конкс

Резюме

В данной статье, принимая во внимание соответствующие вакенбухи, дается прежде всего обзор увеличения феодальной ренты в 59 мызах. Далее показывается, как росло число крестьянского населения и крестьянских дворов, как увеличивался при этом удельный вес более крупных дворов.

Наконец, рассматривается вопрос о том, сколько оставалось рабочей силы самому крестьянину для добывания содержания. Из этого можно сделать и некоторые выводы о жизненном уровне крестьянских семейств.

ÜBER DIE FEUDALRENTE UND DIE LAGE DER BAUERN IN HARJUMAA IN DEN JAHREN 1732—1774

J. Konks

Resümee

Im angegebenen Artikel gibt man guf Grund von Wackenbüchern zuerst eine Übersicht über den Zuwachs der Feudalrente auf 59 Gütern.

Ferner behandelt man den Zuwachs der Bauern, das Zunehmen der Bauernhöfe und die immer zunehmende Bedeutung der größeren Bauernhöfe.

Schließlich versucht man festzustellen, wie schwer der auf den Bauern lastende Druck des Feodaljoches war, und wieviel Arbeitskraft den Bauern selbst übrig blieb.

TALURAHVA ANTIFEODAALNE VÕITLUS KUIMETSA MÕISAS 1790. AASTATE KÄSKEL

Jaan Konks

Üldajaloo kateeder

Eestimaa talurahva antifeodaalses võitluses oli 1790. aastate 2. poolel teatud tõus. See algas Kuimetsa sulaste väljaastumisega 1795. a. Võitlus süvenes 1796. a. ja haaras ka teise riigimõisa — Kaiu. 1797. a. kevadel leppisid Rapla kihelkonna Kehtna mõisa teosulased kokku mitte lasta end mõisnikel ja nende ametnikel põhjuseta peksta. Sama aasta heinaajal puhkes otsene vastuhakk. Augustis hakkasid mõisale vastu Jõhvi kihelkonna Järve mõisa talupojad, nõudes teoorjuse vähendamist. Samal suvel tõusid feodaalse rõhumise vastu üles Tammiku mõisa talupojad Kose kihelkonnas ja Härküla ning Saaremõisa talupojad Juuru kihelkonnas. 1798. a. esimestel kuudel algas seal uus tõrkumine. Kõikjal suruti talurahvas maha, kuid vastuolud jäid. Talurahva võitlus näitas nende vastuolude teravnemist ja ka talurahva enda aktiivsuse kasvu.

Kuimetsa [1] talupoegade antifeodaalset võitlust on seni ajalookirjanduses väga lühidalt käsitletud.[2] Käesolevas artiklis on püütud anda sellest ulatuslikum ülevaade uute materjalide juurdetoomisega, lootes sel teel tuua lisa meie talurahva raske elu valgustamisele, konkretiseerida antud lõigus Eesimaa talurahva klassivõitluse üldpilti feodalismi lagunemise algul. Kuimetsa sündmuste lähem käsitlemine heidab valgust olukorrale riigimõisas, näitab, kuidas käitusid asehaldusaegsed organid seal ja näitab ka talupoegadest kohtukaasistujate tegevust. Käsitluse aluseks on olnud arhiiviandmed, olulisel määral kohtuaktide, aga ka muude materjalide näol.

Nagu mujalgi, nii oli ka Kuimetsa talurahva võitluse sügava-

[1] Juuru kihelkonnas asuv Kuimetsa mõis, mis kuulus varem maanõunike kogule, muutus seoses viimase likvideerimisega riigimõisaks ja jäi selleks kuni asehalduskorra lõpuni.

[2] Vt. Jaan Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu 1960, lk. 84—85 ja J. Kahk, Rahutused ja reformid, Tallinn 1961, lk. 273.

maks põhjuseks raske ekspluateerimine, mis ajajooksul muutus ikka rängemaks. Kui näiteks 1732. a. tuli ühe tööjõulise inimese kohta 1,4 ja üldse inimese kohta 0,6 teopäeva, siis 1786. a. olid vastavad arvud 1,5 ja 0,8. 1732. a. läks tööjõuliste tööjõust mõisa 23,9%, 1786. a. 24,5%. 1732. a. tuli ühe tööjõulise inimese kohta mõisa rukkikülvi 0,4 ja üldse ühe inimese kohta 0,2 tündrit, 1786. a. aga olid vastavad arvud 0,5 ja 0,3. Kuimetsa talupojad elasid üldiselt vaeselt, mida näitab muu hulgas tagasiminek karjanduses. Kui 1732. a. vakuraamatu andmeil tuli ühe inimese kohta lehmi 0,3, tööloomi (arvestades 2 härga ühe hobuse ette) 0,4, loomi üldse aga 1,2, siis 1786. a. olid vastavad arvud 0,2, 0,3 ja 0,7. 1732. a. võttis mõis veoloomade tööjõust ära 14,5%, 1786. a. aga 21,2%. Kuimetsa talupoegade võitlusse astumise 1795. a. tingisid mõned kohalikud asjaolud, mis täitsid talupoegade kannatuskarika. Nimelt forsseeris rentnis G. v. Traubenberg 1790. aastatel igati mõisa majandust oma tulude suurendamise eesmärgil, laiendas mõisa välju, suurendas kariloomade arvu jne. Teda ei rahuldanud seejuures üksi teopäevade arvu suurendamine, vaid ta püüdis tõsta ka teoliste töötempinget. Mainitud aasta kevadel kaebasid talupojad ökonoomia direktor C. v. Stackelbergile, et neile antakse liiga suured künnitükid, millega neil olevat raske toime tulla oma kurnatud hobustega. Pealegi muutuvat järjest halvemaks loomatoidu saamine mõisast töö ajal, mistõttu teolistel tuleb loomasööt mõisa kaasa võtta. Ööseks aga tuleb hobused ajada kaugele külatagustele karjamaadele. Nimelt võttis mõis karjanduse arendamisel taludelt paremad karjamaad ja jättis talupoegadele kaugemad ja väga viletsad alad.[3]

Mõni aeg hiljem pöördusid talupojad uuesti Stackelbergi poole ja palusid anda künnitükkide jaoks kindel mõõdupuu, sest kupja sammud olid mõõtühikuna liiga suured ja ebakindlad. Stackelberg rahuldas talupoegade taotluse ja andis neile 5 küünra pikkuse mõõdupuu. Selle alusel kujunes künnitüki suuruseks söögivaheks 5×8 mõõtu esimese künni puhul ja 5×10 mõõtu teise künni puhul. Stackelberg olevat talupoegadele kinnitanud, et mõõt on antud neile künnitükkide jaoks, aga mõis võib nõuda kündi ka ilma tükkideta.[4] Mõõdupuu oli talupoegadele kergenduseks. Seni olid nad kündnud kupja sammude alusel ja tööga toime tulemiseks tuli künda päikese tõusust loojanguni. Nüüd said nad aga kolme tükiga hakkama kella 3—4-ks.

Uue korraga ei leppinud Traubenberg. Ta pöördus Stackelbergi poole ja kinnitas, et tema ei tule enam toime künnitöödega, ei suuda vajalikku seemet maha teha.[5] Stackelbergil ei olnud nähtavasti ülevaadet oma korralduse tagajärgedest ja nüüd andis ta järele Traubenbergile. Ta andis rentnikule suulise käsu ülemine-

[3] Võrdl. ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 4 ja 16.
[4] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 4.
[5] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 6.

kuks päevatöö režiimile kuni edasiseni.[6] See tähendas, et talupoegadel tuli künda ikkagi päikese tõusust loojanguni, kuigi seejuures polnud norme ette nähtud. Mõis asus seda korraldust kohe läbi viima, kuid põrkas kokku talupoegadega. Kui opman ja kubjas sulastele uuest korrast teatasid, ütlesid need, et künnavad nii, nagu mõõt kõrgemalt poolt on antud ja määratud.

21. juulil läks Traubenberg ise ühes Palvere mõisa rentniku v. Vietinghofiga põllule ja teatas, et Stackelbergi poolt antud mõõdupuu enam maksev pole ja tuleb künda päevatöö režiimi kohaselt. Talupojad jäid ka nüüd oma seisukohale ja hoidsid kinni antud mõõdupuust. See ärritas ja vihastas Traubenbergi ning tegutsedes kiiresti kargas ta ühe talupoja — Kaubi Mardi Tõnu kallale ja lõi teda vastu nägu, sest Tõnu oli kõige südikamalt välja astunud. Säärane jultunud tegu ajas sulased vihale. Nad piirasid Traubenbergi ümber ja võtsid väga ähvardava hoiaku. Ainult suure vaevaga läks Vietinghofil korda teda päästa. Nüüd kinnitasid sulased, et nad enam ei tööta ja läksidki koju. Ka 21., 23. ja 24. juulil nad tööle ei ilmunud.[7] Olukord oli mõisas pinev. 25. juulil pöördus Traubenberg uuesti Stackelbergi poole. Ta andis ülevaate oma tülist sulastega ja luges tarvilikuks künda ilma mõõdupuuta; ta palus 21. juulil asetleidnud sündmust kohtulikult uurida, süüdlasi, eriti Tõnu, karistada.[8] Samal päeval ilmus 60 Kuimetsa teosulast Tallinna Stackelbergi juurde abi otsima tema enda poolt antud mõõdupuu kaitseks Traubenbergi vastu. Kuid Stackelberg ei kaitsnud talupoegi, ka mitte tema enda poolt antud mõõdupuud. Ta manitses talupoegi olema kuulekad, täitma seda, mida Traubenberg nõuab. Kuid talupojad polnud valmis alistuma ja ütlesid Stackelbergile, et nad ei täida Traubenbergi nõudmist. Sellises olukorras hakkas Stackelberg ajama asju koostöös mõisaga. Ta pöördus kirjaga kroonupalati poole, milles andis ülevaate Kuimetsas arenenud sündmustest ja lisas juurde ka temale saabunud Traubenbergi kirja. Stackelberg märgib, et talupoegade vastupanust tuleb suur kahju mõisale, sellel võivad olla kohutavad tagajärjed. Ta palub kroonupalatit pöörduda asehaldusvalitsuse poole, et see laseks asja uurida ja vastupanu, mis on arenemas ülestõusuks, maha suruda ning süüdlasi karistada, nii et talupojad täidaksid, mis neilt nõutakse ja oleksid kuulekad temale ja rentnikule.[9] Kroonupalat pöörduski kiiresti asehaldusvalitsuse poole, kelle korralduse kohaselt tuli Paldiski alam-maakohtul minna Kuimetsa ja aidata seal kord jalule seada. Kohus oli Kuimetsas juuli lõpul, kohal oli ka Stackelberg. Kohtu otsusest nähtub, et pärast kokkukäsutatud peremeeste ja sulaste ülekuulamist manitseti neid, nagu tol ajal tavaliselt, raske karistuse ähvardusel kuulekusele, mitte vastu hakkama

[6] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 4.
[7] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 6.
[8] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 7.
[9] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 5.

Stackelbergile ja Traubenbergile.[10] Mis puutub Tõnusse, kes oli südilt kaitsnud sulaste seisukohta, siis sai ta Paldiski alam-maakohtu korraldusel 13 paari vitsu.[11] Kohtu istungiga muidugi vastuolu sulaste ja rentniku vahel ei lahenenud. Tingimusteta kuulekuse nõudmine tähendas Traubenbergi positsiooni tugevdamist, s. t., kui Traubenberg nõuab kündmisel päevatööd, siis tuleb seda täita. Kohtuaktidest ei nähtu, et Stackelbergi mõõdupuu oleks ametlikult maksvusetuks loetud. Võibolla püüti asjast mööda minna, kuna oli tegemist mõjuka ametiisikuga. Kuid talupoegadele jäi mulje, et sellise mõõdupuu kasutamine ei ole keelatud. Nad kasutasidki seda hiljem, mõõtes ise aga endale mõnel määral suuremad tükid kui Stackelbergi norm oli ette näinud.[12]

Võitlus algas uuesti vanade vastuolude pinnal 1796. a. kevadel, künnitööde hooajal. Sulased alustasid kündi eelmise aasta mõõdupuu järgi, mida nad õigeks pidasid. Rentnik aga nõudis päeviti kündi, mille vastu olid kõik sulased. Siis läks rentnik linna ja esitas seal Stackelbergile sulaste peale uue kaebuse. 2. mail teatas Stackelberg kroonupalatile Traubenbergi kaebusest ja 5. mail pöördus see asehaldusvalitsuse poole palvega, et see saadaks Paldiski alam-maakohtu uuesti Stackelbergile abiks talupoegade vastupanu mahasurumiseks.[13] 12. mail oli kohus kohal, samuti ka Stackelberg. Sulastelt, kes olid kõik mõisa käsutatud, päriti, miks nad ei künna nii, nagu rentnik nõuab. Sulased ütlesid, et nad ei suuda seda teha samadel põhjustel nagu eelmiselgi aastal ja nad ei hakkagi seda nõudmist täitma. Siis otsustasid võimud murda talupoegade vastupanu vägivallaga. Kupja nimetamise peale vangistati Kaubi Mardi Tõnu, Mäe Jaani Hans, Kanguri Jüri Jüri ja Tarvaste Hindrichi Hans kui kõige enam silma hakanud mehed. Neid ootas peksukaristus. Algust tehti Kaubi Mardi Tõnuga. Kuid säärane teguviis vihastas ülejäänud sulaseid. Kogu sulastepere tungis peksuruumi uksele. Vandudes ja ähvardades nõuti, et 4 sulast kohe välja lastaks. Sulased karjusid, et nad ei lase end peksta ja seisavad kõik üksteise eest. Talupoegade ähvardava käitumise mõjul tuligi Tõnu peksmine lõpetada ja vangistatud sulased vabastada. Nüüd kästi sulastel tööle minna, kuid sulased ei läinud. Nad vandusid ja näitasid rusikaid, ja kui hiljem lahkusid — siis koju. Õhtul saatis Stackelberg käsu, et sulased tulgu hommikul kündma, kusjuures osa neist pidi kündma kupja sammudega mõõdetud tükkidel, teised aga päevatöö alusel. Stackelberg tahtis anda mõisale uue künnimõõdupuu, mis vastaks enam rentniku nõudmistele ja oleks enam-vähem kooskõlas kupja sammudega.[14] Hommikul asusidki sulased tööle, kuid ilma Tõnuta. Viimane tuli kohale alles hiljem ja oli pahane, et

[10] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 17.
[11] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 9.
[12] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 18 ja f. 4, nim. 1, sü. 814, l. 13.
[13] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 18—19.
[14] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 20 ja f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 7—8.

sulased olid hakanud kündma. Ta noomis ja sõimas neid ja lõi Polliku Tõnu Tõnu mõõdupuuga, kuna see sulaste jutu järgi oli esimesena kündma hakanud. Tõnu oli mõisas enne sulaste juurde tulekut 2—3 klaasi viina võtnud ja tundis end üsna väsinuna. Ta läks sulaste juurest küüni ja heitis seal magama, mis kujunes talle hoopis saatuslikuks. Seal, magamise pealt vangistasid ta kubjas kahe soldati ja Paldiski alam-maakohtu kaasistujatega. Ja algas teekond Tallinna vanglasse.[15] Olles teel kahe soldati saatel pöördus Tõnu sulaste poole ja kutsus neid end vabastama. Sulased tulidki Tõnu juurde ja olid valmis teda vabastama, kuid siis jõudis kohale kohtu kaasistuja Kammera Jüri, kes oli vangist ja tema saatjatest esialgu maha jäänud. Tema astus vahele, käskides sulastel tööle minna ja soldatitel ühes Tõnuga teekonda jätkata.[16] Ja nii see ka toimus. Pinevus Kuimetsas jäi aga endiselt püsima, sest künni küsimus oli lahendamata. Seetõttu pöördus Stackelberg 15. mail kroonupalati poole sõjaväe saamiseks.[17] Kroonupalat ajas asja kiiresti. 16. mail esitas ta vastava taotluse asehaldusvalitsusele lugedes ühtlasi vajalikuks, et Stackelbergi asemele, kes oli haige, läheb Kuimetsa kubermangu rentmeister Th. Bluhm. Samal kuupäeval läks asehaldusvalitsusest käsk Kuimetsa ilmumiseks Bluhmile ja Paldiski alam-maakohtule ja samal päeval asus teele Kuimetsa poole sõjaväekomando.[18]

Juhtiv osa talurahva vastupanu murdmises langes Bluhmile, kes oli Stackelbergist suurema otsusekindlusega. Bluhm jõudis kohale 18. mail. Paldiski alam-maakohus pidi teda aitama ja sõjaväekomando kohalolek pidi asjale edu kindlustama. Juba kohalejõudmise päeva õhtul andis Bluhm talupoegadele käsu ilmuda kündma päiksetõusu ajal. Kubjas pidi senise kombe kohaselt neile tükid kätte mõõtma. Pärast tööd, kui nad on söönud ja puhanud, tulgu mõisa ja seal antakse neile uus mõõdupuu. Kupjal tuli sulastele öelda, et ülemusele vastupanu puhul kasutatakse nende vastu sõjaväge. Esmaspäeval, 19. mail olid sulased küll kõik kohal, aga kui kubjas neile oma sammudega künnitükke kätte hakkas mõõtma, ei olnud nad nõus tööd alustama. Nad teatasid, et künnavad ainult mõõdupuu alusel antud tükke ja läksid ära peale kolme: Jaagu Hansu Hansu, Alliku Hansu Hindrichi ja Tiitsu Tõnu Matsi Tiitsu. Need olid valmis töötama nagu nõuti ja alustasid ka kündi. Siis saadeti kohtu kaasistuja Päärna Mart tõrkujate juurde eesmärgiga veenda neid mõisa tulema, kus neile tehtavat teatavaks uus mõõdupuu. Kuid sulased ütlesid, et nad kardavad sõjaväge ja ei tule enne, kui see on läinud. Siis teatati peremeestele, et tulgu nad mõisa ühes sulastega järgmisel hommikul. 20. mail kogunesidki peremehed ja enamik sulaseid mõisa. Mõned sulased aga, nagu Mäe Jaani Hans,

[15] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 18—19, 22, 23, 58.
[16] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 23, 24, 31.
[17] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 9.
[18] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 22 ja sü. 855, l. 58—59.

Kangru Jüri Jüri, Tarvaste Hindrichi Hans ja Aadu Tõnsu Madis pagesid. Talupoegade nähes laskis Bluhm katki raiuda senise mõõdupuu ja tegi teatavaks uue, mis oli 7 küünart pikk. Tüki suurus oli nüüd kündjale söögivaheks 7×8 mõõtu esimese künni puhul ja korduskünni puhul 7×10 mõõtu. Seega olid künnitükid suuremad kui Stackelbergi mõõdu alusel, nad olid kooskõlas sellega, mis talupoegadele oli seni määratud kupja sammude alusel. Ja seal, sõjaväe silmade all manitseti neid kuulekusele. Sellises olukorras olid talupojad sunnitud alistuma. Nad kahetsesid seni sündinut, ütlesid, et Tõnu on neid vastupanule õhutanud ja lubasid kuulekad olla. Bluhm püüdis mõjuda rahustavalt talupoegade enamikule. Ta teatas, et peale nende nelja, kes juba pidid karistusena peksa saama, ja Madise, kes oli mõisavõimudele silma hakanud, kui sulased nõudsid nelja sulase peksmise lõpetamist ja vabastamist, teisi ei karistata. Siis läksid sulased kupja käsu kohaselt põllule kündma.[19] Töö jätkus Kuimetsas ka järgmistel päevadel. Mõne päeva pärast lahkus osa sõjaväest, osa aga jäi esialgu veel Kuimetsa. Nii olid jäänud Kuimetsa talupojad oma antifeodaalses võitluses kaotajateks. Valitseval feodaalideklassil jäi veel üle võitu sanktsioneerida nn. ässitajate karistamisega.

4. juunil tegi asehaldusvalitsus Tallinna alam-korrakohtule ülesandeks uurida Kaubi Mardi Tõnu, Mäe Jaani Hansu, Kanguri Jüri Jüri, Tarvaste Hindrichi Hansu ja Aadu Tõnu Madise asja, karistada süüdlasi nagu seadus nõuab. Kuna vangistatud oli ainult esimene, teised seisid aga pagenute kirjas, siis sai Paldiski alammaakohus korralduse need vangistada ja üle anda alam-korrakohtule.[20] Feodaalide kohtult ei olnud talupoegadel muidugi oodata vastuhaku põhjuste selgitamist. Kohus lähtus sellest, et talupoeg peab tingimusteta kuuletuma. Ja kui ta seda ei tee, siis tuleb teda selleks sundida. Kuid feodaalide huvides tuli kohtul alasti vägivalda varjata, kaunistada seda «õiguse» looriga. Käesoleval korral otsis kohus välja ja puhus üles need asjaolud, mis võimaldasid karistamist, ja viis siis paragrahvi alla. Kohtuprotsess Tõnu ülealgas ülekuulamisega 7. juunil, otsus vormistati 25. juunil. Kohtuotsuses öeldakse, et tarkuse ja õiguse reeglite järgi on vaja, et vastu hakanud ja eksiteele viidud hulga juht tehtaks vastutavaks kõige kurja eest, mida tema poolt eksiteele viidud inimesed teevad. Eriti ränkadeks kuritegudeks loeti sääraseid, mis riivasid kohtu väärikust, sest kohtu autoriteedi tõusu või langusega pidi olema seotud maa heaolu ja julgeolek. Sellest seisukohast lähtudes kirjutas kohus Tõnu arvele ka vägevad süüdistused, nagu, et ta on kurjategija, mässaja, kohtule vastuhakkaja, on viinud teised talupojad hea tahte ja kuulekuse teelt kõrvale. Tumultuaarseid talupoegi olnuks võimalik juba alguses rahustada, kui tema neid poleks

[19] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 11—14.
[20] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 855, l. 125.

juhtinud kuulmatu jultumusega eksituselt eksitusele ja kuriteolt kuriteole. Ja lõppeks kutsus ta veel teisi end vabastama! Otsuse kohaselt tuli Tõnu karistada Juuru kiriku juures kolmel pühapäeval järgemööda kogusummas 30 paari vitstega ja siis saata kolmeks aastaks raskele sunnitööle.[21] Tallinna ülem-korrakohtu kriminaaldepartemangu otsus pärineb 30. juunist. Ihunuhtluse osas kinnitati seal alam-korrakohtu otsus, kuid leiti, et säärane isik võib vabadusse saades uuesti ässitustööle asuda ning rahutusi esile kutsuda ning ta määrati eluaegsele sunnitööle.[22] Kuberner parun v. Wrangell pidas mainitud otsust seadustega kooskõlas olevaks ja andis loa täideviimiseks.[23] Kehaline karistus viidi täide, nagu määratud. Kuid näib, et kohtu otsust sunnitöö suhtes polnud võimalik realiseerida. 13. nov. 1796 andis kuberner käsu Paldiski alam-maakohtule otsida Tõnu, kes olevat teel Riiga eluaegsele sunnitööle Paide ja Viljandi vahel ära karanud. Teda saatev valve olevat pagenud.[24]

1796. a. sügisel, pärast pagenute hulka arvatud meeste kättesaamist arutas kohus Kanguri Jüri sulase Jüri, Kanguri Jüri enda, Mäe Jaani Hansu, Tarvaste Hindrichi Hansu ja Aadu Tõnsu Madise asja. Kahe esimese suhtes vormistas Tallinna alam-korrakohus otsuse 28. nov., viimaste suhtes 9. dets. Kuigi Bluhm oli Kanguri Jüri Jüri, Mäe Jaani Hansu ja Tarvaste Hindrichi nimetanud samuti «mässujuhtideks» nagu Kaubi Mardi Tõnugi, arvas Tallinna alamkorrakohus, et selleks siiski andmeid ei ole. Nende peamine süü seisvat selles, et nad mõisa- ja kohtuvõimudele vastu hakkasid ja selle juures ka oma suud pruukisid. Kohus, tehes Kaubi Mardi Tõnu kõigi eest vastutavaks ja muutes kogu vastuhaku tema ässituse viljaks, kinnitas, et ka need mehed tegutsesid Tõnu mõjul, seejuures aga teistest väljapaistvamalt. Kangru Jüri Jürile, Mäe Jaani Hansule ja Tarvaste Hindrichile määrati 20 paari vitsu, täidesaatmisega Juuru kiriku juures. Peremees Kangru Jüri süüdistati oma venna varjamises, mille eest talle määrati 10 paari vitsu või 8 rubla rahatrahvi. Aadu Tõnsu Madisele määras kohus 30 hoopi lastevitsu — karistamise kohana Kuimetsa mõis.[25] Tema sattus võimude silma alla sellega, et teised sulased tõukasid ta ruumi ukse vahele, kus Kaubi Mardi Tõnu peksmine oli parajasti peale hakanud ja ta kasutanud sel puhul võimude kohta lubamatuid sõnu. Kriminaaldepartemangu otsus Kangru Jüri Jüri ja tema peremehest venna kohta pärineb 9. dets., teiste suhtes aga 19. dets. 1796. Kangru Jüri Jürile vähendati karistust 10 paarile vitstele, mida tuli anda kahel pühapäeval Juuru kiriku juures. Kangru Jürile määrati selle otsusega 5 paari vitsu, kuna ta «kurjategijat» või-

[21] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 36—37.
[22] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 780, l. 45—46.
[23] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 856, l. 2.
[24] ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 2123, l. 54.
[25] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 814, l. 21—22.

mude kätte ei toimetanud. Mäe Jaani Hansule ja Tarvaste Hindrichi Hansule vähendati karistust 5-le paarile vitstele täideviimisega ühel pühapäeval Juuru kiriku juures. Kohus kinnitas, et meestel polnud kurja kavatsust, kui nad Traubenbergi korraldusi ei täitnud, vaid et nad olid veendunud, et seisavad õige asja eest. Madisele vähendas kriminaaldepartemang karistust 20 lapsevitsahoobini põhjendades sellega, et tulles ristsetelt purjuspäi, jäi ta teiste sulaste tõugata ja purjuspäi ütles ka lubamatuid sõnu. Pealegi oli kubjas teda juba samas karistanud.[26]

*
* *

Nagu ülalesitatust nähtub, aitavad Kuimetsa sündmused konkretiseerida seda olukorda, milles elas Eestimaa talupoeg XVIII saj. lõpul, kuidas ta võitles ja kuidas temaga käituti. Need sündmused näitavad, et ka riigimõisas, niipea kui konflikt puhkes talupoegade ja mõisa vahel, läksid kõrgemad võimuorganid lõpptulemuslikult koos mõisnikuga. Ja talupojast kaasistuja! Temal tuli olla tahestahtmata aadli klassivõimu-organite tööriistaks. Isandad kasutasid teda praktiliselt oma võimu kindlustamiseks ja ka maskeerimiseks. Tekkis kahtlus selles, kas ta tegevus on kooskõlas feodaalide joonega, tuli tal koheselt ilmuda võimude ette. Seda sai tunda otseselt Paldiski alam-maakohtu kaasistuja Kammera Jüri, kui tekkis kahtlus, nagu oleks ta soovitanud Kaiu talupoegadele mitte arvestada mõõdupuud, mis oli antud Kuimetsa talupoegadele 1796. a.

ОБ АНТИФЕОДАЛЬНОЙ БОРЬБЕ КРЕСТЬЯН КУЙМЕТСА В КОНЦЕ XVIII века

Я. Конкс

Резюме.

В данной статье описывается антифеодальная борьба, которая вспыхнула на мызе Куйметса в связи с возрастающей эксплуатацией крестьян в 1795 году. Борьба продолжалась и в 1796 году, но тогда в Куйметса была отправлена военная команда и крестьянские волнения были подавлены.

[26] ENSV RAKA, f. 4, nim. 1, sü. 814, l. 29—30.

DER ANTIFEUDALE KAMPF DER BAUERN VON KUIMETSA AM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

J. Konks

Zusammenfassung

Im angegebenen Artikel behandelt man den antifeudalen Kampf, welcher im Jahre 1795 wegen der Verschärfung der Exploitation der Bauern begann. Der Kampf dauerte noch im Jahre 1796 an. Dann aber wurde ein Militärkommando nach Kuimetsa geschickt, und die Unruhen der Bauern wurden niedergeschlagen.

KOHTUHOONE ALIAS STENBOCKI MAJA TALLINNAS TOOMPEAL

H. Üprus

ENSV MN Riiklik Ehituskomitee
Teaduslik Restaureerimise Töökoda

Suuremate ja simapaistvamate ehitiste hulka Tallinna Toompeal kuulub hoonete kompleks Rahvakohtu tänav nr. 3, mis oma lihtsa, klassitsistliku ehitusmassiiviga Toompea põhjapoolset nõlvakut valitseb. Ehitis, mida kuni peaaegu tänapäevani tuntakse «Stenbocki maja» nime all ja mis balti-saksa uurijaile ning kunstnikele kui «krahvlik Stenbocki maja» on olnud Toompeal elanud aadli «ajaloolise omandiõiguse» illustreerimisel sagedaseks näiteks [1], ei ole olnud mitte üksi Toompea kõrgendiku põhjaküljel asuvatest hoonetest üks suuremaid [2], vaid nii kunstiajalooliselt kui ka ajalooliselt üks huvitavamaid.

Rahvakohtu tän. nr. 3 (Toompea krunt nr. 25) ehitusajalugu illustreerib tegelikult üht huvitavat perioodi meie maa arhitektuuriajaloos. Perioodi, kus kroonuehitiste suhteliselt intensiivse püstitamise tõttu meie maa senisest silmapaistvamalt hakkas lülituma Venemaa arhitektuuri valdkonda.

18. sajandi Venemaal omandas teiste kunstide hulgas eriti silmapaistva koha ehituskunst. 1763. aastal organiseeritud Peterburi ja Moskva ehituskomisjonide tegevus andis uue suuna Venemaa linnade arhitektuurilisele kujunemisele. See algas linnade ümberplaneerimisega, monumentaalsete arhitektuuriteoste ja -ansamblite kavandamisega ja ehitamisega nii linnas kui ka maal mõisates. Kui V. I. Lenin karakteriseerib 18. sajandi lõppu ja 19. sajandi

[1] N. v. Holts, Die deutsche Kunst des Baltenlandes im Lichte neuer Forschung. Bericht über das gesamte Schrifttum seit dem Weltkrieg (1919—1939), München 1942, lk. 62.

W. S. Stavenhagen, Album Ehstländischer Ansichten, Mitau 1867, Der Dom zu Reval.

[2] Allgemeines Verzeichniss aller im Gebiete des Dom Territoriums zu Reval befindlichen Immobilien..., Reval, 1865, kannab 1865. a. taksatsioonides kõne all oleva hoone suuruselt ja väärtuselt neljandale kohale ja nimelt 1) loss — 30.000 rbl. 2) kirik — 20.000 rbl. 3) Toll'i maja — 15.600 rbl. ja 4) Rüütelkonnale kuuluv maja (krunt nr. 25) — 14.310 rbl.

Joon. 1. Tallinn, Toompea. Foto P. Talvre 1963. a.

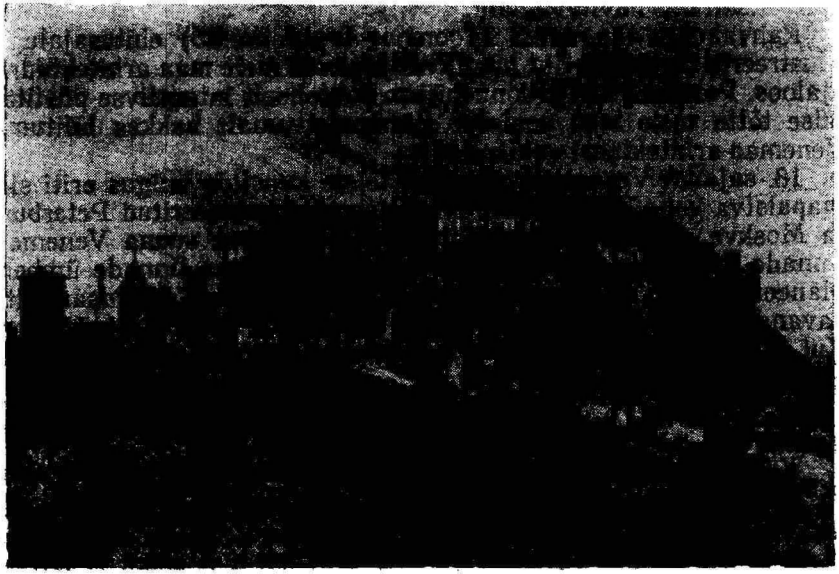

Joon. 2. Tallinn, Toompea 19 saj. II poolel. W. S. Stavenhageni terasgravüür.

algust, s. o. perioodi, mis hõlmab klassitsismi arengut Venemaal, kui «ametnike ja mõisnike monarhia» perioodi [3], siis peegeldub see kõik käegakatsutavas konkreetsuses tolleaegses vene kunstis ja eriti arhitektuuris. Ilmekaks tõendiks on vene aristokraatiale kuulunud paleed 18. sajandist ja samaaegselt ehitatud hulgalised riiklikud ehitised. Aadliriiki kandva klassi, aadli, eraehitiste kõrval moodustavad ametiasutuste hooned 18. sajandi II poolel, eriti viimasel veerandil teise silmapaistva rühma arhitektuuris. Paiguti tervete ansamblite või komplekside näol, mis erinevad aadliehitistest seetõttu, et nad on lahendatud märgatavalt lakoonilisemas vormikõnes kui aadli ehitised. Kui viimased vaatamata klassitsistlikule selgusele hoone ülesehituses mängivad lugematute dekooridetailidega, milles väljendub aadli luksuslik ja pillav elulaad kui ka võistlus kunstimetseenluses, siis kroonuehitistes tõuseb esile suur majamassiiv, selle lihtne siluett, akende rahulik ja tagasihoidlik rütm fassaadil. Peale alumise korruse rustika ja mõningate lamedate, lihtsate karniiside ei oma need hooned sageli mingeid tähelepanuväärseid ehisdetaile. Küll aga esineb nende juures klassitsistliku arhitektuuri pärisosa: korpusega harmoonilisse tervikusse liidetud sammaste motiiv, kas portikuse näol või viilu kandva tugisüsteemina fassaadi keskrisaliidil. Sellese lihtsasse süsteemi tõi vaheldust arkaadide motiiv, peamiselt mitmesuguste tarbeehitiste, eriti kaubandusotstarvet täitvate ehitiste juures (tollihooned, kaubahoovid, kõrtsid, vahimajad, jne.).

Kroonuehitiste arv hakkas meie maal kasvama eriti asehalduskorra sisseseadmise järel a. 1783, s. o. ajal, mil Balti kubermange hakati tihedamalt liitma muu Venemaaga. Asehalduskorra sisseseadmisega püüti ühtlustada haldust, kohtu korda, aadli ja linnakodanike õigusi, maksustusi, seati sisse üldriiklik tollisüsteem jms. Need ühtlustamise püüded ei jätnud mõju avaldamata ka arhitektuurile.

Ülalloetletud mitmesuguste funktsioonide täideviimiseks tekkis vajadus uute ehitiste järgi. Uute administratiivhoonete püstitamine toimus tihedas sõltuvuses riikliku keskvalitsuse nõuetest, mistõttu kandus siia ka Venemaa vastavate ehitiste arhitektuur.

Riigivõimu initsiatiivil ja materiaalsel toetusel algas kroonuehitiste planeerimine. Kõigepealt meenutagem suuri ehitustöid riigivõimu esindaja administratiivhoonete näol Baltimail, nagu Riia lossi ümberehitus a. 1783—84 [4] jt. Tallinnas oli Toompea lossi idatiiva ümberehitamisel uus kubermanguvalitsuse hoone valminud 1773. a. [5], mispärast nüüd pearõhk langes teistele hoonetele. Hulgaliste kasarmute ja arvukate õigeusu kirikute kõrval kerkisid tolli-

[3] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 46.

[4] A. Tuulse, Das Schloss zu Riga, TÜ Kunstiajaloo Kabineti väljaanded VI, Tartu 1939.

[5] A. Tuulse, Zur Baugeschichte der Talliner Burg, ÕES-i Ar. 1935, Tartu 1937, lk. 88 jj.

ja pakimajad, rannavalvemajad, magasiaidad, postijaamad, pangakontorid ja kohtuhooned. Viimaste hoonete ehitusajaloo jälgimine viibki meid lähemale «Stenbocki maja» tõelisele tekkeloole.

Varsti peale asehalduskorra sisseseadmist Baltimaal määrati 1784. aastal igale kubermangule kroonuehituste teostamiseks 20.000 rubla aastas, kusjuures nõutavate ehitiste püstitamine pidi toimuma 1785.—1790. aastate ajavahemikus [6].

Teiste hoonete kõrval Eestimaa kubermangus oli ühe suurema ehitisena ette nähtud Tallinnas uus hoone kohtuasutustele, nn. ametiasutuste- või kohtuhoone (дом для присутственных мест или дом для судебных мест). Juba enne kohtuhoone ehitamise korralduse konkretiseerimist Tallinna osas, oli küsimus üldriikliku ukaasi põhjal Tallinna Kroonupalatis arutusel. 8. III 1784. aastal otsustas Kroonupalat, veel mitte teades, millal valitsuse poolt ettenähtud hoone ehitamist tegelikult alustatakse, major Friedrich von Wrangell'ilt uue kohtuhoone jaoks omandada 50 puuda rauda («sibirisches Zobeleisen»). Teatav osa rahast maksti isegi ette [7]. Üsna varsti peale seda sündmust avaldati 24. juunil 1784. a. väljaantud valitsuse ukaas, millega igale kubermangule määrati ametiasutuste hoone ehitamiseks 20.000 rubla aastas.

Nagu Kroonupalati materjalidest nähtub, laekusid ehitussummad riigilt alguses korralikult. 1784. aastal 20.000 rubla, samuti 1785. aastal, kuid ehitamist niipea veel ei alustatud. Saadud raha eest tehti mõningate kroonuehitiste väiksemaid remonte. Enamik rahast aga laenati ehitustööde organiseerimiseni 6% vastu välja [8]. 1785. aasta detsembris otse kuhjus mainitud rahade laenuks soovijaid. See oli balti aadel, kes pärisorjuse laostumise tingimusis, ülepeakaela võlgades, tõttas iga laenuvõimalust kasutama. Laenusummad kõikusid 500—2000 rubla vahel, tõusid kohati isegi 12.000 rublani (näit. parun Stackelberg) [9]. Laenu saamiseks pantis aadel peamiselt maal asuvaid rüütlimõisu. Muide, teiste laenusoovijate hulgas oli ka brigaadikindral krahv Pontus Stenbock Hiiumaalt, pärastine kohtuhoone ehitusettevõtja (podrätšik), kes tähendatud rahadest laenas kahel korral, kokku 5000 rubla [10]. Seoses raha väljalaenamisega aadlile 1785. a. detsembris selgus ühtlasi, et suuremate uusehitiste, nende hulgas ka Tallinna kohtuasutuste hoonete plaanid, mis juba 1784. aastal olid kohapeal koostatud, ei olnud kindralkuberneri poolt veel kinnitatud [11]. Näib, et kohalik aadel oli huvitatud ehituse edasilükkumisest ja tegi kõik, et see viibiks. Tallinna kohtuasutused asusid sel ajal ajutiselt üüriruumides, aadlile kuuluvates eramajades Toompeal (näit. Knorringi majas), ning

---

[6] Revalsche Wöchentliche Nachrichten 1784, nr. 29 ja 40.
[7] RAKA, Fond 178, nim. 1, s.ü. 339, l. 166/167.
[8] RAKA, Fond 178, nim. 1, s.ü. 340, l. 760, 768, 770/71, 772, 788, 795 jj.
[9] RAKA, Fond 178, nim. 1, s.ü. 343, l. 399.
[10] Sealsamas, l. 193.
[11] RAKA, Fond. 178, nim. 1, s.ü. 340, l. 795.

nende kõrge üür tasuti samuti riigi poolt antud ehitussummadest [12]. 1784. ja 1785. aastal saadud 40.000 rublast (+ % % 800 rubla) laenati 1786. a. välja üle 36.000 rubla. Nelja tuhande rubla ümber kulutati mitmesuguste kroonuhoonete korrastamiseks, millest suurem summa läks komandandi maja remondiks.

1786. aasta märtsikuul saabusid lõpuks kindralkuberneri poolt kinnitatud plaanid tagasi Tallinna [13]. Plaanid olid koostatud kubermanguarhitekt Johann Caspahr Mohri poolt [14]. Nagu arhiiviürikutest nähtub, asus arhitekt Johann Mohr (venekeelsetes ürikutes ka Ivan Moor) Tallinna elama 18. sajandi seitsmekümnendatel aastatel. Ta töötas algul siin silmapaistva kohaliku ehitusmeistri Johann Andreas Jänicheni abilisena [15]. Taotles 1779. aastal toomkodaniku õigusi [16]. J. Mohr ehitas reas Eestimaa mõisates (eriti end. Läänemaal, Suure-Lähtrus, Martnas jm.) [17]. 1784. aastast alates oli ta kubermangu arhitektiks ja kubermangu sekretäriks [18]. Sellel ametkohal oli J. Mohr seotud peaaegu kõigi kroonu- ja avalike hoonete ehitustööga Eestimaa kubermangus ajavahemikul 1784—1788. Märkigem tollihoonet Tallinnas (end. Peeter I palee), kohtuhooned Haapsalus, Rakveres ja Paides jne. 1788. a. J. Mohr suri [19]. Tema töö pälvis korduvalt tunnustust ja kõrget hinnangut.

Üsna varsti peale kinnitatud üldplaanide saabumist kindralkubernerilt tegi Kroonupalat arhitekt J. Mohrile ülesandeks kohtuhoone ehitusplaani läbitöötamise kõigis detailides koos vastavate kirjelduste ja jooniste lisamisega [20]. Peale üksikasjalise materjalikalkulatsiooni nõuti detailplaanis jooniseid uste, aknaraamide, trepipide, simsside ja ka dekoratiivelementide, nagu «armatuuride», galerii figuuride, joonia stiilis sammaste, kipslagede ja frontispissi kujunduse jaoks. Nende ulatuslike tööde tõttu vabastati J. Mohr korduvalt muudest ametialastest ülesannetest (näit. tollihoonete järelevaatus saartel, mitme lossi remondid jms.).

Kroonuehitiste ehitustööd kubermangudes, nii ka Tallinna kohtuhoone ehitustööd, otsustati välja anda vähempakkumise teel, milleks avaldati vastav teadaanne ajalehes «Revalsche Wöchentliche Nachrichten». 1786. a. juulis toimus esimene vähempakkumine. Seekord võistlesid kapten v. Tiesenhausen, major v. Baranoff, kammerhärra krahv v. Tiesenhausen ja oberst v. Stackelberg [21]. Pakkumine

[12] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 340, l. 796.
[13] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 344, l. 83.
[14] RAKA, Fond, 178, nim. 1, s. ü. 343, l. 201. Sealsamas, l. 201. jj.
[15] RAKA, Fond 3, nim. 1, s. ü. 364, l. 233.
[16] RAKA, Fond 3, nim. 1, s. ü. 364, l. 218.
[17] RAKA, Fond 3, nim. 1, s. ü. 364, l. 220 jj.
[18] Adressbuch der Revalischen Statthalterschaft vom J. 1787, lk. 17.
[19] RAKA, Fond 291, nim. 1, s. ü. 1815, l. 4.
[20] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 343, l. 244 jj.
[21] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 344, l. 170 jj.

algas 111.000-st rublast. Mitmekordse vähempakkumise teel jõuti 100.500 rublani. Kroonupalat pidas tähendatud summat suureks ja küsimus jäi uuesti seisma. Hiljem korraldas Kroonupalat veel korduvalt uusi vähempakkumisi. Neist viimasel, 9. I 1787. a. võistlesid hoopis uued aadlikud ja nimelt kammerhärra v. Fersen, krahv v. Manteuffel ja major Fr. v. Wrangell. Seekord anti töö välja major Wrangellile 72.000 rubla eest [22]. Wrangelliga sõlmiti üksikasjalik, kolmekümne ühest punktist koosnev leping tähtajaga 1790. a. detsember. Leping esitati kindralkubernerile kinnitamiseks. 1787. a. juunis loobus Wrangell ootamatult, teatades, et lähenevat talve arvesse võttes tema ei suuda nii ulatuslikke ehitustöid lepingus ettenähtud ajaga, nelja aastaga, lõpule viia. Wrangell soovitas ehitusettevõtte välja anda sama summa, 72.000 rubla eest brigaadikindral krahv Pontus v. Stenbockile [23]. Krahv Stenbock oli nõus antud tähtaegadega. Nüüd võttis krahv Stenbock ehitustööde läbiviimise enda peale, vastutades lepingus loetletud tööde õigeaegse ja kvaliteetse teostamise eest oma mõisatega, mis asusid Hiiu saarel (Putkaste, Loja /Loiu/, Villivalla /Villevalli/ ja Hiiu /Hiie/ mõisad). Uus leping ühtis peajoontes Wrangelliga sõlmitud lepinguga, ainult tööde lõpetamise tähtajaks oli 1791. a. maikuu. Leping sisaldas 33 punkti ja oli mitmeti veelgi detailsem kui eelmine.

Kuna kohtuhoone ehitustööde algus oli mitu aastat edasi lükkunud, siis saatis kindralkuberner kinnitatud lepingu seekord eriti kiiresti tagasi. Peale kolmeaastast organiseerimist alustati ehitustöid niisiis tegelikult 1787. a. Kroonupalati raport kindralkubernerile näitab, et Tallinna kohtuasutuste hoone ehitustöid alustati 20. juulil 1787. aastal [24]. Stenbocki poolt mõni aeg hiljem esitatud tööaruannetest nähtub, et tööd algasid erilise hooga. Kahe kuu pärast, 21. septembriks, olid ehitusplatsil asunud vanad majad lammutatud ja osa vundamendist välja kaevatud [25]. Pea toimus vundamendi rajamise pidulik jumalateenistus. Samaks ajaks oli ehitusplatsile veetud suurel määral ehitusmaterjali: põllukive, lupja, liiva, puitu. Materjalide hankimiseks oli Stenbock sõlminud terve rea lepinguid [26]. Vajaliku puidu saamiseks esimese gildi kaupmehe Krausega, 3000 kasti lubja peale Melleriga, 400 sülla paekivide saamiseks major Cronmanniga ja 5000 sülla paekivide peale major Baranoffiga. Ahjud telliti pottseppmeister Reichilt. 1787. aastal maksti Stenbockile Kroonupalati poolt 11.000 rubla tehtud kulutuste esialgseks katteks.

Täiesti ootamatult saabus 26. X 1787. a. Eesti- ja Liivimaa

---

[22] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 345, l. 27 jj.
[23] RAKA, Fond 291, nim. 1, s. ü. 1715, l. 4, 8.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 346, l. 156 jj.
[24] RAKA, Fond 291, nim. 1, s. ü. 1715, l. 17 jj.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 346, l. 254.
[25] Sealsamas, l. 77.
[26] Sealsamas.

kindralkuberner Browne'ilt teade, et käimasoleva sõja tõttu 1788. aastaks lubatud 20.000 rubla riiklikeks ehitusteks enam ei anta. Seesugust teadet võttis nii Kroonupalat kui ka Stenbock algul ajutisena. Stenbock jätkas töid lootuses, et riigi finantsasjad peagi paranevad, kuid asi võttis hoopis tõsise kuju. 1788. aasta juulis saabus käsk väiksemad ehitustööd kubermangus kiiresti, kas või lihtsustatud kujul, lõpetada, Tallinna kohtuhoone ehitustööd aga kui eriti ulatuslikud, kohe katkestada [27]. Stenbock ise viibis sel ajal Peterburis. Ta otsustas töid jätkata ning alustas kauplemist tööde lõpuleviimiseks. Valitsuse seisukoht oli kategooriline: tööd katkestada kuni sõja lõppemiseni. Stenbockile otsustati tasuda senini teostatud tööde ja varutud materjalide eest, milleks nõuti üksikasjalikku lõpparuannet. Nii Stenbocki kui ka kubermanguarhitekti aruannetest nähtub, et 1789. a. alguseks oli töid teostatud ulatuslikult [28]. Materjal, välja arvatud Saaremaa kivid kapiteelideks ning osaliselt puit sarikateks, oli kõik ehituskohale veetud [29]. Tehtud tööd said kiitva hinnangu osaliseks. Märgiti mõningaid kõrvalekaldumisi plaanist, kõigepealt mõõtudes, mida Stenbock oli muutnud olenevalt maapinnast ja mitmesugustest muudest asjaoludest. Nagu öeldud, jätkas Stenbock töid peale ehitussummade äravõtmist, tehes seda oma talupoegadega ja osaliselt sadama kindlustustöödelt hangitud lisajõududega, vangidega, sunnitöölistega.

1789. aastal saabunud kategoorilised otsused tööde lõpetamiseks kutsusid esile vastastikuse protsessimise [30]. Esitades korduvalt aruandeid teostatud tööde ja tehtud kulutuste kohta, nõudis Stenbock kulude väljamaksmist ning tema mõisate vabastamist vastutusest. Ka Kroonupalat, kes algul oli ehitustööde jätkamist ergutanud, muutus nüüd tööde lõpetamise küsimuses kategooriliseks. Küll aga leidis Kroonupalat, et kuna lepingu katkestamine ei ole tekkinud Stenbocki süü läbi, siis ei ole leping enam Stenbockile kohustuslik. Kroonupalat asus seisukohale, et Stenbocki nõudmine 1784. ja 1786. a. koostatud ja 1787/88. a. tegelikult teostatud tööde hindade vahes on õigustatud, sest äärmiselt raskete sõja-aastate tõttu olid nii materjalide, tööjõu kui ka elatisvahendite hinnad tunduvalt tõusnud. Stenbocki poolt 1789. a. märtsikuul esitatud uus eelarve uute tegelike hindade alusel oli koostatud ehitusmeister Jänicheni poolt ning kontrollitud uue kubermanguarhitekti Pauli poolt [31]. Stenbocki poolt esitatud nõudmine ulatus esialgse kalkulatsiooni järgi 22. 644 rublani.[32] Kubermanguarhitekti ja kubermangumehhaanik Tirschi paikliku ülevaatuse tulemusena tõusis summa

[27] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 106, 322 jj.
[28] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 90 jj., l. 322 jj.
[29] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 354, l. 23 jj.
[30] RAKA, Fond 291, s. ü. 1939.
[31] Arhitekt Pauli kinnitati 27. I 1789. a. J. Mohri järeltulijaks, kubermanguarhitektiks. RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 117.
[32] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 323.

isegi 27.293 rublani.[33] Stenbock oli senini saanud ainult 11.000 rubla, seega võlgnes riik talle otseste kulude eest veel 16.293 rubla. Protsessimise tulemusena andis Valitsev Senat 1789. a. oktoobris nõusoleku vahekordade likvideerimiseks uute hindade alusel. Küll aga ei saanud Stenbock nõusolekut oma laenusumma (5000 rubla) likvideerimiseks seoses ehitustööde vahekordade lahendamisega[34]. Seda loeti erioperatsiooniks. Korduvalt esitati Stenbockile vastav võlanõudmine, vaatamata sellele, et ehitustööde arved olid tasumata. 1790. a. lõpuks ei olnud vahekorrad veel lahendatud. Stenbock esines korduvalt nõudmisega, taotledes ka protsente. Töö seisis. Materjal, ka see, mis likvideerimismomendil oli veel saartel (kivid kapiteelideks ja palgid), oli vahepeal Tallinna transporditud.

Valitsus ehitust enam ei jätkanud. Katariina II suurejoonelised algatused ehituse alal (näit. Kremli gigantne loss ja paljud teised), mis pidid demonstreerima Venemaa finantsolukorda sõdade ajal, ei olnud reaalsed. Rida loomingulisi töid suurte projektide näol jäi realiseerimata ka pärast võidukat sõdade lõppemist. Paljud poolelioolevad ehitised läksid üle eraisikute kätte, nii ka Tallinna kohtuhoone. Pretsedent selleks oli loodud riiklike ehitussummade äravõtmisega, mil peaaegu lõpuleviidud Tallinna pangakontori hoone lasti müügile. Ka selle omandas eraisik. Kohtuhoone aga läks Stenbockile, kes oli mahutanud oma kapitali ehitusse. Stenbock sai poolelioleva ehituse soodsalt, mispärast ta oli ka suuteline töid jätkama. Vajalik materjal ning odav tööjõud pärisorjade näol olid olemas. Pealegi oli töö senini kulgenud hääde tulemustega, nagu ehitusaruannetes kõrge kvaliteedi korduvast konstateerimisest nähtub. Kõige raskem ja kulukam osa, kapitaalsete keldrite kaevamine ja kapitaalseinad olid valmis. Tõenäoliselt viidi tööd hoone juures lõpule 18. saj. üheksakümnendate aastate algul. 1792. a. algul pantis Stenbock Putkaste mõisa Hiiumaal 60-ks aastaks parun Ungern Sternbergile 68.000 rubla suuruse summa eest, missugune tehing võis olla tingitud linnamaja ehituse lõpetamisest[35]. Tallinna Toompea uues kinnistusregistris, mis sisaldab andmeid enne 1795. aastat, on Toompeal krundil nr. 25 asuva suure hoone omanik krahv Pontus Stenbock.

Hooned Rahvakohtu tän. nr. 3 on sellest ajast peale vahetanud mitmeid omanikke. Kuigi veel 1855. aastal Gehlhaar Hau gravüüridel ta kannab Stenbocki maja nimetust ja kuigi isegi 1864. a. ilmunud Stavenhageni albumis[36] on märgitud, et hoone kuulus

[33] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 90 jj.

[34] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 354, l. 7, 81/82.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 354, l. 177/178.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 354, l. 179.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 356, l. 345, 347.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 358, l. 154/155.

[35] Tallinna Inventeerimisbüroo vanemad materjalid (pakkides). Toimik nr. 231, lk. 48.

[36] W. S. Stavenhagen, Album Ehstländischer Ansichten, Mitau 1867. Der Dom zu Reval.

varem krahv Stenbockile, ei püsinud hoone Stenbocki käes kuigi kaua. Juba 18. IX 1828. a. on kinnisvara kreposteeritud maanõunik haagikohtunik Paul v. Benkendorffi nimele[37]. Tegelikult oli hoone kauemat aega rüütelkonna kasutada ja läks hiljem üle ka rüütelkonna omandiks. Alates 1855. asus hoonesse Toomkooli pansion[38]. 1864/65. a. Tallinna kinnisvarade trükitud nimestikus on ta juba märgitud rüütelkonna omandina, kuigi kinnistusjaoskonna andmed näitavad, et ümberkreposteerimine toimus alles 9. jaanuaril 1874. a.[39] 1891. aastal müüs rüütelkond hoone Eestimaa Kubermanguvalitsusele 1889. a. justiitsreformiga loodud uute kohtuasutuste jaoks,[40] missuguste instantside kasutada on ta olnud põhiliselt kuni tänaseni.

1784. aasta plaanide kohaselt kavatseti kohtuhoone püstitada Tallinna Toompeale, suurtükiväele kuuluvale platsile, mis asus lossi ja ülemkomandandi hoonete vahel. Seoses mitmesuguste administratiivsete ettevalmistustöödega kerkis peale plaanide kinnitamist 1786. aastal üles küsimus ettenähtud asukoha sobimatusest[41]. Kardeti, et suure hoone ehitamine valli servale on ohtlik. Kaheldi selles, kas õõnes vall ja kasematid suudavad vastu panna hoone suurele raskusele. Ennustati vundamendi vajumist või kohalt nihkumist ja mõningate arvates isegi hoone vallikraavi langemise ohtu koos valliga. Plaanitseti kasemattide võlvimist, et sel teel raskuse ja surve kandepinda kindlustada. Korraldati mitmeid paiklikke ülevaatusi, millest osa võtsid komandantuuri esindajad, kubermanguarhitekt J. Mohr ja kubermangumehhaanik Tirsch. Kalkuleeriti hoone ehitamist valli servast kaugemale või siis vundamendi kindlustamist erisuguse palkseadeldisega. Kõne all oleva platsi kohta puudus 1786. aasta algul veel kindralkuberneri nõusolek ja kuni ehitustööde alguseni ei ole selle kohta leida mingit märkust.

Ehitusajaloo jälgimine näitab, et tööde tegelikuks alguseks, 1787. aastaks oli asukoha valikus tehtud muudatus. Ehitustööde käigus ei ole enam juttu õõnsast vallist. Vundamendi rajamine toimus kõva pinnasega maa-alal, kus töö oli äärmiselt raske. Eriti raskeks kujunes töö seepärast, et kõigile ootamatult leiti maapinnast suuri põllukive[41a]. Põllukivid asetsesid maapinnas nagu Stenbock kirjutab «süldade pikusélt». Kivide kohta on öeldud, et need oma viltuse asendi tõttu tulid eemaldada, ning lõhuti väikesteks tükkideks kivilõhkumiskirgastega ja et see töö nõudis tohutut

[37] TLA Krepost-Buch 18. IX 1828.

[38] P. Blosfeldt, Geschichte der Domschule zu Reval 1906—1922, Reval 1923, lk. 9.

[39] Tallinna linna Inventariseerimisbüroo. Hypoteken Buch des K. E. Olgs. Dom. Nr. 25.

[40] Tallinna linna Inventariseerimisbüroo. Toimik Nr. 25. Дело Ревельско-Гапсальского отделения о надвижимости расположенной въ полиц. части — началось 1891.

[41] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 343, l. 201 jj.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 344, l. 97, 104, 172.

[41a] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 322 jj.

vaeva[42]. Muldvallist ja kasemattidest ei ole ehituse käigus enam midagi kuulda.

Kui 22. IV 1786. aastal Eestimaa Kroonupalat kubermanguarhitektilt Johan Mohrilt nõudis ehitusplaanide detailiseerimist, siis oli esimese punktina ette nähtud ehituskohani ulatuva lossimüüri lammutamine. Ehituskalkulatsioonid koostati esialgselt valitud asukoha järgi. 1787. aastal, lepingu sõlmimisel Stenbockiga, samuti hilisemates aruannetes ei ole enam ühtki vihjet lossimüürile. Nüüd tulevad lammutamisele «kolm vana maja».[43]

Kõik ülalesitatu kui ka veel terve rida mitmesuguseid muid märkusi kinnitavad täiesti uue asukoha valikut. On teada, et kindralkuberner krahv Browne külastas Tallinna 1786. a. juunikuul[44]. Võib arvata, et kindralkuberner tähendatud külaskäigul oma otsuse langetas ka kohtuhoone asukoha suhtes. Mitmed kaasaegsed teated Tallinna ehitatava uue kohtuhoone kohta (muude hulgas ka Hupel[45], väidavad asukohana maa-ala ülemkomandandi hoone ja lossi vahel. Need teated pärinevad kindlasti esialgseist avalikest informatsioonidest, mis olid tegeliku olukorraga kontrollimata.

Ehitis Rahvakohtu tän. nr. 3, lähtudes põhiliselt klassitsistlikest asetusreegleist, näitab neist teatavat kõrvalekaldumist. Hoolimata klassitsistlike ehitustavade sümmeetrianõudest on kõrvalhoonete välisseinad allutatud tänavajoone ja naaberkruntide poolt ettemääratud asetusele. Krunt, mis asub kiiluna teiste kruntide vahel, on piiratud igast küljest hoonetega nagu kaitsemüüriga, mis loob suletud ja muust ümbrusest rangelt eraldatud ehitiskomplekti. Selle asemel, et kõrvalhooned asetuksid sümmeetriliselt poolkaarena peahoone vastas (nagu see oleks olnud naaberkruntidest rippumatu maatüki korral), on need kaarekujuliselt painutatud vaid siseõues, kuna välisseinad järgivad müürina krundi piire kõiges selle ebasümmeetrilisuses. Selline hoonete rajamine on arusaadav, kui meenutada hoone esialgset otstarvet: kohtuhoone suurte vanglaruumidega peahoone keldris ja osaliselt ka kõrvalhoonetes. Hoone otstarve tingis eraldatud ja suletud hoonete kompleksi.

Massiivne, lihtsate ja klassitsistlike proportsioonidega peahoone, suur kolmekorruseline kivist ehitis asetseb Toompea kõrgel põhjakaldal ja on oma põhjafassaadiga pööratud vastu all asuvat

[42] Suurte põllukivide leidumine Toompea kõrgel põhjapoolsel nõlvakul «vanade majade» all, väärib erilist äramärkimist. Näiliselt on tegemist sinna kokkukantud kividega, missugune fakt pakub tõsist huvi eestlaste maalinna asukoha selgitamise seisukohalt.

[43] RAKA, Fond 291, nim. 1, s. ü. 1715, lk. 18.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 345, lk. 27 jj.

[44] Revalsche Wöchentliche Nachrichten nr. 24, 1786.

[45] A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft, Riga 1789, lk. 613/614. Sisaldab andmeid, mis on kogutud rea varasemate aastate kestel. Hoone ehitamist alustati 1787. a., kuid teatmeteosed kasutasid varasemaid avalikke informatsioone (kohalik ajaleht «Revalsche Wöchentliche Nachrichten»).

Balti raudteejaama. Siseõues kaarekujuliselt painutatud kõrvalhooned on peahoonega seotud hilisemate juurdeehitustega, mispärast tänapäeval kõrvalhooned loovad tiibhoonete illusiooni.

Ühel Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduval dateerimata plaanil[46] nähtub, et peahoone ja läänepoolse kõrvalhoone vahel oli vaid

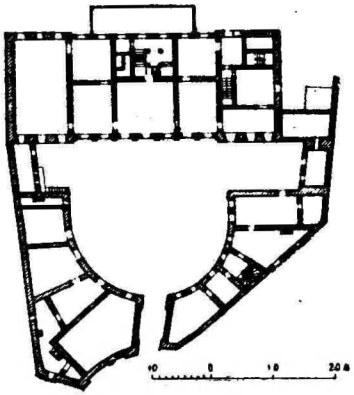

Joon. 3. a. Kohtuhoone. II korruse põhiplaan. (Joonistanud arh. I. Potsep).

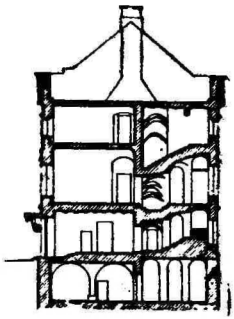

b. Kohtuhoone. Lõige (Joonistanud arh. I. Potsep).

Zur Mühlenile kuuluvast naaberkrundist eraldav müür. Idapoolse kõrvalhoone välismüür, mis eraldas krunti Wredele kuuluvast krundist, oli pikendatud kuni Toompea nõlvaku servani. Selle müüri siseseina oli ehitatud rida kergemaid puuehitisi ja pesuköök, mis oli kivist. Samas arhiivis leiduv Wredele kuuluva naaberkrundi ehitusplaan a. 1859 näitab aga ühtlasi krunt nr. 25 hoonete asetuses juba pea- ja kõrvalhooneid ühendavaid ehitisi.[47] Kuna idapoolne naaberkrunt kuulus Wredele 19. sajandi 30-ndatest aastatest alates, Wrede aga naabrina on märgitud kõne all olevale dateerimata plaanile, siis ümberehitus pidi toimuma 1830. ja 1859. a. ajavahemikus. Millal täpselt, ei ole teada, kuid tõenäoliselt alles peale 1855. aastat, mil hoonesse asus Toomkooli pansion[47a]. Uued ülesanded tingisid ulatuslikumaid ümberehitusi siseruumides. Kõne all olev dateerimata plaan näitabki siseruumides muudatusi hulgaliste vaheseinte ehitamise näol[48].

Nagu ülal öeldud, ümbritsevad kaarekujuliselt painutatud kõrvalhooned siseõue, kuhu pääses kolme sissekäigu kaudu. Neist lai võlvitud peavärav asetseb tiibhoonete keskel, Rahvakohtu täna-

[46] RAKA, Fond 33, nim. 2, s. ü. 14 lk.
[47] RAKA, Fond 33, nim. 3, s. ü. 501, lk. 4.
[47a] P. Blosfeldt, Geschichte der Domschule zu Reval 1906—1922, Reval 1923, lk. 9.
[48] RAKA, Fond 33, nim. 2, s. ü. 14 (leht 6).

val, otse vastu peahoone lõunafassaadi. Seesugune hoonete asetus vastab täiel määral nii 1784. kui ka 1786. aastate projekti seletustele. Nagu tookordsete plaanide kirjeldusest nähtub, oli ehitis Tallinna kohtuasutistele kavandatud keskõuega hoonete kompleksina (kirjeldusis sõnastatud «двор», «innere Burg»), mis koosnes suurest kolmekordsest peahoonest ja kõrvalhoonest [49].

Sedalaadi hoonete asetus levis laialdaselt 18. saj. Venemaal aristokraatia hulgas. Kõne all olev motiiv, mille algeod viivad tagasi Palladio villade rõngasõuedeni, vastas Vene aadliriigi valitseva klassi taotlustele luksuslikes elamutes. Peakorpuse imposantsusele ja isegi suurlinnalikkusele anti sel teel mõisa laiuva hoonestiku iseloom, nagu seda näeme aadlikele kuuluvate losside juures Moskvas ja Leningradis, kust see levis ka klassitsismiaja riiklikele ehitistele [50]. Kõrvalhooned (nn. Appartinentien) sisaldasid tavaliselt talliruume, tõllakuure, aitu, tallipoiste ja teenijate eluruume jms. Ka antud juhul oli kõrvalhoonetesse mõeldud tallid jms., osaliselt aga kartserid ja kohtuteenrite ning vangivalvurite elukorterid.

1951. a. võeti arhitektuurikaitse poolt ette käsiteldava ehitise mõõtmine. Mõõtmise tulemused kinnitavad arhiivi dokumentides leiduvaid andmeid selle kohta, et Stenbock teostas ehituse mõnevõrra teistes mõõtudes kui see plaanis oli ette nähtud [51]. Nii oli vundament lepingus ette nähtud 578 kuupsülda. 1789. a. kontrollimisel konstateeriti asjaolu, et Stenbock oli tööde erakordse raskuse tõttu vundamendi lasknud kaevata 365¼ kuupsülda [52], s. o. üle kolme ja poole tuhande kuupmeetri, mis vastab 1951. aasta mõõtmiste andmetele, kus peahoone vundamendi mahtu võib arvata kolme tuhande kuuesaja kuupmeetri ümber. Seega kujunes peahoone esialgses plaanis ettenähtust väiksemaks. Vähendatud on hoone pikkust. Plaanis oli hoone pikkuseks ette nähtud 23 sülda, s. o. üle 49 meetri. 1789. a. kontrollimisel selgus, et peahoone on lühem, mis kõigepealt oli sellest tingitud, et hoonele oli leitud uus krunt. 1951. a. mõõtmiste järgi on hoone pikkus tõepoolest 44 meetrit. Peahoone suuruse muutmine peegeldub ka hoone fassaadil. Lepingu kohaselt pidi kummalgi peahoone fassaadil olema 12 joonia sammast. Et hoida kogu fassaadi liigendust proportsioonis, tuli ehituskorpuse lühendamise tõttu ka sammaste arv vähendamisele. Nii on lõunapoolsel fassaadil 6 pilastrit ja 2 poolpilastrit. Seesugune ebatavaline pilastrite asetus näitab, kui oluliseks peeti hoone üldproportsiooni. Selle huvides toodi ohvriks detailide tava. Mis puutub peahoone laiusesse, siis on see jäänud esialgsete plaanide mõõtmetesse. Nimelt oli hoone laiuseks esialgsel plaanil 8 sülda 2 jalga, hiljemini 6 sülda 2 jalga ja 7 sülda 3 jalga (meetrites

[49] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 345, l. 39 pöördel.
[50] Näit. Pelle postihoone, Kunstide Akadeemia Leningradis jne.
[51] RAKA, Fond 291, nim. 1, s. ü. 1939, l. 25 jj.
[52] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 354, l. 25.

17,67 m., 13,41 m., ja 15,84 m), mis vastavalt 1951. a. mõõtmistele on 17,27 m ja 15,4 m. Nagu plaanis nõuti, nii on ka müürid ehitatud selliselt, et välised müürid on paksemad (1,3 m) ja õues õhemad (ca 1 m). Akende, uste ja mitmesuguste muude detailide mõõdud ühtivad plaanis näidatutega, mispärast ei ole kahtlust, et just hästituntud Stenbocki maja on asehaldusajal alustatud riiklik ehitis.

Mis puutub hoone arhitektuuri, siis mõjutas seda tugevasti riiklikkude summade äravõtmine. Kohtuhoone plaanid, mis kohaliku kubermanguarhitekti Mohri kavandamisel kandsid märgatavalt provintsiaalseid varaklassitsismi elemente, on saanud palju liht-

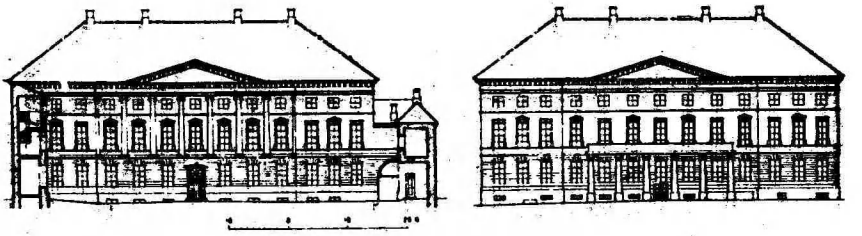

Joon. 4. Kohtuhoone. Fassaadid. (Joonistanud arh. I. Potsep).

sama, isegi valjuma üldmõtte kandjaks. Kaheldamatult ei põhjustanud seda mitte üksi finantsküsimus, vaid teataval määral mõjus kaasa ka plaanide koostamise ja hoone tegeliku püstitamisaja vaheline, peaaegu kümne aasta pikkune ajavahemik ning sellega kaasunud stiilimuudatused arhitektuuris. Plaanis kavandatud peahoone oli vene klassitsistlike kommunaalehitiste tüüpi. Joonia stiili sammastega, skulptuurilustistega ja galeriidega projekteeritud hoone oli oma detailides 90-ndateks aastateks, s. o. hoone teostamise ajaks juba aegunud. Pealinnaga tihedas kontaktis viibivbrigaadikindral Stenbock oli sellest teadlik. Pealegi oleksid kunstipärased ehisdetailid nõudnud suuri väljaminekuid. Osa muudatusi peegeldub 1789. a. aruannetes. Nii näit. on Saaremaa või Märjamaa paekivist ettenähtud sambad juba lihtsustatud, sest Saaremaalt tuuakse kivid ainult kapiteelideks.

Hoone klassitsistlik üldmõju seisneb kõigepealt tema lihtsuses ja proportsioonides. Kõik hoone osad on hästi tasakaalustatud. Suur majamassiiv mõjub oma lihtsa siluetiga ja korrustevaheliste simssidega ning alumise korruse rustikaga selgelt ja rangelt. Fassaadid on rahulikud oma tihedate akende reaga, kus katustatud serv- ja viilsimsi vaheldumine loob kindla rütmi. Varaklassitsistlik, astmeline aknaraamistus ja hammaslõikega katusekarniis lisavad oma osa ehitise stiilsele kujundusele. Hoone kesktelg on rõhutatud pilastritega. Lõunafassaadil, kergelt (ca 18 cm) taanduval kesk-

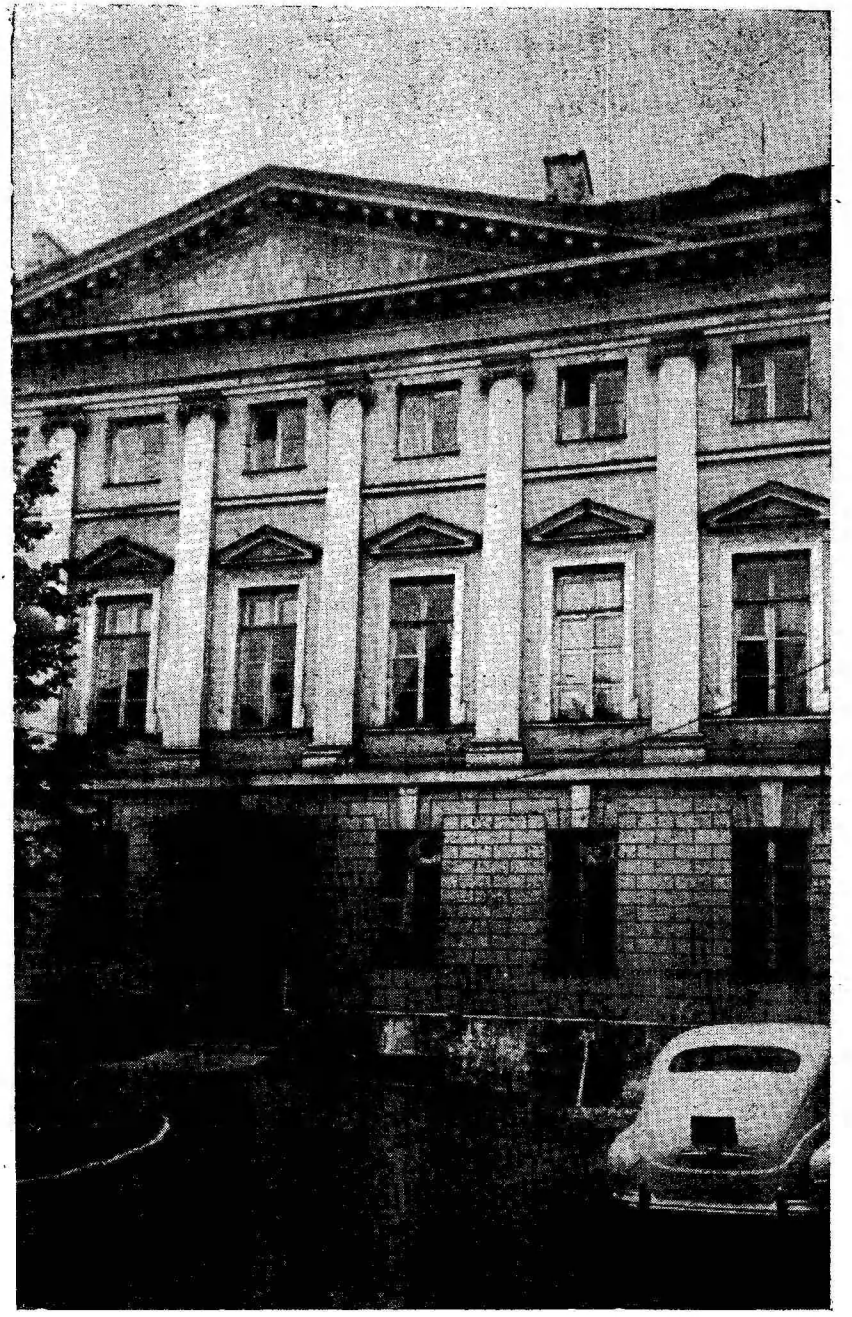

Joon. 5. Kohtuhoone õuepoolne fassaad. Foto E. Kibin, 1963. a.

risaliidil, asuvad 6 pilastrit ja 2 poolpilastrit. Ülespoole ahenevad pilastrid ulatuvad läbi teise ja kolmanda korruse ning toetavad hammaslõikega ääristatud frontooni, millel varem asetses riigivapi kujutis. Pilastrite baasised ja kapiteelid on Saaremaa marmorist. Nende vormid matkivad stiili vorme — baasised koosnevad kahest mõikast ja nendevahelisest süvarihvast. Kapiteelide vorm on tuletatud joonia stiilist, kuid puudub joonia stiilile iseloomustav

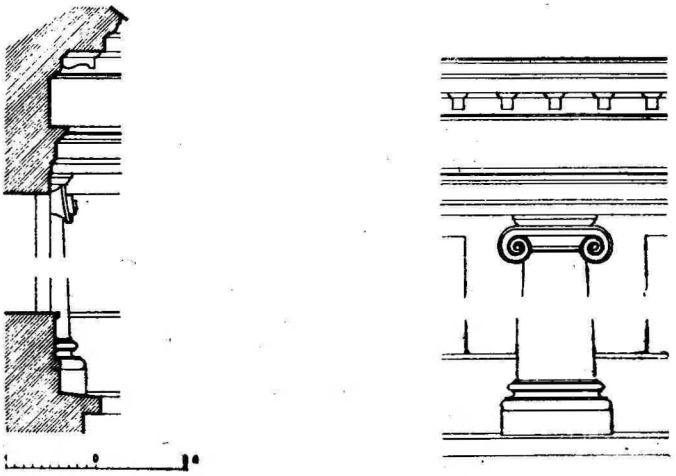

Joon. 6. Kohtuhoone. a) Detail õuepoolselt fassaadilt. b) Lõige ja vaade. (Joonistanud arh. I. Potsep).

rullpadjand. Abakust asendab sirge plaat, mis mõlemas otsas lõpeb spiraalikujulise voluudiga. Voluudid on lopsakad ja meisterlikult teostatud. Kapiteelid mõjuvad lihtsalt ja jõuliselt. Nad dekoreerivad sobivalt hoone lakoonilist ja peaaegu valju vormikõnega fassaadi, ühtlasi näidates Saaremaa marmori kui sajandite traditsiooniga seotud ehitusmaterjali sobivat käsitlust klassitsistlikus arhitektuuris. Väikest õue arvestades on esialgses plaanis kavandatud sambad pilastriteks muudetud.

Põhjapoolse fassaadi kergelt taanduval keskrisaliidil (ca 16—19 m) läbivad hoone esimese korruse kuus kõrgel (1,45 m — 1,70 m) soklil asetsevat maoka tüvesega pilastrit. Pilastrid on lihtsate dooria plaatkapiteelidega ja meenutavad rohkem tugipiitu kui pilastreid. Nagu 19. sajandi 20. aastate gravüürid näitavad, oli hoone põhjafassaadi ees kuus dooria sammast, mis kandsid rõdu. 1890. aastal (ins. R. Knüpferi)[53] ja 1891. aasta (akadeemik V. Prus-

[53] RAKA, Fond 33, nim. 3, s. ü. 1953, l. 13 jj.

Joon. 7. Kohtuhoone. Toompea nõlvakupoolne fassaad. Foto E. Kibin, 1963. a.

sakovi)[54] ümberehitusplaanide kohaselt eemaldati rõdu, kuna see oli lagunenud. Pealegi leiti kuue suure samba asetus hoone põhjaküljel olevat täiesti kõlbmatu, kuna need varjavad valgust ja võivad tekitada hoone keskossa niiskust. Nii toodi hoone stiilne kujundus ohvriks otstarbekusele. 20. sajandi esimestest aastatest pärinevatel fotodel rõdu ega sambaid enam ei ole.

Tiibhoonete välisarhitektuur on äärmiselt lihtne. Need on tarbeehitised kõige otsesemas mõttes. Nagu Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduval 19. sajandi keskelt pärineval plaanil näha, oli läänepoolne kaarhoone hobusetallideks ja tõllakuurideks ehitatud[55].

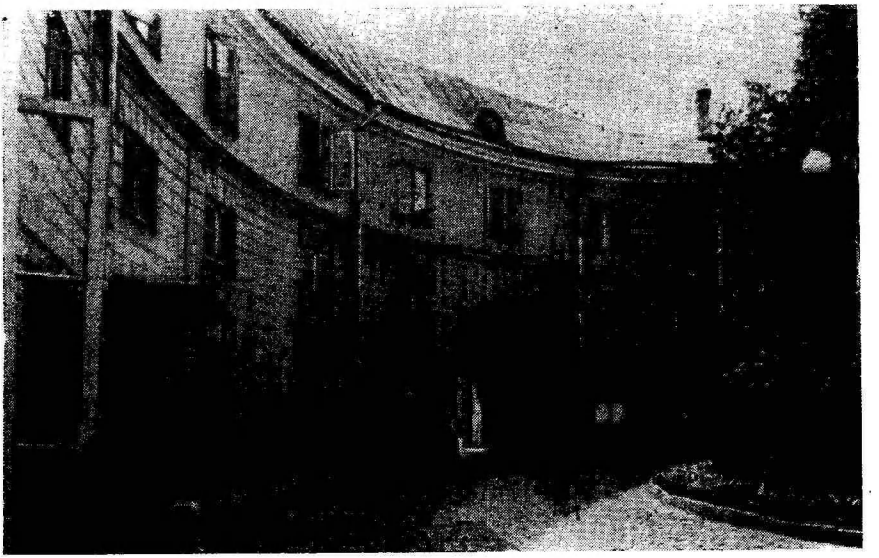

Joon. 8. Kohtuhoone. Kaarekujuline kõrvalhoone. Vaade õuest.

Märkimist väärib, et talliruumidel, kui ka idapoolse kaarhoone tarberuumidel alumisel korrusel olid ümaraknad, mis 19. sajandil ümber ehitati nelinurkseteks akendeks. Ka teistel korrustel on akende arvu ja asetust muudetud.

19. sajandi keskel ehitatud osad, mis peahoonet kõrvalhoonetega ühendavad, on teostatud endise hoonete kompleksi stiilset kujundust arvestamata, nii nagu see on iseloomulik 19. sajandi keskel valitsenud langusperioodile arhitektuuris.

Käsitletava hoonete kompleksi juurde kuuluvad idapoolse müüri külge ehitatud kõrvalruumid, millest pesuköök, omaaegne vangla köök on ainus ehitise algpäevist pärinev.

[54] RAKA, Fond 33, nim. 3, s. ü. 1953, lk. 45 jj.
[55] RAKA, Fond 33, nim. 2, s. ü. 14 (leht 6).

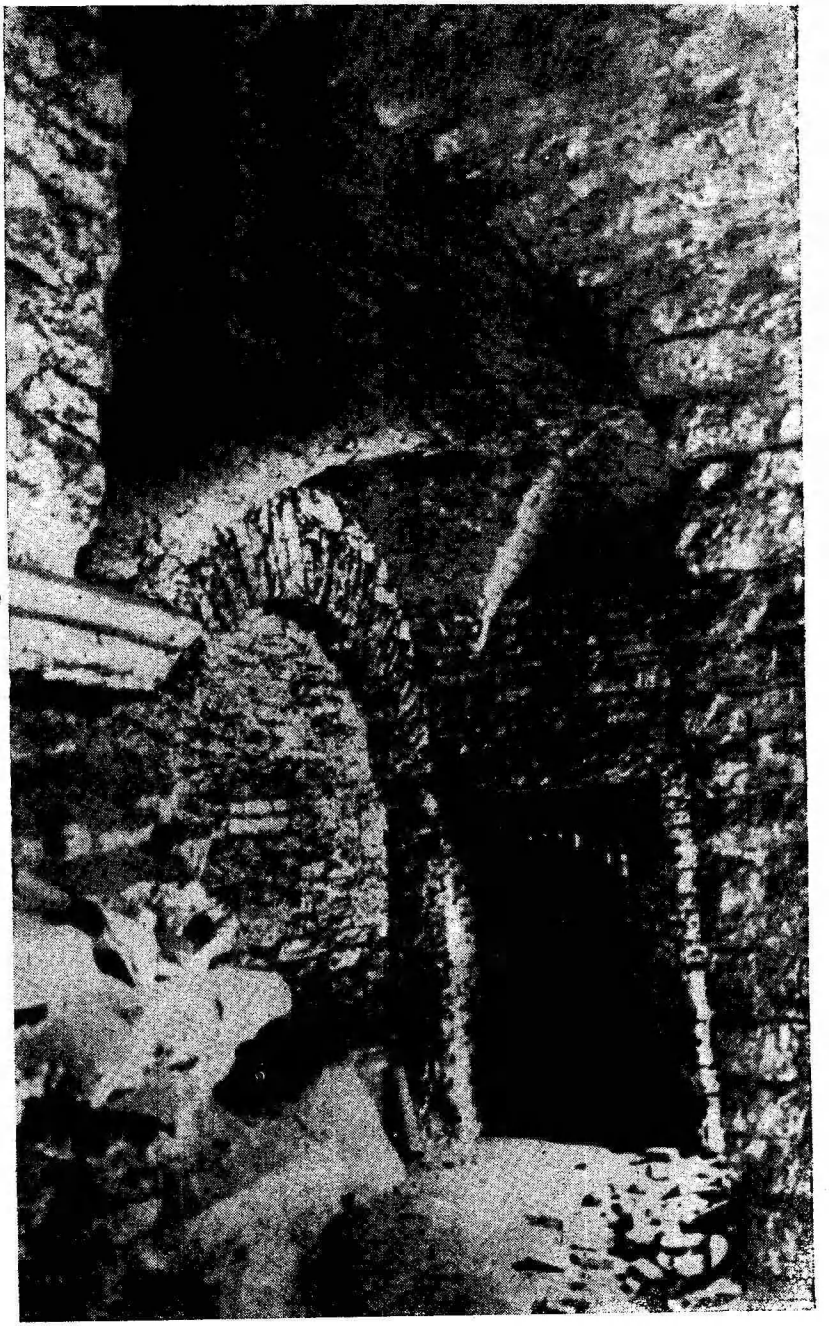

Joon. 9. Kohtuhoone. Keldrid.

Sisearhitektuuris märkigem esmajoones peahoone keldreid, mis olid ehitatud vanglaruumideks. Keldrid on sügavad, erakordselt paksude müüridega ja võlvitud. Võlve kannavad monumentaalsed piilarid. Kuna keldreid ei lõpetatud vanglaruumidena, siis on seinad krohvimata. Paemüüride ladu on hoolikas ja meisterlik. Piilarid ja astmelistele konsoolidele toetuvad võlvid näitavad ehitajate oskust kivitöös.

Peahoone on paraadtrepiga maja keskel jagatud kaheks tiivaks. Trepikojast vasakule ja paremale kulgevad suured servkarniisiga kroonitud uksed on praegu kinni müüritud. Kuidas ja missugune oli siseruumide algne otstarve, seda 18. sajandi plaanidele lisatud kirjeldusest ei nähtu. On vaid viited vastavatele numbritele, kuid esialgsete plaanide puudumisel jäävad need šifrid lahendamata. Küll aga võimaldavad hilisemad plaanid, samuti ka teiste samaaegselt valminud kohtuhoonete kirjeldused mõnevõrra pilku heita ruumide esialgsele jaotusele.

Paides valmis 1789. aastal kohtumaja[56], mis sisaldas kreisikohtu istangusaali ja kantselei, alammaakohtu istangusaali ja kantselei, linnafoogti istanguruumi ja kantselei, korrakohtu ruume, kreisirentei, ekspeditsioonitoad. Võlvitud ruumidena olid ette nähtud kassa ja arhiiviruumid, vangla ja valveruumid. Eraldiseisvana ehitati vangivalvurite elumaja. Sedalaadi otstarbeid pidi rahuldama ka kubermangulinna kohtuhoone. Kuna Tallinna kohtuhoone oli kapitaalsetes osades valminud seks ajaks, mil ehitussummad ära võeti, siis viidi ehitus lõpule esialgsete plaanide järgi. Me nägime, et Stenbock tegi seda lootuses, et riik, edaspidi hoonest huvitudes jätkab ehitust või omandab selle hiljem. Samuti kalkuleeris Stenbock hoone väljaüürimist ametiasutustele ja kohtutele. Ei ole sugugi võimatu, et ta seda algul tegigi. Hoone ehitamise ajal on korduvalt märgitud, et kohtuasutused asuvad kõrge üüriga eramajas (Knorringi majas) Toompeal ja et see maja on äärmiselt lagunenud, nii et aktid pärast vihmasadu on sageli läbimärjad.

Esimesel korrusel, hoone vasakus tiivas asub suur võlvitud saal, mille võlve kannavad tugevad piilarid. Ruum ulatub risti läbi maja. Samas on ka teine, kuid väiksem võlvitud ruum. Võib arvata, et esimene neist oli määratud arhiivi, teine kassa jaoks, nii nagu see Paide kohtumajas oli. Ka teisel ja kolmandal korrusel on hoone läänetiivas suured saalid, otse I korruse võlvitud ruumi kohal. Ei ole kahtlust, et need olid ehitatud kohtusaalideks. Ükski eraehitus ei oleks vajanud kolme ca 126 m² suurust saali, pealegi oleks esindussaal erahoones paigutatud hoone keskele.

Ruumide sisekujundus on praegu lihtne ja oli seda ka 18. sajandi plaanides. Välja arvatud viited erijooniste järgi tehtavatele kipslagedele, ei märgita ruumides mingeid dekoore. Enamik lagesid

[56] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 352, l. 60 jj.

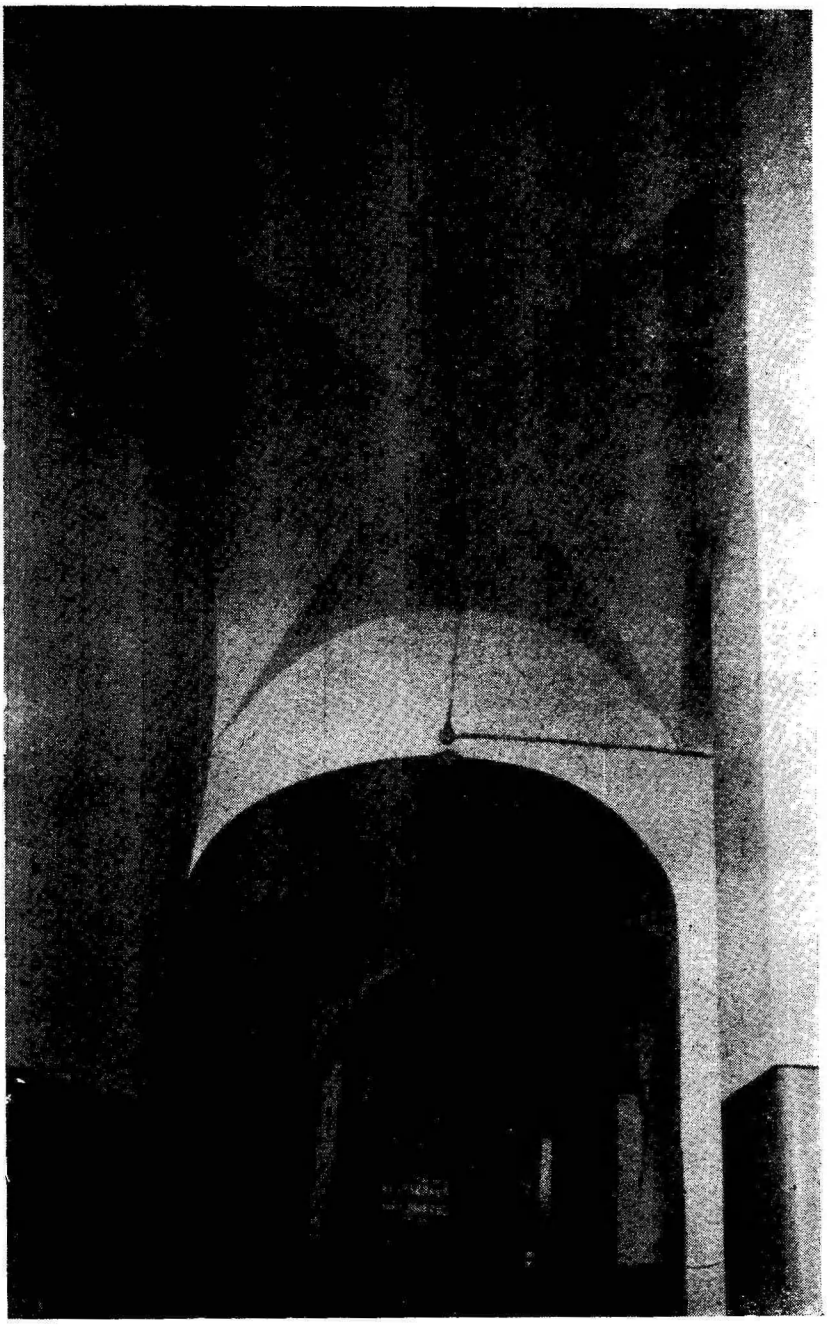

Joon. 10. Kohtuhoone. Trepikoja võlvid.

on lihtsad, neist mitmed peegelvõlvlaed. Mitmes ruumis on lae ja seina üleminek rõhutatud lihtsa profileeritud servjoonkarniisiga. Nii näit. esimesel korrusel. Peatrepist idatiivas asuva ruumi lael on lõigatud nurkadega ristkülikut moodustav dekoor. Kõige pidulikum lagi on hoone läänetiivas, II korrusel. Kunagise suure saali ruumi kogumõju on täiesti lõhutud, sest saal on praegu jaotatud inetu vaheseinaga. Peegelvõlvlagi omab laia sügava reljeefiga karniisi, mis koosneb kaunirütmilistest servjoontest ja hammaslõikereast. Lagi on suure stiilitundega tehtud ja on käsiteldava hoone sisekujunduses kõige väärtuslikum säilinud osis. Mitmed laed reedavad hilisemaid ümberehitusi.

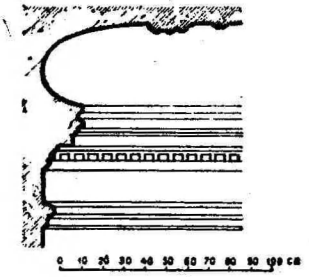

Joon. 11. Kohtuhoone. Saali laekarniis. Joonistanud arh. I. Potsep).

Siseruumides leiduvad uksed, trepid ja muu tisleritöö on valdavas enamikus asjalik, koguni vaene. Mõlemast ümberehitusplaanist nähtub, et suur osa uksi ja aknaraame on uutega asendatud 19. saj. Ainus tähelepanu vääriv uks asub hoone läänetiivas, I korrusel. See on madal keldriuks, mis pärineb 18. saj. lõpust ja kuulub kohaliku tisleritöö näidete hulka.

Siseruumidest kõneldes ei saa mööda minna ahjudest, mis 18. saj. kirjeldustes on loetletud üksikasjaliselt. Nimelt oli ette nähtud 12 valget ahju 12×14 tollistest kahlitest, 4 ahju 7×8 tollistest valgetest kahlitest ja 15 musta ahju. Mustad ahjud olid vastavalt kirjeldusele valgete liistude ja kroonidega ning asetsesid jalgadel. Veel 19. sajandi plaanil loetleme ahjusid arvuliselt peaaegu plaanis ettenähtud hulgal. Erilist tähelepanu väärivad suured nurgaahjud (arvult 13), mis kaheldamatult ongi ülaltähendatud mustad ahjud. Neist ahjudest ei ole tänini ühtki säilinud. Selliseid musti, valgete liistudega nurgaahjusid 18. saj. lõpust tunneme aga Põhja-Eesti mõisahoonetes.

Hoone juures on kahel korral ette võetud ulatuslikumaid ümberehitustöid. Kõigepealt 19. sajandi esimesel poolel, rüütelkonnale kuuluvana, tõenäoliselt Toomkooli pansionaadi vajadustele kohandamisel ja a. 1890/1891 Eestimaa Kubermangu Valitsuse omandiks saamisel seoses ruumide kohandamisega kohtuasutuste spetsiaalsetele vajadustele.

Hoone ehitusprotsess oli olnud Tallinna kohta suureulatuslik, mille tulemuseks oli silmapaistev klassitsistlik hoone Toompeal.

* * *

Klassitsistlik arhitektuur Tallinnas on tugevasti varjutatud linnas domineeriva gooti arhitektuuri poolt. Teatav osa Tallinna klassitsismist seisneb ainult klassitsistlikes elementides, mis on liidetud vanadele gooti stiilis hoonetele. Peamiselt esineb see hoone tänavapoolsel fassaadil, kus hoogsa, vertikaalselt tõusva gootipärase ehitiskorpuse dünaamika on sageli läbilõigatud horisontaalsete simsside või karniisidega ja kus asümmeetria akende asetuses ja suuruses on muudetud sümmeetriliseks (muidugi vastavalt ka põrandapindade muutmisele siseruumides). Sageli on klassitsistlikus arhitektuuris konstruktiivset tähendust omavad elemendid muudetud dekoratiivseks. Ühesõnaga terve süsteem nähtustest, mis nii ühe kui teise stiili puhtuse seisukohalt ei ole õige. Nähtustest, millel aga omad teatavad õigused on arengu seisukohalt ja millest Tallinna arhitektuuri käsitlemisel ei saa vaikides mööda minna.

Klassitsismi perioodil, 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algupoolel rajatud uued hooned, klassitsistlikud hooned selle sõna otseses mõttes, kus valitses iseseisva kuubina kerkiv majamassiiv, on Tallinnas üksikutena mööda linna laiali pillutatud. Vastandina klassitsismiaja linnakujundustavadele, kus tähtsamad ehitised projekteeriti ansamblite või vähemalt teatavate komplekside näol.

Sedalaadi klassitsistlike põhimõtete realiseerimise üheks parimaks näiteks Tallinnas on hoonetekompleks Toompeal, Rahvakohtu tänav nr. 3. Nagu eelnevas ehitusajaloos ja ehitusanalüüsis näidatud, pärineb mainitud ehitus 18. sajandi kaheksakümnendate ja üheksakümnendate-aastate vahetuselt. Alustatud suureulatusliku kroonuehitusena, asehalduskorra-aegse ametiasutuste ja kohtuhoonena, liitub ta nende arhitektuurinäidetega meie maal, mis osutavad meie klassitsistliku arhitektuuri tihedatele sidemetele vene arhitektuuriga.

Palladianistlik keskõue (antud juhul rõngasõue) motiiv, lugematute vene 18. sajandi aadlilosside motiiv, kus aadliimpeeriumile iseloomulik mõisamajandi laiuv arhitektuurikompleks on sobitatud suurlinnaliku paleega — peahoonega, oli väljendusrikas arhitektuurivorm nii linnas kui maal. Meenutagem siinkohal Moskva ehitisi (end. Paškovi maja, end. krahv Razumovski loss jt.). Samalaadsed vormid kandusid ka kroonuehitistesse, eriti Katariina II valitsemise ajal, mil riiklik ehitustegevus võttis grandioosse ulatuse (näit. Quarenghi plaanid a. 1783—88 Peterburi Assignatsiooni pangale jt., Pelle postihoone a. 1780 jne.). Sedalaadi lahendustest lähtub ka ehitis Toompeal, Rahvakohtu tän. 3. Üldine masside jaotus, peahoone viimistletud funktsionaalsus ja ehituse osade harmoonia, vene kroonuehitiste lakooniline üldmõju, see kõik meenutab juba ranget klassitsismi. Ehitist on seepärast pealiskaudsemal vaatlemisel dateeritudki hilisemasse, nimelt range klassitsismi perioodi. Terve rida varaklassitsistlikke detaile, näit. bel étage'i akende väline raamistus, mis range klassitsismi ajal enam ei esine, tänini

säilinud keldriuks, mis on iseloomustav 18. sajandi lõpu tisleritööle meie linnades jms. määravad hoone vastuvaidlematult varaklassitsismi hilisesse faasi. Keskusest suunatud ehitustegevus andis kroonuehitiste näol perifeeriates uusi vorme hoopis varem kui aeglaselt arenev eraehitustegevus, kus kohalik linnakodanlus veel kaua kinni hoidis saksa varaklassitsismi «zopfi» meeleoludest. Terve rida kroonuehitisi, mis pärinevad 18. sajandi kaheksakümnendate aastate lõpust ja mis oma arhitektuuris kannavad juba vene range klassitsismi idusid, peegeldavad eredalt vene keskvalitsuse tsentraliseerimispüüdeid neil aastail, ennetades ühtlasi range klassitsismi üldisemat levikuprotsessi, mis meie maal laialdasemalt algab alles sajandi vahetusel. Kuid vaatamata kõigele iseloomustab ehitist Rahvakohtu tän. nr. 3 küllalt tugev lokaalne varjund. Olgu tähelepanu juhitud antud tingimuste otstarbekohasele ja operatiivsele ärakasutamisele (naaberkruntidest ja tänavaliinist ettemääratud ehitise püstitamine, tingimuste kohandamine hoone otstarbele), ehitise juures, eriti keldriruumides ilmnev meisterlik töö, leidlikult ja maitsekalt tarvitatud kohalik materjal, ka ehisvormid, näit. kapiteelide rullise lihtne aga väljendusrikas vorm, kus dekoorivorm on kohandatud materjali omadustele.

Sajandeid balti-saksa kultuurisaavutuseks loetud arhitektuuriteosed meie maal on kohalike tööliste, eestlaste kätetöö. Ajaloouurimine asetab fakti fakti kõrvale. Nimed, nagu Adam, Andres, Kaarel jt. ilma perekonnanimeta, Tallinna linna kinnisvarade registris näitavad eesti rahvusest ehitustöölisi kinnisvaraomanikena juba 19. sajandi esimestel aastatel. Arhiivimaterjalidest nähtub, et tolleaegne silmapaistev kohalik ehitusmeister ja vastava tsunfti oldermann Jänichen võttis korduvalt tööle ja isegi tsunfti liikmeks vastu «mittesakslasi», s. o. eestlasi. Nii näiteks a. 1787 Vormsist Tallinna pagenud Andrese.[57]

Mis puutub käsiteldava objekti, Rahvakohtu t. 3, ehitustööde teostajaisse, siis avaldub siin äärmiselt huvitav ja klassiühiskonnale iseloomulik fakt. Ehitustöölisteks kohtuhoone juures olid peamiselt brigaadikindral krahv Stenbocki p ä r i s o r j a d. Stenbock väidab oma aruandeis a. 1789, 1790 korduvalt, et t e m a kahjud on olnud «kirjeldamatult suured» eriti seepärast, et t e m a on kaotanud hulga inimesi, kes, olles mitu kuud sügaval maa sees, erakorraliselt rasketel vundamendi kaevamise töödel (kubermanguarhitekti Mohri nõudel tehti keldrid lepingus ettenähtud tingimusist veelgi kapitaalsematena) olid raskesti haigestunud ja selle tagajärjel surnud.[58] Tallinna Üldhoolekande Kolleegiumi arsti ja õuenõuniku Georg Ludwig Knoblochi poolt väljastatud ja Kroonupalatile esitatud tõend kinnitab tõepoolest, et «Härra brigaadikindral krahv Pontus v. Stenbocki t a l u p o j a d» peaaegu eranditult haigestusid

[57] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 345, l. 76.
[58] RAKA, Fond 291, nim. 1, s. ü. 1939.
RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 322 jj.

kohtuhoone vundamenditöödel.[59] Haigestumine avaldus arsti tõendi kohaselt erisuguses rammetuses ja jõuetuses. Enamik haigestunuist said üsna pea kurjaloomulise palaviku, mis paljudel lõppes surmaga kas kohe või isegi hulk aega hiljem. Me teame, et Stenbockil oli Hiiu saarel neli mõisat: Hiie (Hiie), Putkaste, Villevalla (Villivalle) ja Loiu (Loja). Iseenesestmõistetavalt olid ehitustöödele toodud talupojad hiidlased. Saarlaste ulgtöö kui majandusajaloolise nähtuse erivariandina on käesolevad andmed äärmiselt huvitavad. Vähem huvituseta ei ole fakt, et Stenbockil oli peale eestlaste ka vene rahvusest pärisorje, keda ta oli ostnud vene kõrgematelt sõjaväelastelt ja riigitegelastelt[60]. Kroonupalati materjalides leidub korduvaid nõudmisi brigaadikindral Stenbocki vastu põhjusel, et ta ei maksa talupoegade pearaha. Loetletute hulgas on mitmed venelased (näit. a. 1787 Peter Wlassow)[61].

Pärisorjade kasutamine ehitustöödel avab ühtlasi ka põhjuse, miks suureulatuslike riiklike ehitustööde vähempakkumisest ainult aadel osa võttis (käesoleval juhul Tiesenhausen, Stackelberg, Fersen, Manteuffel, Wrangell). Ulatusliku ehitise püstitamine nõudis sadu töölisi ja hobuseid. Ainult mõisnikel oli võimalik seda odavalt teha, kuna neil oli hulgaliselt tasuta tööjõudu rängalt ekspluateeritava talupoja näol.

Ehitis Toompeal, Rahvakohtu tän. nr. 3 ei ole mitte üksi arhitektuurimälestis, vaid see on ühtlasi ka ajalooline dokument, mis kõneleb eestlase kui pärisorja-talupoja mitmekülgsest tööst klassiühiskonnas.

ЗДАНИЕ СУДА ИЛИ ДОМ СТЕНБОКА НА ТООМПЕА В ТАЛЛИНЕ

Х. Юпрус

Резюме

В статье «Здание суда или дом Стенбока на Тоомпеа в Таллине» автор освещает историю построения одного из выдающихся памятников классицистической архитектуры в Таллине. Эта история также ярко отражает роль дворянства и крепостных в строительстве в условиях кризиса крепостного строя.

Автор показывает на основании архивных документов, что этот крупный архитектурный ансамбль на северной склоне

[59] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 355, l. 323.
[60] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 357, l. 171.
[61] RAKA, Fond 178, nim. 1, s. ü. 353, l. 265.

Тоомпеа, считавшийся до сего времени жилым домом дворянина, был на самом деле начат постройкой во время наместничества за счет государства и предназначен для суда и прочих учреждений Эстляндской губернии, согласно указу от 1784 года. К строительству приступили лишь в 1787 году. Отсрочка начала работ по строительству была в интересах дворянства, завязшего по уши в долгах во время кризиса крепостного строя и видевшего в фондах, выделяемых правительством на постройку (20.000 руб. ежегодно), удобный источник для ссуд. Постройка была выдана по наряду подрядчику, согласившемуся провести работу за самую низкую оплату. Дворянство, обладающее дешевой рабочей силой в лице крепостных, поспешило воспользоваться случаем, и подряд получил граф Понтус Стенбок, владелец усадеб на острове Хийумаа. Однако финансирование строительных работ государством было неожиданно прекращено из-за войны в 1788 г. После длительного судебного процесса дом был присужден графу Стенбоку, который завершил постройку в 1792 г. От него дом вскоре перешел в руки рыцарства, и в 1891 был вновь передан суду Эстляндской губернии. В настоящее время в здании по традиции находятся суд и ряд других государственных учреждений.

Здание суда представляет собой ансамбль из главного трехэтажного помещения с крыльями, построенными вдоль изогнутой линии и охватывающими внутренний двор. Этот ансамбль имеет черты архитектуры классицистического усадебного комплекса, популярной в России в конце 18 века и проникшей также в архитектуру административных построек. В генеральном планировании, а также и в архитектурном решении, чувствуется влияние русской классицистической архитектуры. В главном корпусе были предусмотрены помещения для суда, канцелярий и архива. В подвалах помещалась тюрьма, а в крыльях были отстроены конюшни и тюремные помещения. Дальнейшие перестройки были произведены в середине и конце 19 века. В этот период снесли балкон, выходивший в сторону склона Тоомпеа и являвшийся стильной деталью архитектуры здания.

Здание суда проектировалось архитектором губернского управления Иоганном Мором, до тех пор не известным, имя которого вошло в историю архитектуры Эстонии. Архитектор Мор является также и автором ряда административных зданий (напр. бывшее здание таможни в Таллине, ул. Толли 8) и усадебных ансамблей (напр. Сууре Ляхтру в Западной Эстонии).

THE COURT HOUSE, OTHERWISE CALLED THE STENBOCK HOUSE ON TOOMPEA, TALLINN

H. Üprus

Summary

The article "The Court House, otherwise Called the Stenbock House on Toompea, Tallinn" deals with the building history of one of the most outstanding monuments of classicist architecture in Tallinn. Its history, at the same time, illustrates the condition of building activities prevailing during the crises of serfdom in the late 18th century.

On the basis of archive documents the author proves that the large building ensemble on the northern slope of Toompea which up to the present time was supposed to have been a nobleman's dwelling-house, was actually erected at government expense during the regency period, to accommodate the law court and other administrative offices, as decreed by an ukase issued in 1784. The actual construction, however, began only in 1787. The protraction of the building activities was in the interests of the nobility who, being heavily in debt owing to the bankruptcy of serfdom, regarded the funds allotted by the government for building (20,000 roubles yearly) as a good source of loans. The construction was leased to the builder offering to undertake the work at the lowest expense. The noblemen, having cheap labour — serfs — at their disposal, hurried to avail themselves of the advantageous deal. Count Pontus Stenbock, owner of estates on the island of Hiiumaa, received the commission. Unexpectedly the financing of the construction work by the government was ceased owing to wars in 1788. After a long lawsuit Count Stenbock became the owner of the unfinished building. The construction was accomplished in 1792. Soon after that it became the property of the knighthood, and 1891 it was appointed as the premises of the law-court of the Gubernia (Government) of Estonia. At the present time it accommodates, by tradition, various lawcourts and other government offices.

The Court House is a complex consisting of a three-storeyed main building with wings, built along a curved line and encircling a Palladian inner court. It has the features of a classicist manor ensemble fashionable in Russia, both in country estates and in official town buildings, at the end of the 18th century. In its general planning and architecture the influence of Russian classicist architecture is to be felt. The main building was intended for court-rooms, offices, and archive, etc. The cellar was built to be a prison, and the wings — to hold stables and additional prison wards. The additions and reconstructions were effected in the middle and at the

end of the 19th century. At that period the balcony facing the slope of Toompea and forming one of the stylistic details of the building was removed.

The architect of the Court House was the gubernia architect Johan Mohr. Johan Mohr, whose name could not until recently be associated with any concretebuil dings, was at the end of the 18th century one of the most prominent architects in Tallinn. J. Mohr designed several administrative buildings (e. g. the former Customs House in Tallinn, 8, Tolli Street) as well as manor houses in the country-side (e. g. Suure Lähtru in western Estonia).

EESTLASTE VÄLJARÄNDAMISEST JA ELUST AMEERIKAS XIX SAJ. LÕPUL — XX SAJ. ALGUL

H. Moosberg

NSV Liidu ajaloo kateeder

Eestlaste väljarändamise probleem on üheks oluliseks lõiguks meie rahva ajaloos, millest nõukogude ajaloolased ei saa vaikides mööda minna, seda enam, et seda pole seni tegelikult uuritud.

Kodanlikus Eestis käsitleti eestlaste võõrsile siirdumist ja nende sealset elu lähtudes kodanluse võimu kindlustamise huvidest. Selle poliitika teostamiseks asutati 1928. a. spetsiaalne organisatsioon — «Välis-Eesti Ühing», mis hakkas välja andma oma almanahhi. Ühingu ja almanahhi ülesandeks oli igati propageerida eesti kodanlikku riiki ja natsionalistlikke ideid ning kasutada väliseestlasi ühelt poolt selleks, et nad riikides, kus asuvad, teeksid eesti kodanlusele kasulikku selgitustööd (näiteks 20. aastate algul sai P. Speek, kes elas Ameerikas, eesti kodanlikult valitsuselt otsese ülesande taotleda USA valitsuselt «iseseisva Eesti» tunnustamist de jure), teiselt poolt aga selleks, et tuua võimalikult rohkem dollareid Eestisse [1]. Üheks tähtsaks propagandavahendiks pidid kujunema ka nn. «Välis-Eesti päevad». Esimene «Välis-Eesti päev» toimus 1928. a. laulupeo ajal. «Päevaks» tehti suuri ettevalmistusi, kutsed saadeti kõikjale, kus teati eestlasi asuvat. Ameerika eesti töölised ja farmerid arutasid «päevale» kutset oma konverentsil ning otsustasid sellest mitte osa võtta. Konverentsi otsuses nimetati «päeva» rahvuslaste jandiks ning katseks isamaahullustusega tööliste päid segamini ajada, et neid eesti kodanluse ikke alla painutada [2]. Esimesele «Välis-Eesti päevale» tuli kõigest 30 väliskülalist [3]. Eesti kodanlik valitsus ei lasknud traataiast läbi Nõukogude Liidus elavaid eestlasi, kartes punast propagandat, ehkki ametlik kutse oli silmakirjaks ka sinna saadetud [4]. Nii esimestel kui ka

[1] A. Nippan. Väliseestlaste osa Eesti riigimajanduses, «Välis-Eesti Almanak» 1933, I, lk. 24. Märgitakse, et kolme aasta kestel on väliseestlased Eestisse toonud üle poole miljoni dollari.

[2] H. P. [H. Pöögelmann] Välis-Eesti ja Päris-Eesti, «Klassivõitlus» 1928, nr. 96—97, lk. 43.

[3] Sealsamas, lk. 42.

[4] Sealsamas, lk. 43.

järgmistel «päevadel» tehti kõik, et kasvatada väliseestlaste «rahvuslikku tunnet ja uhkust oma iseseisva vaba kodumaa suhtes»[5].

Puhtnatsionalistlikelt seisukohtadelt lähtuti ka Ameerika eestlaste ajaloo käsitlemisel. Kodanliku Eesti ajaloolased läksid sellest vaikides mööda. Küll aga on kirjutanud Ameerika eestlastest mitmesugused poliitikategelased. Üheks agaraks kirjutajaks oli P. Speek, kes pidas end üheks suurimaks Eesti «isamaalaseks», USA tundjaks ja Ameerika eestlaste uurijaks[6]. Tegelikult oli P. Speek nii Ameerika kui ka eesti kodanluse kannupoisiks. Lühikese ning pealiskaudse ülevaate annab Ameerika eestlastest E. Mutt. Ta ei uurinud küsimust põhjalikumalt ja seetõttu needki vähesed konkreetsed andmed, mis on esitatud tema brošüüris, sisaldavad moonutusi. Kodanliku natsionalismi ideede kandjana püüab autor tõestada, et Ameerika eestlastel on säilinud «isamaa armastus ja koduigatsus»[7].

Samas vaimus on kirjutatud ka kodanliku Eesti diplomaadi A. Piibu artikkel Ameerika eestlaste kohta. Möödaminnes mainib ta, et eestlaste väljarändamist põhjustasid rasked majanduslikud olud ja seiklushimu, et eestlased olevat «alalsäilitanud rändamistungi»[8]. Kuid eestlaste emigreerumise üheks peapõhjuseks peab A. Piip nende soovi vabaneda vihatud vene riigikorrast ning vene sundsõjateenistusest[9]. Autor vaikib surnuks väljarändamise peapõhjuse kuni 1917. a. — balti-saksa aadli ikke ja kodanliku diktatuuri ajal eesti kodanluse kurnamispoliitika. Ta väljendab oma pahameelt nende Ameerika eesti tööliste suhtes, kes ei alistu kodanlikule natsionalismile ja võitlevad selle vastu. A. Piip kiidab P. Speeki, kes, olles eesti sotsialistliku liikumise pioneeriks, muutus Ameerikas täiesti marksismi vastaseks ning olevat suur Eesti patrioot ja abistavat Eesti riiki[10]. A. Piip väidab (igasuguse tõestuseta), et Ameerika eestlaste-patriootide ringkond tugevnes Eesti riigi loomisega. See pidavat sidemeid kodumaaga ja rõõmustavat oma rahva vabanemise ja edusammude üle[11]. Autor unustab mainimata, et selliseid «patrioote», kes muutusid seal töörahva kurnajateks, oli USA-s ainult käputäis.

Sellistest kodanlik-natsionalistlikest põhimõtetest on kantud ka kõik teised kirjutised väliseestlaste kohta[12].

---

[5] «Välis-Eesti Almanak» 1933, II, lk. 3—5.

[6] «Välis-Eesti Almanak» 1930, nr. 4, lk. 32—33 ja 46.

[7] E. Mutt, Ameerika eestlased, Äratrükk «Eesti Hõim». 1928, nr. 4, lk. 5. (E. Mutt oli tollal Eesti konsuli naine USA-s).

[8] A. Piip, Eestlased Ameerika Ühendriikides, «Maailma maad ja rahvad» I, Tartu 1931, lk. 939.

[9] Sealsamas.

[10] Sealsamas, lk. 940, 943.

[11] Sealsamas, lk. 940.

[12] Vt. Georg Meri, Eestlased Ameerikas, «Välis-Eesti Almanak» 1930, nr. 5/6, lk. 2—4. A. Pranspill, Rahvuse sidemed, «Välis-Eesti Almanak» 1933, IV. J. Tõnisson, Rahvuslus ja väliseestlus, «Välis-Eesti Almanak» 1933, II.

H. Pöögelmann andis õige hinnangu «Välis-Eesti askeldusele», nähes selles pöörast propagandat kodanliku diktatuuri huvides [13]. Ta näitas, milline vahe oli tollal Nõukogude Liidus asuvate eestlaste olukorral võrreldes Ameerika eestlastega. Esimestel on võrdsed võimalused arenguks rööbiti teistest rahvustest Nõukogude kodanikega, Ameerikas eesti töörahva vabadus on näiline [14].

Käesolevas artiklis käsitletakse mõningaid eestlaste Ameerikasse väljarändamise ja nende sealse elu küsimusi.

XIX sajandi teisel poolel püüdsid eestlased kodumaalt välja rännata, et vabaneda nii balti-saksa aadli, kui ka igasuguse muu surve alt, et leida võõrsil paremaid töö- ja elutingimusi. Ameerika Ühendriikidel, kus eriti möödunud sajandi teisel poolel arenes tormiliselt kapitalism, oli suur külgetõmbejõud. USA mitmesuguste asutuste ja firmade esindajad tegid Vanas Maailmas suurt propagandat Ameerika rikkuste ja rikastumisvõimaluste kohta, meelitades sinna järjest rohkem odavat tööjõudu, keda vajati nii tööstuses kui põllumajanduses, aga ka teistel majanduselu aladel. Suur oli vajadus isegi majateenijate järele. Alaliselt juurdevoolava võõra tööjõu arvel rikastusid USA kapitalistid kiiresti. Tollal sisserändamisele mingisuguseid takistusi ei tehtud, vastupidi, tehti isegi mõningaid soodustusi, näiteks ei nõutud passi, sisserändaja võis võtta mis tahes perekonnanime.

Nii nagu teistest Vana Maailma maadest, nii hakas ka Eestist Ameerikasse välja rändama töölisi. Esimesteks sinna siirdujateks olid meremehed, kes olid rohkem liikunud ja enam näinud. Mõningatel andmetel olnud üheks esimeseks eestlaseks Ameerikas keegi F. Bekmann, kes asus Ameerikasse elama 1872. aastal [15].

Sajandi lõpukümnendil siirdus Ameerikasse eestlasi juba suuremal hulgal [16]. Mõni «õnneotsija» oli kodumaal jõudnud suure vaevaga koguda natuke raha, kuid «miljonäriks» neil ei õnnestunud tõusta, ainult üksikud muutusid väikeettevõtjateks või kehvadeks farmeriteks (maad anti küll tasuta, kuid selle ülesharimine oli väga kallis). Valdav enamus väljarändajatest täiendas aga lihtsate palgatööliste ridu, kuna palgaolud olid USA-s veidi paremad kui Eestis. Vanematele asunikele järgnesid uued, kes tavaliselt jäid peatuma neisse linnadesse või paikadesse, kus juba varem elas eestlasi. Nii tekkisid näiteks Kalifornias ja mujal ka mõned väikesed eesti farmerite asundused. Nende eestlaste veendumused olid väikekodanlikult piiratud. Nad tõid kodumaalt kaasa oma kombed ja elu-olu traditsioonid, mis olid visad kaduma. Luteri kiriku hingekarjased olid Eestis põlvest põlve kasvatanud kiriklikku ideoloogiat. Seda ruttasid luteriusu misjonärid Ameerika eestlaste juures üles soojendama.

---

[13] H. P., Välis-Eesti ja Päris-Eesti, «Klassivõitlus» 1928, nr. 96—97, lk. 50.
[14] Sealsamas, lk. 44 jj.
[15] «Eesti Amerika Postimees» (ilmus Bostonis) 1897, nr. 1 ja 3.
[16] Sealsamas, 1898, nr. 1.

Juba varem olid sakslased asutanud New-Yorgis luterliku misjoniasutuse — Evangeeliumi Luteriusu Missouri Sinodi, mis oli 1898. aastal juba võimas äriasutus. Tal oli tollal 1564 pastorit, 1603 kooli, kus õppis 89 202 last (nagu näha, koolid olid väikesed, keskmiselt 55 last koolis — H. M.), 3 vaestemaja, 3 hospidali, oma trükikoda, raamatukogu ja võõrastemaja, millist nimetati «Pilgerimajaks» (maja rändajatele — H. M.). Kõiki neid asutusi peeti ülal rahva käest väljapressitud summadest. Ainult ühe aasta jooksul kogus Sinod 400 tuhat rbl. armuande [17]. Sinod jälgis, et kõikidel Ameerikasse sisserännanud luteriusulistel oleks hingekarjane, kes «hariks» neid emakeeles ja oma kirikud, mis muidugi ehitati rahva arvel. Jänkidele oli Sinod vajalik asutus, sest ta hoidis rahvast vaos jumala ja peremeeste ees. Saksa pastoreid ja kirikuid oli juba varem ning kõige enam, rootsi ja soome pastorid tegutsesid juba ka XIX sajandi 90. aastate algul. Kuid läti ja eesti pastorit Sinodil tollal veel ei olnud. Teda otsiti. Lätlasi oli USA-s rohkesti, kuid ka eestlasi elas Ameerikas juba mõnisada. Lõpuks leiti Eestis mees, kes valdas mõlemaid keeli. Pastor Hans Rebane andis nõusoleku ning 1896. aasta algul jõudis ta New-Yorki. Ta paigutati nn. Pilgerimajja. H. Rebane asus agaralt lätlaste ja eestlaste hulgas misjonitööd tegema. Ta asutas kirikukogudusi, ristis, laulatas ja mattis, pidas jutlusi — «kustutas nälga jumala sõna järgi». 1896. aasta juulis asutas Rebane lätikeelse misjoniajalehe «Amerikas Westnetsis» [18]. 1897. aasta märtsis hakkas Bostonis ilmuma ka eestikeelne misjoniajaleht «Eesti Amerika Postimees» [19]. Matkides üldiselt «Ristirahva Pühapäeva Lehte» kirjutas H. Rebane rohkesti ka oma misjonireisidest ning anus Ameerika ja kodumaa eestlastelt annetusi. Rebane kaebas, et Sinodilt saavat ta niivõrd vähe raha, et ta ei jõudvat sellega sõita kõigisse eestlaste asupaikadesse. Järjekindlalt propageeris ta «Pilgerimaja» abivalmidust sisserändajatele. «Amerika Eesti Postimees» leidis ühise keele Tartu «Postimehega». Kuid mitmed läti ajalehed mõistsid Rebase misjonitöö hukka. (Nad ei võinud leppida Rebase rahvast pimestava tegevusega) [20].

Rebase misjonitöö kiriku ja isandate abistamise vaimus ei rahuldanud juba tollal kõiki Ameerika eestlasi. Mõnedki neist olid tutvunud seltsieluga kodumaal või isegi sellest osa võtnud. Puuduliku inglise keele oskuse tõttu olid eestlased Ameerika ühiskondlikust elust esialgu isoleeritud. Seetõttu tekkis vajadus eesti seltside asutamise järgi. Esimene selts asutati New-Yorgis 1898. aasta aprillis «Ameerika Eesti Heategeva Seltsi» nime all [21]. Liikmeteks astu-

[17] «Eesti Amerika Postimees» 1898, nr. 1.
[18] Sealsamas.
[19] Sealsamas, 1898. a. algul «Eesti Amerika Postimees» nimetati ümber «Amerika Eesti Postimeheks» — ilmus kuni 1911. a. 6 korda aastas. Toimetas seda H. Rebane ise.
[20] Sealsamas, 1898, nr. 3.
[21] Sealsamas, 1898, nr. 3.

sid New-Yorgi eesti töölised, meremehed ja käsitöölised. Selts oli kooskäimise kohaks, kus korraldati puhkeõhtuid ja tantsupidusid. Mõnel juhul anti abi puudustkannatavatele liikmetele. USA-s arenes tollal hoogsalt sotsialistlik töölisliikumine. Kuid «Eesti Heategev Selts» püüdis poliitilisest liikumisest eemale hoiduda, samuti kui käsitööliste ja heategevad seltsid Eestis, kus kodanlus oma propagandaga püüdis töölisi isoleerida poliitilisest võitlusest.

XX sajandi esimestel aastatel, millal väljarändamine Eestist Ameerikasse suurenes [22], tekkisid USA-s veel mõned eestlaste kultuurhariduslikud seltsid, kus valitses umbes samasugune apoliitilisuse vaim, kui New-Yorgi Heategevas Seltsis. Eesti töölised ei mõistnud tollal veel ära kasutada USA kodanlikku demokraatiat oma klassiteadlikkuse tõstmiseks. Nad säilitasid veel väikekodanlikku, kitsalt rahvuslikku mentaliteeti.

Eestlaste-väljarändajate poliitiline pale muutus järsult pärast 1905.—1907. aasta revolutsiooni Venemaal. Ameerikasse emigreerus tsaarivalitsuse julma karistuspoliitika eest põgenedes palju neid, kes olid aktiivselt osa võtnud revolutsioonilisest võitlusest 1905. aastal ning isegi varem. Nende hulgas oli ka VSDTP liikmeid — P. Alp, J. Rauk, N. Janson jt. Nende juhtimisel hakati nüüd asutama eestlaste hulgas ka sotsialistlikke organisatsioone (ehk — nii nagu neid tollal nimetati — seltse). Esimene selline sotsialistlik selts organiseeriti juba 1906. a. New-Yorgis. Selles oli liikmeid algul 11 [23]. Revolutsiooniliselt meelestatud ning teadlikud eesti töölised astusid ka vanadesse Ameerika eestlaste seltsidesse, tuues sinna võitlevat vaimu. Vanade seltside ja «sotsialistide» (revolutsioonilisest liikumisest osavõtjad pagulased) vahel tekkisid vastuolud. Eriti teravalt hakkavad sotsialiste ründama kiriklased H. Rebasega eesotsas. «Amerika Eesti Postimehes» ilmuvad laimavad kirjutised eesti revolutsionääride kohta. Neid püüti isoleerida teistest Ameerika eestlastest. Kiriklased püüdsid iga hinna eest säilitada oma endisi positsioone. Kuid nende pingutustel polnud tulemusi. Eestlaste sotsialistlike organisatsioonide arv kasvas Ameerika linnades järjest. Olles kaugel kodumaast mõtlesid poliitilised pagulased sellele, kuidas abistada neid, kes olid sattunud tsaarivalitsuse kätte ning olid paisatud kas vanglatesse või saadetud asumisele, 1907. aastal asutati New-Yorgis poliitiliste kannatajate abistamise büroo [24]. Büroo asus energiliselt tööle. Ta korraldas rahvakoosolekuid ning pani toime rea ulatuslikke korjandusi. Kahjuks pole seni saadud andmeid selle kohta, kuidas toimetati abi poliitiliste kannatajate kätte.

---

[22] Tollal saatis Luteriusu Missouri Sinod oma agente Euroopa maadesse väljarändajaid Ameerikasse meelitama. Eestis ja Soomes oli niisuguseks agendiks Keyl, kes kirjutas Eesti ajalehtedes sellest, kui kerge on Ameerikas maad saada, sest seda antakse tasuta.

[23] «Uus Ilm» 1909, 6. VIII, nr. 7.

[24] «Ameerika Eesti Album» II, 1921, New-York, lk. 30.

Eesti töölistel Ameerika Ühendriikides puudus veel oma ajaleht. Propagandiste, kes oleksid saanud liikuda ühest eestlaste asukohast teise, ei olnud. Igaüks pidi oma tööga endale ülalpidamist teenima. Vajadus valgustada tööliste elulisi küsimusi ja propageerida revolutsioonilisi ideid oli suur ning juba 1907. aastal hakkas rühm Kalifornia eesti töölisi Oaklandis välja andma ajalehte «Töömees» [25].

Kaliforniasse asunud eesti revolutsioonilised töölised sõitsid sinna Soome kaudu, kus nad lõid sidemed Soome töölistega ja Soome töölispartei häälekandjaga «Työmies». Viimase mõjul nimetasid Kalifornia eestlased oma ajalehte ka «Töömeheks». «Työmies» selgitas Helsingis asuvatele eesti revolutsioonilistele töölistele, et nad telliks «Töömeest» ning viimane märgibki suure rahuldustundega, et Helsingist tuli «Töömehele» tellimine 100-le eksemplarile [26]. «Töömees» valgustas eesti tööliste elu, olukorda ja võitlust nii USA-s kui Eestis. Ta kutsus eesti töölisi asutama sotsiaaldemokraatlikke organisatsioone kõikjale, kus nad elavad [27]. Selgitati ka sotsialistlikke ideid ning anti vastulööke reaktsionääridele, kes sõimasid ja laimasid sotsialiste ja revolutsioonilist liikumist [28]. Ajaleht paljastas luterliku misjoni Sinodi äritsemispoliitikat, näidates, et selle agent Keyl saadab Eesti ajalehtedele valeinformatsiooni oludest USA-s, mille abil püütakse eestlasi Ameerikasse meelitada. Keyli väärpropagandale vastab «Töömees» selgitusega, et USA-s ei ole kerge saada farmeriks. Maad võib saada, kuid selle harimine ja kändude juurimine on väga raske ja kallis. Need, kellel ei ole raha, ei saa farmeriks, vaid peavad otsima palgatööd [29].

«Töömehele» tegid kaastööd N. Janson ja teised teadlikud töölised, andes ajalehele õige suuna. Kuid ta toimetus ei olnud küllalt järjekindel ning pisiasjad ja isiklikud tülid kippusid ajalehe veergudele, kahjustades töölisajalehe ülesandeid. Kahtlemata aitas «Töömehe» tegevus ühendada eesti töölisi sotsialistlikeks organisatsioonideks. 1908. a. lõpuks oli selliseid organisatsioone 4 [30]:

New-Yorgis —	liikmeid	56,
San-Franciscos	„	60,
Bankheadis	„	14,
Seattlesis	„	17.

Tollal elas Ameerikas kuni 3000 eestlast [31] Nad olid laiali pilla-

[25] «Töömees» ilmus kord kuus. 1908. aastal tehti katset anda välja kord nädalas, kuid ei jätkunud ressursse. Toimetajateks ja väljaandjateks olid M. Koffer, G. Tammik ja A. Põder. Kuid «Töömehele» ei suudetud tagada vajalikku materiaalset «baasi» ja 1908. aasta suvel lakkas ta ilmumine. Hiljem sai M. Kofferist ehitusettevõtja USA-s ning rikka mehena sai ta kodanliku Eesti aukonsuli nimetuse.

[26] «Töömees» 1907, 15. IV, nr. 2.

[27] Sealsamas, 1908, 15. III, nr. 5.

[28] Sealsamas, 15. IV, nr. 7.

[29] Sealsamas, 1907, 15. IV nr. 2.

[30] «Uus Ilm» 1909, 6. VIII nr. 7.

[31] Sealsamas.

tud kogu Ühendriikide territooriumile, kuid suuremal hulgal asus neid idas — New-Yorgis ja selle ümbruses ning läänes Kalifornias, peamiselt San-Franciscos ja Oaklandis. Seetõttu olid siin ka kõige suuremad sotsialistlikud organisatsioonid. Esialgu tegutses iga organisatsioon omapead, ei olnud selgust ei põhikirja ega ka programmi küsimustes. Osa seltsimehi püüdis organiseerida nende tegevust VSDTP eeskujul, kuid teised arvasid, et eesti sotsialistlikud seltsid peaksid võtma aluseks Ameerika Sotsialistliku Partei programmi. Tekkis vajadus luua Ameerika eestlaste sotsialistlike organisatsioonide keskus. New-Yorgi sotsialistliku seltsi initsiatiivil otsustati kokku kutsuda eestlaste sotsialistlike organisatsioonide konverents. 1908. aasta lõpul tulid eespool mainitud nelja ühingu esindajad New-Yorki kokku. Kuulati ära informatsioon kohtadelt ning otsustati valida Ameerika Eesti Sotsialistlike Organisatsioonide Keskkomitee asukohaga New-Yorgis. Ametlikult nimetati seda Ameerika Eesti Sotsialistlike Seltside Keskkomiteeks (AESSKK). Keskkomitee valiti 5-liikmeline. Sekretäriks valiti J. Tamm. Otsustati ühtlustada eesti sotsialistlike organisatsioonide tegevust ning laiendada nende võrku [32].

Keskkomitee üheks esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks oli Ameerika eesti tööliste ajalehe väljaandmise ettevalmistamine. J. Tamm, toetudes teistele teadlikele töölistele, hakkas kohe energiliselt seda organiseerima. 1909. a. jaanuaris kutsuti AESSKK ettepanekul New-Yorgis kokku 3 eesti seltsi: Sotsialistliku, Ameerika Heategeva ja «Lootuse» (asutati eesrindlikumate tegelaste poolt 1906. a.) ühine koosolek. Koos oli 150 inimest. Koosolek tunnistas ajalehe väljaandmise vajadust ja pani aluse «Ameerika Eesti Kirjastuse Osaühisusele». Selle liikmeteks astus kuni 100 inimest [33].

Eesti töölised USA-s vajasid ajalehte selleks, et mitte kaotada sidet üksteisega Uues Maailmas, et luua keskkoht, mille ümber koondada mitte ainult pagulasi Ameerikas, vaid ka teistes maades, ning ennast ette valmistada revolutsiooni uueks tõusuks kodumaal [34]. Peale selle oli vajadus tutvustada pagulasi nende uues asupaigas kohalike tööliste võitluse ja organiseerimisega [35].

Suhteliselt väikese eesti proletariaadi ühe eesrindliku salga pingutuste tulemuseks oli ajalehe «Uus Ilm» ilmuma hakkamine 1909. aasta 20. juunil (ilmus kord nädalas). Tuli leida toimetaja. P. Speek andis nõusoleku, kuid P. Speek ja hiljem Linda Jürmann (Vilde) ei suutnud anda ajalehele järjekindlalt revolutsioonilist ilmet, sest nagu P. Speek ise hiljem kirjutas, ei olnud ta marksist, vaid rahvussotsialist. «Uue Ilma» lehekülgedel ilmusid oportunist-

---

[32] «Uus Ilm» 1909, 6. VII, nr. 7.
[33] Sealsamas.
[34] H. Pöögelmann, Tervitus kaasvõitlejatele («Uue Ilma» 25-ndaks sünnipäevaks), «Klassivõitlus» 1934, nr. 5 (164), lk. 2.
[35] Sealsamas.

likud ja sündikalistlikud kirjutised. Ainult N. Jansen, J. Tamm ja mõned teised kirjutasid ajalehes küsimustest, mis huvitasid töölisi[36].

Alles siis, kui 1911. aasta sügisel jõudis New-Yorki H. Pöögelmann ja hakkas «Uut Ilma» toimetama, muutub ajaleht tööliste ajaleheks. Kuid selle Ameerika eesti tööliste võitluse uue etapi selgitamine moodustab omaette peatüki ja ei mahu enam käesoleva artikli raamidesse.

ОБ ЭМИГРАЦИИ И ЖИЗНИ ЭСТОНЦЕВ В АМЕРИКЕ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Х. Мосберг

Резюме.

В истории эстонского народа проблема эмиграции является одним из значительных разделов, исследованием которого должны заниматься советские историки.

В буржуазной Эстонии вопросы жизни и деятельности эстонцев за пределами родины рассматривались с точки зрения интересов эстонской буржуазии. Именно с этой целью было создано общество «Внешняя Эстония».

В данной статье автор показывает, что чрезвычайно тяжелый помещичий гнет обусловил поиски эстонцами лучших условий вне Эстонии уже во второй половине XIX века. В Америку эстонцы стали уезжать в последней четверти XIX века.

Широкая пропаганда печати США о возможности обогащения порождала у многих эстонцев надежду на лучшую жизнь в Америке. Туда ехали рабочие и крестьяне. Однако миллионером никто из них там не смог стать, большая часть эмигрантов стала рабочими или мелкими фермерами. Их идеология была мелкобуржуазной — частнособственнической. Лютеранский пастор Х. Ребане поддерживал религиозный дух эстонцев-эмигрантов. В 1898 году в Нью-Йорке возникло первое культурно-просветительное общество под названием «Благотворительное Общество американских эстонцев».

Характер эмиграции эстонцев в Америку резко изменился в годы первой русской революции, когда вследствие военно-полицейского террора самодержавия многие участники революционного движения были вынуждены покинуть родину. Среди них были и члены РСДРП П. Альп, И. Раук, Н. Янсон и другие. Под их руководством возникли социалистические организации (или, как их в то время называли, общества) эстонцев в США. Пер-

[36] Sealsamas, lk. 2—3.

вое такое общество было основано в 1906 году в Нью-Йорке. В конце 1908 года обществ было уже 4 и объединяли они около 150 человек. Эти общества проводили пропаганду среди эстонцев-эмигрантов. С этой же целью эстонскими рабочими Калифорнии в апреле 1907 года была основана газета «Тёэмеес» («Рабочий»), в которой сотрудничали Н. Янсен и другие передовые рабочие. Именно они смогли придать газете правильное направление, что, несомненно, способствовало росту классовой сознательности эстонских рабочих Америки. Однако издатели «Тёэмеес» не были политически достаточно закалены, вследствие чего на страницах газеты появлялось немало обывательщины. В 1908 году газета прекратила свое существование.

В конце 1908 года на конференции эстонских социалистических организаций был избран Центральный Комитет эстонских социалистических обществ в Америке (ЦК ЭСОА), который осуществлял руководство политической пропагандой среди эстонцев США. ЦК ЭСОА начал организованную подготовку издания новой эстонской газеты, первый номер которой вышел 20 июня 1909 года под названием «Уус Ильм» («Новый мир»). До осени 1911 года газета выходила под редакцией таких непоследовательных деятелей социалистического движения как П. Спеек, Л. Юрман и др.

Только с приездом в США Х. Пеэгельмана, который был приглашен в качестве редактора «Уус Ильм», газета стала действительно последовательным организатором эстонских рабочих в США.

DIE ESTNISCHE EMIGRATION UND DAS LEBEN DER EMIGRANTEN IN AMERIKA AM ENDE DES 19. UND AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

H. Moosberg

Zusammenfassung

Die Auswanderung gehört in der Geschichte des estnischen Volkes zu den Problem, deren Erforschung als eine der wichtigsten Aufgaben vor den Sowjethistorikern steht.

Im bürgerlichen Estland wurde das Leben und Wirken der Esten im Ausland vom Standpunkt der Bourgeoisie und ihrer Interessen betrachtet. Im Interesse der Bourgeoisie war auch die Gründung des Vereins «Välis-Eesti» («Esten außerhalb der Heimat»).

Die Verfasserin des Artikels zeigt, daß die Gutsbesitzer einen außerordentlich schweren Druck auf das Volk ausübten. Das veranlaßte viele Esten, in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Ausland bessere Lebensverhältnisse zu suchen.

Die Auswanderung nach Amerika begann in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts.

Die Presse der USA propagierte weit und breit die Möglichkeiten, sich in den Vereinigten Staaten schnell zu bereichern.

Das weckte bei vielen Esten die Hoffnung auf ein besseres Leben in Amerika. Arbeiter und Bauern fuhren dorthin, aber niemand von ihnen wurde Millionär. Die meisten blieben Arbeiter oder kleine Farmer. Als Privateigentümer vertraten sie die kleinbürgerliche Ideologie.

Der evangelische Pastor H. Rebane unterstützte die religiöse Gesinnung unter den estnischen Auswanderern. Im Jahre 1898 entstand in New York der erste Verein für Verbreitung von Wissenschaft und Kultur, der «Wohltätigkeitsverein der amerikanischen Esten» genannt wurde.

Der Charakter der estnischen Emigration nach Amerika wandelte sich während der ersten russischen Revolution völlig. Damals zwang der militärisch-polizeiliche Terror der Selbstherrschaft viele Revolutionäre ihre Heimat zu verlassen. Unter ihnen waren auch die Mitglieder der SDAPR P. Alp, N. Janson u. a. Unter ihrer Leitung entstanden in den USA estnische sozialistische Organisationen (zu jener Zeit Vereine genannt). Die erste unter ihnen wurde im Jahre 1906 in New York gegründet. Ende 1908 gab es schon 4 solche Vereine, die etwa 150 Mitglieder zählten und unter den estnischen Emigranten Propaganda trieben. Zu Propagandazwecken wurde auch im Jahre 1907 für die estnischen Arbeiter in Kalifornien die Zeitung «Töömees» («Arbeiter») gegründet. N. Janson und andere fortschrittliche Arbeiter schrieben für diese Zeitung. Gerade sie verliehen der Zeitung ihr eigenes, richtiges Gepräge und halfen dadurch ohne Zweifel mit, das Klassenbewußtsein der estnischen Arbeiter im Amerika zu entwickeln.

Die Herausgebr der Zeitung «Töömees» waren jedoch politisch unerfahren, so daß in der Zeitung oft kleinbürgerliche Ansichten zum Vorschein kamen. Im Jahre 1908 hat die Zeitung ihr Erscheinen eingestellt.

Ende des Jahres 1908 wurde auf der Konferenz der estnischen sozialistischen Organisationen das Zentralkomitee der Estnischen Sozialistischen Vereine in Amerika gewählt, das die politische Propaganda unter den Esten in den USA leitete. Das ZK bereitete organisatorisch die Herausgabe einer neuen estnischen Zeitung vor. Die erste Nummer dieser Zeitung erschien am 20. Juni 1909 unter dem Titel «Uus Ilm» («Neue Welt»). Bis zum Herbst 1911 gehörten zur Zeitungsredaktion solche inkonsequente Elemente in der sozialistischen Arbeiterbewegung, wie P. Speek, L. Jürman u. a.

Dann wurde H. Pöögelmann aufgefordert, Redakteur der Zeitung «Uus Ilm» zu werden. Erst dann, als er in den USA ankam, wurde die Zeitung tatsächlich ein konsequenter Organisator der estnischen Arbeiter in den USA.

ÜHE PURJELAEVA MERESÕITUDEST MÖÖDUNUD SAJANDIL (1869—1884)

Leo Leesment

Möödunud aegade purjelaevandus on huvitavaks ja tähelepanuväärivaks peatükiks meie ajaloos. Selle kohta on ilmunud ülestähendusi, mis on koostatud esijoones meremeeste suuliste mälestuste ja juttude alusel, üpris vähe aga kirjalikkude dokumentide põhjal.

Tahaksin alljärgnevalt valgustada ühe eesti purjelaeva meresõite, eeskätt (kuid mitte ainult) käepärast olevate kirjalikkude allikate põhjal.

Purjelaevanduses tekkis möödunud sajandi teisel poolel märgatav pööre selles, et pärisorjusest vabastatud rahvad Venemaal, eriti aga rannarahvad olid saanud parema võimaluse liiklemiseks mööda merd, teiste sõnadega, meresõitudeks avamerele, rannavetest kaugemale.

Kr. Valdemari ja C. R. Jakobsoni õhutusel 1864. a. avatud — esialgu küll ainult üheklassiline — merekool Heinastes, seega eesti ja läti rahva asumispiiril, soodustas veelgi seda võimalust. Iseenesest mõista oli möödunud sajandi teisel poolel, kaugesõidu lapseeas, Balti mere rannikul ehitatud laevade jaoks karjuv nappus koolitatud laevajuhtidest. Madrustena aga olid praktikat ja oskusi omandanud vene sõjalaevastikus teeninud eestlased.[1] Purjelaevade kaptenitena sõitsid kaugesõidul tihtipeale võõrsilt palgatud diplomitega meremehed.

Teatavasti tabas 1857. a. majanduskriis ootamatult ja rängalt Skandinaavia riikide tööstust ning kaubandust. Kaugemal läänes polnud see enam nii tundmatu ja uudne. Rootsis ja Taanis tekkis seniolematuid raskusi töö leidmisega.[2] Ei jäänud muud üle kui asuda võõrsile leiba teenima. Nii jõudsid mitmed meremehed Venemaale, nende hulgas noor Olof Olsson. Olles 1853. a. alates aastaid

[1] C. R. Jakobson, Meie kaubalaevavägi Lääne meres, Tartu 1868, lk. 3.

[2] Л. Мендельсон, Экономические кризисы и циклы XIX века. М.-Л. 1949, 358 сл. — Л. А. Мендельсон, Теория и история экономических кризисов и циклов I. М. 1959, lk. 584.

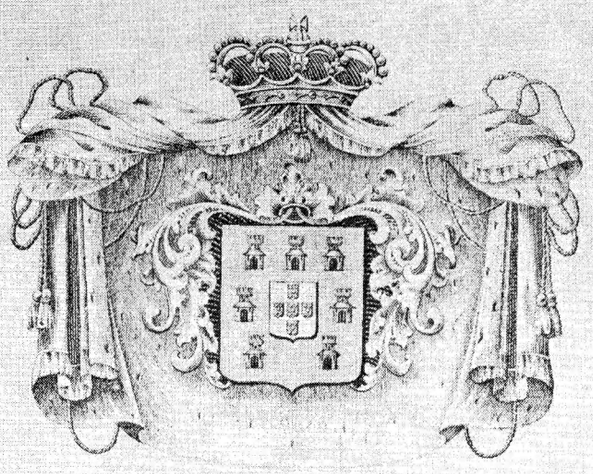

No. 1274

Reinhold Gottlieb Schmidt

Consul de Portugal au port de Pernau.

Rôle de l'équipage du navire russe „George" Capitaine O. Olsson à destination d'Oporto

No.	Emploi	Nation	Noms
1	Timonier	russe	L. G. Schmidt
2	Matelot		J. Turner
3	"		H. Puls
4	"		F. Luck
5	"		F. Tomberg
6	"		J. Martens
7	"		J. Weide
8	"		J. Kirt
9	"		F. Spulert

Je certifie la conformité de la présente copie du rôle de l'équipage du navire russe George Capitaine O. Olsson

Palais de Portugal à Pernau le 4/23 mai 1878

Reinhold Gottlieb Schmidt

Enreg. fol. 482.
du livre comp.

37 x 22,5 cm

«George» munsterroll 1878. a.

teeninud laevadel ning 1854.—1855. a. Rootsi sõjalaevastikus,[3] leidis Olsson endale 1859. a. tööd meremehena Pärnus. Kuuekümnendate aastate algul oli ta Pärnus kivimuulide ehitamisel tegev.

Heinastes elutsev ettevõtlik Jüri (Georg) Weide vajas kipparit oma 1869. a. ehitatud kolmemastilisele šoonerile (kuunar) «George». Nii juhtuski, et Olsson kui praktikat omav ja võõrkeeli valdav meremees 15./27. märtsil 1869. a. sellele kohale asus, et laeva omanikule kaubaveoga raha ja rikkust tuua.

Olof Olofi p. Olsson oli sündinud 8. veebruaril 1835. a. Lundi lähedal Lõuna-Rootsis[4] ja omas algul küll ainult Göteborgis saadud lähisõidulaevajuhi kutset, kuid 1870. a. Londonis pikemalt peatudes omandas seal kaugesõidukapteni kutse.

Meeskonna koosseisu kohta «Georgel» on säilinud mõned kirjalikud andmed. Nii kuulusid 1871. a. madruste hulka: Rispel, Rehe, J. Ird (Hirt), Tents, Hanson, tüürimehe nime aga pole teada. Nagu selgub ühest Pärnus asunud Portugali aukonsuli Reinhold Gottlieb Schmidti poolt väljaantud tunnistusest — munsterrollist — olid 1878. aastal laeva koosseisus: kapten O. Olsson, tüürimees Ludwig G. Schmidt, madrused: J. Turner, Hendrik Puls, F. Suck, F. Tomberg, J. Martens, Johan Weide, J. Hurt, F. Spulert.[5] On teada, et meremees Rehe oli sõitnud «George» tüürimehena pikemat aega. Samuti on Hendrik Puls töötanud aastaid samal laeval madrusena ja hiljem tüürimehena.

Kolmemastiline, Heinastes männipuust ehitatud 248 netoregister-tonnine purjelaev «George» on tavaliselt laevanimestikkudes märgitud kui šooner, kuid selle kõrval esineb kohati kirjades «šooner-bark». Teadaolevate andmete järgi olid «Georgel» osaliselt raapurjed (vähemalt esimesel mastil), mis pidid hõlbustama kiiremat sõitu järjekindlalt puhuvate Atlandi passaatide puhul. «George» oli kindlustatud tollal rahvusvahelise kuulsusega Hamburgi pangas 1875. aastal 30.000 marga ja 1881. aastal 15.000 marga eest, mõlemal korral $^2/_3$ väärtuses. Nagu näha, oli laeva tõeline väärtus kuue aasta jooksul märksa kahanenud: 45.000 saksa margast 22 500 saksa margani, seega poole võrra.

Asudes kõige huvitama küsimuse, nimelt «George» välissõitude juurde, võime selle kohta anda täpsed kirjalikud andmed, mis õnneks on säilinud. Mis puutub välisriikidesse, kuhu «George» oli kõige rohkem sõitnud ja kaupu vedanud, siis esimesel kohal seisavad siin Briti, eriti Šoti sadamad. Korra oli «George» läbinud ka Šotimaast risti läbikaevatud Kaledoonia kanali.[6] Aga ka Hollandis (Vlissingen, Schiedam), Belgias (Gent, Antverpen), Prantsusmaal ja Portugalis ning teistes riikides oli see laev mitmel korral käi-

---

[3] Nelja suurtükiga purjelaeval.
[4] Surnud Pärnus 1921. a.
[5] Tunnistus № 1274, Enreg. fol. 482 du livre comp. 11/23. mai 1878. Vt. foto.
[6] 112 km pikk, ehitatud 1804—1822. Большая Советская Энциклопедия 19, lk. 400.

nud. Peale kodusadama Heinaste, samuti Pärnu ja Riia (siia on arvatud ka Bolderāja ja Mīlgrāvis Riia külje all), oli «George» laadinud mõnel korral vene sadamates: Kroonlinnas, Tallinnas, Liibavis (Liepaja), Arhangelskis, Oneegas.

Valge mere sadamatest oli «George» 1882. a. Arhangelskist vedanud Glasgowisse 46 päeva kestnud reisil tõrva ning järgmisel aastal Oneegast Leithi (Šotimaal) 617 kuusepalki, nagu seisab laeva logiraamatus. Arhangelskisse oli ta sõitnud Le Havre'st 19 päevaga osalise segakaubalaadungiga konossemendi, s. t. veokirja põhjal, kuna Oneegasse oli toodud Grantonist (Šotimaal) sütt.

Kõige pikem ja «eriskummalisem» sõit oli «Georgel» kahtlemata Lõuna-Ameerika reis, nimelt Uruguaisse. Seda kestvat reisi alustati 13. mail 1870. a teekonnaga Londonist Montevideosse ja see vältas 73 päeva. Laadungiks oli kaabel tollal ehitatavate merealuste ühenduste jaoks.[7] Tagasisõidu sihtkohaks oli Le Havre (Põhja-Prantsusmaal), kusjuures laadung koosnes rasvast ja kontidest. Viimane teekond kestis 80 päeva.

Huvitav on jälgida (peale Le Havre'i) teisi Prantsusmaa sadamaid, kus «George» peatus. 1871. aasta algul oli laev vedanud Antverpenist, seega Belgiast, naftat Bordeaux'sse ning viimasest 351,35 tünni veini 11 päeva kestnud reisil Geestemündesse (1924. a. on see sadamalinn ümber nimetatud Wesermündeks, Loode-Saksamaal). 1872. aasta jaanuaris (kui Läänemerel navigatsioon seisab) veeti Londonist Lõuna-Prantsusmaale, Vahemere-äärsesse Cette linna pigilaadung, sealt aga Riiga soola. Dunkerque's (Põhja-Prantsusmaal) oli Heinaste šooner käinud tervenisti v i i s korda, vedades sinna linu, väljudes ühel korral Riiast (1873) ja neljal korral Pärnust (nagu logiraamatust selgub). Pärnus asuvate vanade kaubamajade ehk kaubakontorite Jacob Jacke (asutatud 1734/1780)[8] ja H. D. Schmidti (asutatud 1741) ülesandel.

Kui peatuda üksikasjalisemalt tolleaja vedude juures Balti mere sadamate ja Lääne vahel, siis saame järgmise pildi. Venemaalt läks välja peamiselt teravili, puit ja lina; tagasi toodi enamasti kivisütt ja soola, kuid ei puudu sõidud lihtsalt ballastiga,[9] seega kauba mõttes tühjalt või teinekord vähesel määral kapteni enda riisikol ostetud segakaubaga. Purjelaevade ehitusviis arenes ja täienes pidevalt ning nende kõrval tõusis märgatavalt aurulaevanduse tähtsus.

Pikk talv ja põhjamerede rasked jääolud piirasid tublisti navigatsioonihooaega. Läänemere purjekad viibisid ümmarguselt pool aastat talvekorteris — seega tegevusetult, olgugi et seda aega kasutati purjede paikamiseks, taglase paranduseks ja korrastamiseks

---

[7] XIX saj. 70. aastate algul ehitati Lõuna-Ameerikas merealuseid kaableid. Neuman-Spallart, F. X, von, Übersichten der Weltwirtschaft, Berlin 1896, lk. 643 jj.

[8] Vt. 1780. aasta kohta Pärnu Rahva Hääl nr. 21, lk. 1, 30. VII 1940.

[9] Teatavasti ei saa purjelaev täiesti tühjana sõita, vaid peab peale võtma tarvilisel kaalul ballasti (kive, liiva jne.), et istuda kindlalt vees.

ning remontideks. Kui Balti mere purjekakapten tahtis rohkem teenida, siis püüdis ta meie, s. o. põhjamaise talve ajal võtta ette reisi Lõunasse, kus mered ja ookeanid on alaliselt jäävabad. Seesugune sõit võeti ette sel juhul, kui kalkulatsioon ennustas head tasu. Kui selline võimalus puudus, siis sügise tulekul ja jää kartusel ruttasid Läänemere purjelaevad koju talvekorterisse kas tühjalt (õigemini ballastiga) või vähese kaubaga, mis võetud enda vastutusel. Nii me näeme seda ka «George» ajaloos.

Heinaste šooner «George» oli 15 aasta kestel sooritanud, nagu see selgub kirjalikkudest ülestähendustest, 103 pikemat sõitu. Siia hulka pole muidugi arvestatud väikesi vahesõite üksteise suhtes ligistikku asuvate sadamate vahel kauba peale- või mahalaadimiseks või talvekorterisse asumiseks, nagu sõit Heinastest Pärnu või välisvetes naabersadamate vahel, nagu Antverpen—Vlissingen, Leith—Granton jne.

Kõige sagedamini oli «George» eksportinud Baltimailt linu (ka linaseemneid, takke), nimelt 26 korda ja importinud mitut liiki sütt (kivisüsi, gaasisüsi, koks või lihtsalt süsi, nagu seisab laeva logiraamatus), nimelt 17 korda. Igasuguseid puidusorte (liiprid, mastid, okaspuit, kaevanduspropsid, kuusepalgid, prussid jne.) oli veetud välja 9 korda, soola aga toodud 8 korda, sellest neli korda Lissabonist Pärnusse. Peale selle imporditi viimast Westonpoint'ist (Inglismaa lääneranniku, Liverpooli lähedal) kaks korda, Lõuna-Prantsusmaalt Cette'st üks kord ning üks kord Riiast Pärnusse. Ülejäänud sõitudel oli veetud teravilja, kaablit, kipsi, naftat, pigi, rasva, veini, tõrva jm.

Ballast ja väikesed osalaadungid mängivad küllalt tähelepandavat osa, tehes välja üle veerandi kogu sõitude arvust, nimelt 27.

Lõpuks olgu mainitud, et Tallinnas on «George» käinud vaid üks kord, nimelt 1874. a. novembrikuus, tuues Riiast kipsi ja eksportides sinna kivitahvleid, seega mitte eriti hinnatavaid kaupu.

1884. aasta lõpuga katkevad andmed «George» meresõitude kohta. Viimane ülestähendus on tehtud Pärnus 1884. a. novembrikuul. Nähtavasti oli ta meresõidukõlblikkus hakanud lõppema pärast 16 aastat kestnud sõite, mis männipuust ehitatud purjelaeva kohta on küllaltki pikk iga. Võib-olla oli ta üle viidud teise järgu tähtsusega, nn. kabotaaži — , s. t. rannasõitude tegemiseks. Kapten Olssoni kohtame hiljem lühikest aega jällegi Heinastes äsja ehitatud «Matadori» kaptenina, veel hiljem aga Pärnu sadamas lootsina ning H. D. Schmidti kaubakontori puksiiride, algul, s. o. 1885. a. «Piloti»,[10] pärast, 1897. a. kuni 1905. aastani «Pernau» [11] juhina. Endine «George» madrus ja vahepeal tüürimees Hendrik Puls [12] oli kaua aega Pärnus loots, kuni ta 1934. aasta sügisel mõrvati, pärast seda, kui oli saanud oma pojalt Põhja-Ameerikast

[10] XX sajandi algul Rootsis ehitatud uue «Pilotiga» mitte ära vahetada.
[11] «Pernau» oli ehitatud Rootsis (Göteborg) 1897. a.
[12] Sündinud Pärnu lahe lääneranniku asuvas Liu külas 1855. a.

rahasaadetise. On veel teada, et madrus Tiido töötas hiljem Pärnu sadamas tuukrina, teiste «George» meeste kohta aga puuduvad andmed.

Parema ülevaate saamiseks olgu esitatud näiteks «George» 1878. aasta sõidud, et ammendavalt illustreerida mõne iseloomulikuma aasta kestel tehtud reise. (Vt. järgnev tabel.)

«George» meresõidud 1878. aastal

Lähtekoht		Sihtkoht		Kestus	Laadung
13/25. V	Pärnu	30. VI/2. VII	Oporto	38 p.	lina ja takud
1/13. VII	Oporto	3/15. VII	Lissabon	2 p.	ballast: 50 tonni liiva ja 30 tonni kive
12/24. VII	Lissabon	9/21. VIII	Pärnu	28 p.	sool (maha laaditud 145 säilitist)
12/24. IX	Pärnu	27. IX/9. X	Dundee	15 p.	lina ja takud
1/13. X	Dundee	?	Burntisland (Šotimaal)		puksiiriga
12/24. X	Burntisland	23. X/4. XI	Flensburg	11 p.	kivisüsi
30. X/11. XI	Flensburg	2/14. XI	Merelt halva ilmastiku tõttu jälle tagasi pöördutud		45 000 telliskivi ja 20 tonni tsementi
6/18. XI	Flensburg	11/23. XI	Pärnu (talvesadamasse)		

Lõpuks olgu lisatud mõned väljavõtted laeva kapteni enda märkmetest 1872. aastast (eestikeelses tõlkes).[13]

1872. a. märts. Cette's soola laadimine. Riiga. 430 tünni à 1000 kg andis välja 145⅓ säilitist à 18 rubla = 2616 rbl. Laeva asend 12½ ja 12 jalga.[14] 55 päeva reisil. Saabus Riiga 9/28. juunil 1872. a.

1/13. juulil 1872. a. laadib liiprid (sleepers) Westhartlepooli. 253 naelsterlingit. Saabus 22. juulil/3. augustil.

Väljus Westhartlepoolist 31. aug./12. sept. kivisõelaadungiga Kroonlinna. 11/23. sept. Kroonlinnas. Reisi kestus 11 päeva. 2130,87 rubla.

15/27. oktoobril 1872. a. Kroonlinnast Norrköpingisse (Rootsi) rukkilaadungiga: 26,199 puuda = 415 tonni. 1900 rubla. Laeva asend 12½ ja 12½ jalga. Sõidu kestus 7 päeva.

Kirjeldatavat aega tuleb iseloomustada kui hoogsat purjelae-

[13] Originaal on kirjutatud segases inglise-rootsi-saksa, n.-ö. «meremeeste» keeles.

[14] Tavaline asend vee all vööris (ninas) ja ahtris mõõdetud; korra 1874. a. esineb isegi 14½ ja 14 jalga. Ballastiga 7 jalga.

vade ehitamise ajajärku. Aastast aastasse suurenes laevade ja kogenud meremeeste arv. Mõned perekonnad tegelesid merendusega põlvest põlve, nagu Pärnu ja Heinaste vahelisel rannikul järgmised: Veide, Grant, Martinson, Markson, Klein jt. Meredel kurseerisid ikka paremini ja täiuslikumalt taglastatud purjelaevad, näiteks «Anna-Victoria» (kahe mastiga), «Ida-Amalie». «Konstantin», «Mercator» jt. (Viimased kolm kolme mastiga). Samal ajal tõusis aga aurulaevade tähtsus, mis võtsid pikapeale paremad veod oma kätte. Kõige selle juures ei tule unustada, et õnnestunud sõitude kõrval juhtus teinekord ka avariisid ning laevahukku, tingitud kõige sagedamini looduslikkudest põhjustest, eriti tormidest ning ettevaatamatusest ja muist põhjustest.

О ПЛАВАНИЯХ ПАРУСНОГО СУДНА «ДЖОРДЖ» В 1869—1884 ГГ.

Л. Я. Лёесмент

Резюме

Трехмачтовое парусное судно «Джордж» было построено в 1869 году в Айнажи недалеко от Пярну.

В течение 15 лет этот корабль предпринял 103 дальних рейса, начиная с гаваней Рижского залива и однажды достигнув Монтевидео (Уругвай). Чаще всего рейсы проходили между портами Балтийского моря и Шотландией. Заметки о плаваниях «Джорджа» сделаны на основании документальных материалов (судовой журнал и др.).

ÜBER DIE HANDELSREISEN DES BARKSCHONERS «GEORGE» IN DEN JAHREN 1869—1884

Leo Leesment

Zusammenfassung

Der Dreimaster «George» wurde in Heinaste (Ainaži) unweit Pärnu im Jahre 1869 gebaut. Im Laufe von 15 Jahren hat dieses Kauffahrteischiff ingesamt 103 längere Seefahrten unternommen, angefangen von den Häfen des Rigaer Meerbusens bis Montevideo (Uruguay). Größtenteils wurde zwischen den Ostseehäfen und Schottland gereist.

Die Fahrten werden auf Grund dokumentarischer Belege (Logbuch u. dgl.) erörtert.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

K. Siilivask. Kodanlike parteide poliitiline pettemanööver Eesti Asutava kogu valimistel 3

К. Сийливаск. Обманный маневр буржуазной партий на выборах в Учредительное собрание весной 1919 г. *Резюме* . . 13

K. Siilivask. Das politische Täuschungsmanöver der bürgerlichen Partien auf den Wahlen zur Estnischen Konstituierenden Versammlung im Frühling 1919. *Zusammenfassung* 15

J. Kangilaski. Kujutava kunsti osa rahva kommunistlikul kasvatamisel Eesti NSV-s 17

Я. Кангиласки. Роль изобразительного искусства в коммунистическом воспитании трудящихся Эстонской ССР. *Резюме* . . 54

J. Kangilaski. Die Rolle der bildenden Kunst in der kommunistischen Erziehung des Volkes in der Estnischen SSR. *Zusammenfassung* 56

M. Lõhmus. Tööstusettevõtte kollektiivi sotsioloogilise uurimise kogemustest sälkkaartankeedi abil 59

М. Лыхмус. Из опыта проведения социологической анкеты с помощью перфокарточек на одном из промышленных предприятий. *Резюме*. 81

M. Lõhmus. Erfahrungen aus einer soziologischen Untersuchung eines Arbeiterkollektivs mit Hilfe der Lochkarten-Umfrage. *Zusammenfassung* 81

Л. Эрингсон. Тартуский университет в период отступления первой русской революции (1906—1907 гг.) 93

L. Eringson. Tartu Ülikool Esimese Vene revolutsiooni taandumise perioodil (1906.—1907. a.). *Resümee* 126

L. Eringson. Die Universität Tartu in der Periode des Rückgangs der Ersten Russischen Revolution (1906—1907). *Zusammenfassung* 127

С. Исаков. «Записки декабриста» А. Е. Розена и полемика по остзейскому вопросу 129

S. Issakov. A. Roseni «Dekabristi märkmed» ja poleemika Baltimaade küsimuse ümber. *Resümee* 169

S. Issakow. Die «Memoiren eines Dekabristen» von A. E. Rosen und die Polemik zur baltischen Frage. *Zusammenfassung* . . . 171

J. Konks. Feodaalsest rendist ja talurahva olukorrast Harjumaal aastail 1732—1774 174

Я. Конкс. О феодальной ренте и положении крестьян в Харьюмаа в 1732—1774 гг. *Резюме*. 197

J. Konks. Über die Feudalrente und die Lage der Bauern in Harjumaa in den Jahren 1732—1774. *Zusammenfassung* . . . 197

J. Konks. Talurahva antifeodaalne võitlus Kuimetsa mõisas 1790-ndate aastate keskel 198

Я. Конкс. Об антифеодальной борьбе крестьян Куйметса в конце XVIII века. *Резюме.* 205

J. Konks. Der antifeudale Kampf der Bauern von Kuimetsa am Ende der 18. Jahrhunderts. *Zusammenfassung* 206

H. Üprus. Kohtuhoone alias Stenbocki maja Tallinnas Toompeal . . . 207

Х. Юпрус. Здание суда или дом Стенбока на Тоомпеа в Таллине. *Резюме.* 230

H. Üprus. The Court House, otherwise called the Stenbock House on Toompea, Tallinn. *Résumé* 232

H. Moosberg. Eestlaste väljarändamisest ja elust Ameerikas XIX saj. lõpul — XX saj. algul 234

Х. Мосберг. Об эмиграции и жизни эстонцев в Америке в конце XIX — начале XX века. *Резюме.* 241

H. Moosberg. Die estnische Emigration und das Leben der Emigranten in Amerika am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. *Zusammenfassung* 242

L. Leesment. Ühe purjelaeva meresõitudest möödunud sajandil (1869—1884) 244

Л. Леесмент. О плаваниях парусного судна «Джордж» в 1869—1884 гг. *Резюме.* 249

L. Leesment. Über die Handelsreisen des Barkschoners «George» in den Jahren 1869—1884. *Zusammenfassung* 249

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР
IV

На эстонском, русском, немецком и английском языках

Vastutav toimetaja L. Eringson

Korrektorid A. Norberg, A. Pravdin, F. Kibbermann ja O. Mutt

Ladumisele antud 10. X 1964. Trükkimisele antud 20. III 1965. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 15,75. Arvestuspoognaid 20,12+1 kleebis. Trükiarv 500. MB 03116. Tell. nr. 7947.
Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind 1 rbl. 45 kop.

1—9